

JOŠ O PROBLEMU FORMIRANJA FEUDALNIH DRŽAVA U JUŽNIH SLAVENA*

Ivan Beuc

1. Makedonci i Samuilovo carstvo

Jedino područje na kojem su se Slaveni iz Zadunavlja definitivno naselili na Balkanskom poluotoku početkom VII st., za koje imamo suvremenih izravnih vijesti jest dio teritorija bivše bizantske pokrajine Makedonije oko grada Soluna. Za sve ostale Sklavinije na Balkanskom poluotoku, kao i u Istočnim Alpama gotovo ne raspolažemo podacima suvremenih povijesnih vrela za čitava dva stoljeća, i to VII i VIII st.

Solun je u VII st. svojim položajem na morskoj obali i na izlazu Vardarske doline bio jedan od najvažnijih vojnostrategijskih i ekonomskih punktova bizantskog carstva. Bio je najveći grad na Balkanskom poluotoku, zaštićen s kopnene strane obrambenim zidovima, a s južne strane morem, početkom VII st. jedini bizantski grad koji Slaveni nisu osvojili pa je bio otok u slavenskoj sredini okružen slavenskim naseljima. Solun je primao sve izbjeglice iz Podunavlja, Panonije, Dacije, Dardanije i ostalih pokrajina i gradova te im pružao utočište. S obzirom na tako veliko značenje Soluna nije čudno da su Slaveni toliko puta pokušavali osvojiti taj grad, ali uvijek bezuspješno. Baš iz opisa tih slavenskih opsada saznajemo o Slavenima u toj bivšoj bizantskoj pokrajini Makedoniji, a sada u novoj njihovoj domovini u toku VII st.

U novoj postojbini Slaveni su već početkom VII st. poznati po imenima svojih plemena. Oni Slaveni (Sklabínon étnos) koji su opsjedali Solun 614—616.

* Problemom utvrđivanja postojanja evropske srednjovjekovne države, posebice u južnoslavenskih naroda u najnovije se vrijeme bavilo više istraživača. Opće upute na koji će se način prepoznati postojanje srednjovjekovne države dao je već F. Engels u svom djelu *Porijeklo porodice, privatne svojine i države*. U novije doba ima pokušaja da se Engelsova zapažanja učine još upotrebljivijim i u onim slučajevima kada povijesna vrela veoma oskudijevaju potrebnim podacima. Zasluga za takve pokušaje pripada među ostalim i H. Lowmianskom, A. Gieysztoru i F. Grausu. U nas se također u najnovije vrijeme zainteresirao znatan broj naučnih radnika koji su primjenjujući te metode dosegli vidne rezultate u utvrđivanju približnog najranijeg vremena postojanja srednjovjekovnih država južnoslavenskih naroda. Među ovim učenjacima posebno su zanimljiva mišljenja B. Grafenauera, N. Klaić, J. Ferluge, S. Antoljaka, R. Guzine i drugih koji će biti spomenuti u ovoj studiji, a koji su najviše objavili ili pridonijeli u istraživanju tog problema. Ova studija je pokušaj da se dâ još jedan prilog rješavanju tog pitanja.

činili su neizmjerne množstvo sastavljeno od Drogubita, Sagudata, Velegezita, Vajunita, Verzita i ostalih plemena (tón etnón). Na osnovi izvora koji donosi ta imena možemo ujedno ubicirati, ali samo dva plemena: Drogubite, koji su nastavali područje zapadno od Soluna, negdje u bližem susjedstvu, i Velegezite, koji su bili nastanjeni u Tesaliji oko 150 km kopnenog puta ili oko 100 km morskim putem jugozapadno od Soluna.¹

Značajno je da su imena svih tih plemena patronimikoni koji su sačuvani u grčkom obliku pa je teško utvrditi kako su oni glasili u slavenskom jeziku. Dosadašnjim istraživanjima utvrđeno je da su ta imena uglavnom slavenski etnikoni.² Značajno je isto tako da isti povijesni izvor opisujući događaje koji su se zbili 60 godina kasnije (674—677) pored patronimikona slavenskih plemena Drogubita, Sagudata i Velegezita spominje i hidronime za označavanje dvaju slavenskih plemena koja su nastavala porječje rijeka Rehiosa (neidentificirane) i Strumice dopirući svojim naseljima do mora (tako »oni s Rinhina kao i oni sa Strimona« ili »svi Slaveni iz plemena s Rinhina...« odnosno vrlo rijetko »Rinhinci« i »Strimonci«).³

Patronimikoni plemena mogu imati različitu provenijenciju. Oni mogu upućivati ili na ime zamišljenog praoca, ili na ime zajedničkog vođe koji ih je doveo u novu zemlju, ili na ime prvog glavarara na području koje je određena vojna skupina Slavena osvojila i naselila, ili na ime koje su plemenu dali starosjedioci. Svakako, mi ne znamo kako su Slaveni sami sebe nazivali, ali znamo kako su ih nazivali bizantski pisci. Ako pak ti pisci rabe hidronime kao nazive plemenâ, ni u tom slučaju ne znamo da li je to zbog toga što ti pisci nisu poznavali naziv tih plemena pa su upotrijebili hidronime koristeći se pri tom svojim grčkim nazivima za rijeke uz koje su se naselili Slaveni, ili zato što se, npr., pleme u porječju Strumice formiralo od pripadnika raznih plemena koji su se pomiješali u plodnoj dolini te rijeke pa nisu imali zajedničkog pretka ili vođu ili prvog glavarara ili iz razloga što su se sami Slaveni u tim područjima tako nazivali. No u svakom slučaju patronimi, a posebno hidronimi, za nas su veoma važni jer mogućnost ubiciranja i lociranja tih plemenskih naziva dokazuje da su se ta plemena definitivno teritorijalizirala.

Teritorijalizacija slavenskih plemena u bivšoj pokrajini Makedoniji nije izvršena na temelju bizantske teritorijalne organizacije ni s obzirom na pokrajine, a niti u odnosu na gradove. Ona je, čini se, izvršena po životnim navikama Slavena u Zadunavlju, a to znači u plodnim ravninama, uz rijeke i more. Već ta osobina pokazuje da ti naseobeni prostori nisu mogli biti u Makedoniji veliki. Rinhinci i Strimonci zauzeli su porječje u donjem toku dviju rijeka. Drogubiti su se naselili na solunskom polju, ali nisu zauzeli sve polje (koje se prostire na ravnici s promjerom od oko 60—80 km), nego možda tek trećinu te površine. Naime, na istom solunskom polju imali su nakon doseljenja Slavena i solunski građani svoje posjede, njive i naselja s kućama

¹ Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom I, SAN, Posebna izdanja CCXLI, *Vizantološki institut*, 3, Beograd 1955 (u daljnjem tekstu VIZ I), 186—187, 204 bilj. 41, 213, 215. O tim plemenima i općenito o Sklavinijama u Makedoniji vidi S. Antoljak, *Die makedonischen Sklavinen*, u djelu Makedonija i Makedonci v prošlom, Skopje, *Institut nacionalnoj istoriji* 1970, 22—44.

² VIZ I 186—190, bilj. 3—7.

³ VIZ I 200, 202, 204, 208, 210.

i crkvama.⁴ Prema još nekim podacima izgleda da je na tom polju bilo u susjedstvu Drogubita i pleme Sagudata.⁵ Dakle, plemena nisu zauzimala prostrane teritorije tako da bi svako pleme moglo mijenjati zemlje za obradu. Tâ ono je jedva imalo područje agera nekadašnjega kasnoantičkog grada!

Suvremenici su u Slavena na novonaseljenom području zapazili da oni u stvari svi zajedno čine »narod« (étnos), tj. u osnovi etničku zajednicu koja ima zajednički jezik i običaje, zatim da se taj »narod« sastoji od »plemena« (tâ étne), tj. od manjih društvenih zajednica koje žive geografski odvojeno pa pripadnost određenom plemenu označuje i teritorijalnu pripadnost te da u plemenima postoje »familije«.⁶ Simptomatično je da suvremeni bizantski izvor poznaje u Slavena samo »stanovnike sa ženama i djecom«⁷ te kolibe u kojima se smještavaju što daje ipak osnovu za hipotezu o postojanju inokosne porodice. Povijesni izvori znaju da su plemena mnogoljudna, da Slaveni čine silno mnoštvo ljudi, ali u pojedinostima oni znaju samo za pojedince, njihove žene i djecu.

Treba istaći da se na novonaseljenom teritoriju ne može dokazati postojanje kolektivnog vlasništva nad zemljom u spomenutih plemena, iako je osnovana pretpostavka da je ono postojalo barem nad pašnjacima, šumama, vodama i neokupiranim zemljama. Oko god. 680. Rinhinci i Strimonci dočekuju bizantsku vojsku zauzevši utvrđenija mjesta s teško naoružanim pješacima što dokazuje da su ta plemena dostigla ne samo stupanj vojne organizacije carske bizantske vojske nego i viši stupanj materijalne kulture te da prema tome u njih postoji bogatiji društveni sloj ili pak veoma bogati glavar plemena koji može opremiti borce skupom vojnom opremom. Ovu pojavu svakako je logično povezati s prodorom institucije privatnog vlasništva u ta plemena.

Teritorijalizacija plemena u relativno uskim zemljišnim okvirima, što ekonomski znači napuštanje travnjačkog i paljevinskog gospodarstva s jedne strane a uvođenje stalnih zemljišnih posjeda s druge, preuzimanje od starosjedilaca naprednijeg načina obrade zemlje, pa čak i uvođenje intenzivne obrade zemlje (sadnja povrća)⁸ te napokon trgovina,⁹ sve su to indiciji koji upućuju na zaključak da u tih plemena postoji privatno vlasništvo na obrađenoj zemlji. U kojoj se mjeri održalo plemensko kolektivno vlasništvo na zemlji ograničeno pravima vrhovnoga vojnog zapovjednika, ne može se utvrditi. Ono se vjerojatno održalo na neobrađenim površinama. Po svemu izgleda da plemena nisu bila proizvođačko-potrošačke rodovske zajednice utemeljene na krvnom srodstvu.

Društvena struktura Slavena iz Zadunavlja nije se u osnovi izmijenila u VII st. U njoj se mogu zapaziti društveni slojevi slobodnih i neslobodnih. I u novoj postojbini pored slobodnih Slavena postojali su kao i prije neslobodni zarobljenici. U vrelima ima nekoliko podataka koji govore da se Slaveni

⁴ VIZ I 196.

⁵ VIZ I 188 bilj. 4.

⁶ VIZ I 190.

⁷ VIZ I 210, 211.

⁸ VIZ I 206, 211.

⁹ VIZ I 206.

u novoj postojbini nisu odrekli zarobljavanja neprijatelja,¹⁰ dapače, da su svoje zarobljenike ne samo vraćali Romanima uz otkupninu i prodavali Slavenima u unutrašnjosti¹¹ nego i da su znali takve zarobljenike držati kod sebe duže vrijeme.¹² Čini se opravdano vjerovati da su Slaveni držali zarobljenike u ropstvu baš zbog toga što su im oni bili korisni, a to je tada moglo biti samo u njihovoj poljoprivredi. Tako je jedan biskup dospio u ropstvo nekog Slavena, bio odveden na njegovu zemlju i tu bio »rob barbarskom gospodaru« slugeći u konjušnici.¹³

S obzirom na običaje Slavena da svoje zarobljenike puštaju na kraju ipak na slobodu, i to s mogućnošću da ostanu tamo gdje su do tada živjeli, moglo bi se zaključiti da je takvu sudbinu doživjelo i ono starosjedilačko stanovništvo koje nije pobjeglo sa svoje zemlje nakon slavenskog osvajanja. Na pitanje da li je to stanovništvo i nadalje plaćalo poreze ne može se odgovoriti na osnovi povijesnih vrela, ali se može zaključiti s obzirom na to što se osvajač nikada i nigdje nije odricao davanja stanovništva u korist prijašnje države, da su starosjedioci i nadalje plaćali tribut, i to najvjerojatnije glavaru plemena. Oslobođeni zarobljenici kao ni starosjedilačko stanovništvo izgleda da nisu nikada ušli u plemenski sastav korporativno.

Svi ovi podaci i zaključci doneseni su na osnovi ovih suviše malobrojnih pojedinosti pa nam ne daju osnov da bismo mogli sa sigurnošću utvrditi postojanje klasnog društva u tih slavenskih plemena. Nema sumnje da spomenuti podaci upućuju na postojanje ekonomski diferenciranih slojeva, na određene društvene regulative, posebice s obzirom na status zarobljenika i oslobođenika, eksploataciju zarobljenika pa i na instituciju privatnog vlasništva, ali oni ipak ne dokazuju da su ti fenomeni bili dominantni u društvu, njegovoj ekonomici i strukturi niti da su oni predstavljali pravne institute tako da bi bilo očito da su postojale u tih plemena dvije klase: vladajuća i eksploatazirana, a onda i organizacija vladajuće klase koja bi održavala takav društveni poredak.

Na čelu plemena u novoj postojbini bio je i nadalje »rex«.¹⁴ Posljednji put se »rex« spominje u suvremenim vrelima 674—677. god. Vrelo koje datira oko 130 god. kasnije opisujući prijašnje događaje spominje posljednji put

¹⁰ VIZ I 202, 203, 216, 242.

¹¹ VIZ I 203.

¹² VIZ I 202.

¹³ VIZ I 216.

¹⁴ VIZ I 199, 201. Bizantski pisci počinju krajem VI st. nazivati glavare slavenskih plemena »rexovima«, dakle, izrazom koji se rabio već u doba Augusta a označavao je barbarske glavare ili vladare koji su priznavali rimskog imperatora i stajali pod njegovom zaštitom kao njegovi klijenti. Budući da su se Slaveni naselili na bizantskom teritoriju ili ih je jednom pokorio bizantski vojskovođa, to je očito da su bizantski pisci VII st. vidjeli razlog i opravdanje sa stanovišta o bizantskoj univerzalnoj vlasti da mogu barbarske glavare nazivati »rexovima«. Naravno, u povijesti morfološke evolucije monarhijske vlasti teško nalazimo izravnu vezu između antičkog i srednjovjekovnog rexa iz X st., ali je sigurno da je rex ranog srednjeg vijeka bio pojmovno najbliži antičkom rexu. O pojmu rexa u antičkom Rimu vidi J. G a g e, *L'empereur romain et les rois*, *Revue historique*, 83e année, 1959, Tom. CCXXI, 221—261.

»rexa« 678. god.¹⁵ Međutim, u novoj postojbini susrećemo prvi put da jedno pleme (Drogubita) ima više »rexova«,¹⁶ i to upravo u vrijeme kada se »rex« spominje posljednji put u suvremenim vrelima. Osim toga može se zapaziti prvi put da suvremeni izvori poistovjećivati izraz »rex« s izrazom »arhont«, pa tako ta vrela počinju »rexove« nazivati »arhontima«.¹⁷

Za vrijeme rata »rexovi« su ostajali na čelu svojih plemena. Iz jedne zanimljive vijesti saznajemo da su se pojedinci u plemenu natjecali pred svojim »rexovima« da bi se pokazali uglednijim i revnosnijim od drugih.¹⁸ Nema sumnje, takvo natjecanje nije bilo bez općeg društvenog značenja. Osim toga saznajemo da je svaki pojedini »rex« raspolagao »svojom barbarskom vojskom«,¹⁹ radnom snagom, zanatlijama i vojnicima, kao i materijalom potrebnim za ratne svrhe.²⁰ Za vrijeme rata jedan je »rex« bio na čelu svih ostalih ako su plemena zajednički udarala na neprijatelje. Takvog »rexa« suvremena vrela nazivaju »egzarhontom«.²¹ Iz jednog sačuvanog primjera vidimo da je jedan »rex« mogao postati »egzarh« na taj način što bi »prikupio sva njemu obližnja plemena« i udario s njima na zajedničkog neprijatelja.²²

Odluke u plemenu s više »rexova« donosili su svi »rexovi« zajedno,²³ a ako je u akciji sudjelovalo više plemena, onda su donosili odluke svi »rexovi« tih plemena zajedno.²⁴ Ovaj način odlučivanja je novost jer su u VI st. odlučivali »gotovo svi« članovi plemena pa nas ovo upućuje na zaključak da su »rexovi« preuzeli određene funkcije prijašnjeg »demokratskog« organa odlučivanja, tj. skupštine svih suplemenika. Sudeći prema iznijetim podacima može se također ustvrditi da je u doba mira svako pleme živjelo samostalno, a za vrijeme rata da su plemena surađivala i zajednički udarala na neprijatelja, ali bez obveze bilo kojeg plemena da uđe u rat ili da izdrži do kraja u ratu, pa makar bi ostala plemena došla zbog toga u opasnost od poraza.²⁵ Položaj »rexa« možemo pratiti samo za vrijeme rata, ali kroz to vrijeme »rex« ima vjerojatno najveća ovlaštenja jer je tada vršio funkciju vrhovnog zapovjednika. Izgleda da se njegov položaj tokom vremena i u miru sve manje razlikovao te da je sve više sličio despotu, jer inače ne bismo mogli razumjeti vijest, koja je doduše zabilježena oko 200 godina kasnije, da su Slaveni smatrali boljim da ih uništava poglavica iz vlastitog roda nego da se pokoravaju Romejcima i da se podvrgavaju zakonima.²⁶ Na taj način »rex« je još više ojačao svoj položaj u plemenu, sve više preuzimao funkciju društvenih organa

¹⁵ VIZ I 224.

¹⁶ VIZ I 204.

¹⁷ VIZ I 207.

¹⁸ VIZ I 207.

¹⁹ VIZ I 210.

²⁰ VIZ I 208.

²¹ VIZ I 193 bilj. 15.

²² VIZ I 202.

²³ VIZ I 204.

²⁴ VIZ I 207.

²⁵ Tako Velegeziti ne sudjeluju god. 674—7. u opsadi Soluna (VIZ I 204). Strimonci napuštaju u posljednji trenutak prije borbe opsadu Soluna (VIZ I 205).

²⁶ VIZ I 259.

vlasti, sve jače utjecao na većinu u čemu mu je svakako pomagala manjina, tj. oni koji su stekli veće imanje i veće poštovanje u plemenu pa su se njegovi prijedlozi i govori počeli pomalo smatrati obvezom koju treba prihvatiti. No, na taj je način i većina članova plemena sačuvala mnoge svoje društvene običaje, vlastitu organizaciju sudovanja i upravljanja samim sobom, određeni utjecaj na izbor svog »rexa«, vjersku slobodu i slobodu koju nisu mogli sputavati vladar, čitava državna organizacija te propisi koje bi manjina nametnula većini. Ukratko, pleme i njegov »rex« sačuvali su na taj način svoju samostalnost. Tako su Slaveni na teritoriju koji je pružao sve uvjete i utjecaje za formiranje vlastite države već u VII i VIII st. ostali u društvenom uređenju vojne demokracije sve dok nisu bili uključeni silom stranih zavojevača u tuđu državnu organizaciju.

Borba za samostalnost i neovisnost svakoga plemena proistjecala je i iz drugih uzroka (bizantska politika razdvajanja Slavena, taktičko napadanje jednog plemena, a zaštićivanje drugog plemena za vrijeme rata, trgovanje s jednim, a izbjegavanje trgovanja s drugim plemenom i drugi oblici bizantskog utjecaja), ali najvjerojatnije najviše zbog interesa samog »rexa« naglo ojačalog bogatstvom, ugledom i značenjem magijom ovijene njegove funkcije kao sposobnog vojskovođe. Otuda je proizlazila nesloga koju spominju vrela već u VI st., mržnja i zavist koja je razdvajala plemena. Zbog toga se, izgleda, nije razvio jedan egzarh koji bi trajno ujedinio više ili sva slavenska samostalna plemena na Balkanskom poluotoku u jedan savez plemena, u kojem bi se, vjerojatno, ubrzo iznutra nametnula državna organizacija radi zaštite egzarha i njegovih sudionika u upravljanju, u stvari, radi zaštite čitavog jednog društvenog sloja u eksploataciji većine. Umjesto stvaranja vlastite zajedničke države pojedina su plemena dobivala više »rexova« te tako razjedinjena i slaba pod pritiskom bizantske vojne sile već sredinom VII st., a onda bugarske krajem VII st. postepeno padala redom pod njihove vladare i države (krajem VIII st. pod bizantskog cara,²⁷ a sredinom IX st. većim dijelom pod bugarskog vladara)²⁸ tako da su makedonski Slaveni u IX i X st. jedni bili u bizantskoj, a drugi u bugarskoj državi.

²⁷ God. 782—3. bizantski je vojskovođa došavši do Soluna i Helade pokorio sva slavenska plemena (VIZ I 234), god. 799. »arhont Velzitije« (područja koje je nastavao nekadašnje pleme Velegeziti) umiješan je čak u dinastičku borbu za prijestolje bizantskog cara (VIZ I 235), no već godine 809—810. bizantski car kolonizira Grke u Sklavinije, jer nema povjerenja u pokornost Slavena (VIZ I 235—236). Slaveni ipak još nisu potpuno uključeni u sistem bizantskoga državnog uređenja. Oni dižu u IX st. ustanke (VIZ I 255, 269, bilj. 7, 274—275), god. 836—837. imaju još uvijek u okolici Soluna »egzarha Slavena« (VIZ I 255), svoje vođe, tj. »slavenske hegumene« čak 904. god. (VIZ I 271). Ipak, ti podaci dokazuju samo to da je bizantski car odgodio uvođenje tematskog uređenja za neko vrijeme te ostavio vjerojatno staro uređenje »rexova«, odnosno sada arhonata ili hegumena uz uvjet da vrše svoje podaničke dužnosti prema caru. Prema vijesti cara Lava VI (886—912) bizantski car Bazilije (867—886) primorao je Slavene da napuste svoje stare običaje pa ih je pogrcio i podvrgnuo upravljačima na romejski način (VIZ I 260).

²⁸ Vidi o tome Istorija makedonskog naroda, I, Od praistorije do kraja XVIII veka, Beograd, izd. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, 1970, 88—89; S. A n t o l j a k, Makedonija u 9. stoljeću, Simpozium 1100 godišnjina od smrtia na Kiril Solunski, I, MANU, Skopje 1970, 23—42.

Pod vlašću bizantskog cara položaj »rexova«, sada nazivanih arhontima slavenskih plemena u Makedoniji u prvo se vrijeme, izgleda, nije bitno izmijenio. Arhonti su postali stupovi državne organizacije iz čega su svakako proizlazile njihove obveze ali i prava na zaštitu svojih interesa od strane državne vojne sile.²⁹ Istina, njihovo podvrgavanje spomenutom vladaru nije izvršeno bez otpora. O tome svjedoče pobune slavenskih plemena.³⁰ Još za Lava VI ta su plemena bila sklona starim slobodama.³¹ Novi vladari morali su ostaviti tim plemenima dosta slobode, tako da je njihova potčinjenost bila u prvo vrijeme više formalna negoli faktična. Solunjani su morali posjedovati u prvoj polovici IX st. putnicu izdanu od cara ako su htjeli ući na teritorij okolnih slavenskih plemena.³²

Međutim, izgleda da su već u toku IX st. bila ta plemena uvrštena u redovni sistem bizantske državne uprave — teme, pa su u tim temama činili pomoćne trupe te se kao saveznici borili pod zapovjedništvom stratega ili pak svojih hegemonu.

Izgleda da arhonti tih plemena već u IX st. nisu morali biti bezuvjetno iz tih plemena, jer su stratezi znali imenovati arhonte i po svojoj volji.³³ To je značilo svakako kidanje sa starim stanjem i uvođenje redovite državne uprave nad tim plemenima (teme i gradovi). Međutim, te mjere nisu bile u početku uspješne. Događalo se još početkom X st. da arhonti slavenskih plemena nisu slušali stratege.³⁴

Plemena koja su živjela blizu gradova³⁵ bila su svakako brže i čvršće uklopljena u postojeću državnu organizaciju što je proizlazilo i odatle što su i više uživala pogodnosti blizine tržišta, pa su bila povezana s gradom ne samo trgovinom nego i zajedničkim interesima radi zaštite svojih posjedovnih i drugih pravnih odnosa koji su proizlazili iz privatnovlasničkog sistema.

Slavenskim je plemenima državna organizacija postala potrebna pa ih njihova potčinjenost redovnoj gradskoj upravi sa svim poreznim i drugim obvezama i pravima nije jače teretila nego ostale pripadnike grada. Plemena koja su živjela daleko od gradova nisu bila podvrgnuta tolikom utjecaju bizantskog ekonomskog, društvenog i pravnog sistema pa su mogla sačuvati u većoj mjeri svoje stare običaje a time i svoju staru društvenu strukturu. Ona su bila uklopljena u državnu organizaciju preko svojih arhonata (koji su postali bizantski državni činovnici pa su se stoga morali pokoravati carevim i strategovim zapovijedima) preko obveza o plaćanju tributa strategu i vršenja vojne službe te drugih javnih obveza.³⁶

²⁹ Izvori i literatura o Makedoniji u vrijeme ranog feudalizma vidi Istorija makedonskog naroda, I, 307—311.

³⁰ VIZ I 255.

³¹ VIZ I 260.

³² VIZ I 255.

³³ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Tom II, SAN Posebna izdanja knj. CCCXXIII, Vizantološki institut, knj. 7. (u daljnjem tekstu VIZ II), 71.

³⁴ VIZ I 270.

³⁵ VIZ I 266.

³⁶ VIZ II 71.

Da je bizantski dvor uspio srediti i organizirati državnu vlast na području slavenskih plemena u prvoj polovici X st., dokazuje činjenica da je tada postojala institucija monostratega Makedonije koji je bio ujedno i katepan čitavog Zapada.³⁷

Plemena koja su došla pod vrhovništvo vladara Bugarske izgleda da nisu dulje vrijeme doživjela veće promjene u svojoj društvenoj strukturi. Organizacija države nije bila tako čvrsta i jedinstvena kao u Bizantu. Istina, mi gotovo i ne raspolažemo podacima o strukturi te organizacije, ali naglo formiranje teritorijalno goleme države na područjima koja su nastavali razni narodi sastavljeni od mnogobrojnih plemena i ostataka starosjedilaca s društvenim sistemom koji je bio bliži vojnoj demokraciji negoli klasnom društvu upućuje na to da se državna organizacija morala svesti uglavnom na pretvaranje plemenskih rexova u državne funkcionare, a samo tamo gdje je vojna sila vladara bila brojna i jača na imenovanje vlastitih poglavara tim plemenima i područjima³⁸ te na obvezivanje plemena i ostalog stanovništva na davanje tributa (većinom valjda u naravi).³⁹

Novi državni funkcionari odnosno vladajući sloj vjerojatno su bili upravo oni koje bi trebalo ubrojiti u drugoj polovici IX st. među *optimates* ili *proceres*⁴⁰ ili *comites* sredinom X st.,⁴¹ a one koji su činili vladarevu pratnju odnosno savjet među velike boljare.⁴² U bertinskim Analima tvrdi se da je Bugarska bila 867. god. podijeljena u deset komitata u kojima se uz populuz spominju *proceres*.⁴³ Da li je comese postavljao vladar ili su to bili »rexovi« plemena ili saveza plemena koje je vladar samo potvrđivao nakon izbora izvršenog u plemenu ili su pak postojali i jedni i drugi, nemoguće je utvrditi.

³⁷ O bizantskoj temi Makedoniji i o temama koje su zahvaćale makedonske Slavene u IX i X st. uspor. S. Antoljak, Samuilovata država, Skopje, *Institut za nacionalna istorija*, 1969, 119 bilj. 29.

³⁸ Tako su Bugari svladavši 627. god. Slavene u Panoniji između Drave i Save istjerali slavenske duxove i postavili svoje rektore. Uspor. F. Rački, *Documenta, Zagrabiae* 1877, 333.

³⁹ Ivan Kamenijat poč. X st. opisujući Solunsko polje navodi da se na sredini te ravnice nalaze neka mješovita sela, od kojih jedna spadaju pod upravu grada Soluna, a druga plaćaju danak »skitskom narodu (misli se na bugarski!) koji živi nedaleko« (VIZ I 267).

⁴⁰ U Bertinskom ljetopisu, važnom izvoru za bugarsku povijest druge polovice IX st., spominjući krštenje bugarskog rexa 866. god. navodi se da su to boljari teško podnijeli pa su poticali narod protiv rexa (»*proceres sui moleste ferentes concitaverunt populuz adversus eum...*«). Uspor. Izvori za b'lgarskata istorija, VII. Sofija 1960. Latinski izvori za b'lgarskata istorija II (u daljnjem tekstu Latinski izvori II) 287; Papa Ivan VIII u svom pismu iz 879. god. obraća se Petru, Cerbuli i Suncidi »*ceterisque optimatibus et consiliariis dilecti filii nostri Michaelis regis Vulgarorum*« (Latinski izvori II, 161).

⁴¹ Ivan Skilica spominje u drugoj polovici X st. »jednog vrlo snažnog komesa među Bugarima«, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom III, *Vizantološki institut*, Posebna izdanja kni. 10, (u daljnjem tekstu VIZ III) 65—66. O izrazu komes podijeljena su mišljenja. Uspor. VIZ III 66 bilj. 13; S. Antoljak, n. dj. 118 bilj. 14.

⁴² Konstantin Porfirogenet navodeći srpsko-bugarski sukob u drugoj polovici IX st. spomenuo je da su Srbi potukli arhonta Bugara i njegovu vojsku te zarobili arhontova sina »sa dvanaest velikih boljara« (VIZ II 51).

⁴³ »*Quotquot igitur fuerunt intra decem comitatus adunaverunt se circa palatum eius (regis)*«, Latinski izvori II 287.

Iz Žitija Klimenta Ohridskog slijedi da je bugarski vladar IX st. sam određivao područje oblasti i osobu koja će biti na čelu te oblasti.⁴⁴ Međutim, ovaj jedini podatak ne može se uopćiti pa na osnovi njega tvrditi da je vladar sve comese imenovao i postavljao, jer je vrlo vjerojatno da je institucija rexova u plemenima morala u IX st. biti još na životu osobito u krajevima koji nisu imali uvjete za brži razvoj svoje društvene strukture.

No, s ovim podacima bio bi ujedno i završen prikaz državne uprave jer nam povijesna vrela ne daju nikakvu drugu pobližu vijest o tome.

O vlasničkim odnosima na zemlji možemo također vrlo malo utvrditi za period do formiranja nove države u Makedoniji. Da je vladar Bugarske raspolagao nekim zemljama, sigurno je, jer imamo za to dokaz (vladar je naime darovao Klimentu kuće i mjesto za odmor u Ohridu i Glavenici),⁴⁵ ali ne znamo koje su to zemlje bile i kolika im je bila površina.

Isto tako mi raspoložemo s malo izravnih podataka o ekonomskom i pravnom položaju osobe u društvenoj strukturi. Kozma Prezbyter obarajući se na bogumile, kojih je pokret zahvatio i teritorij bugarske države u X st., razlikovao je bogataše i siromahe,⁴⁶ vlastelu, vlasteline i one koji to nisu bili, gospodu, gospodara i serva. No, takvo diferenciranje u društvu ne daje nam osnove da osim ovih razlika što drugo zaključimo o pravnom statusu tih osoba. Jedino bismo mogli općenito zaključiti, sudeći prema raznim oštrim mjerama koje je bugarski vladar morao poduzeti protiv bogumila u X st.⁴⁷ da je bogumilstvo imalo podršku u širokim masama jer je propovijedajući da će omrznuti Bogu oni koji rade za cara i svoje gospodare i da će dobro učiniti oni koji se neće zajedno potčinjavati svojoj vlasteli,⁴⁸ u stvari iznosilo zahtjeve većine u narodu koja je teško snosila teret prema državi i svojim gospodarima. Da nije postojao težak položaj onih koji su obrađivali zemlju, ne bi ni bogumilstvo imalo tako širok odaziv u masama. Prema svemu izgleda da je tribut morao biti velik, ali da su pored njega morala postojati i druga davanja. Tko je primao danak, da li samo vladar ili gospodar zemljišta ili comes ili svaki ponešto, ne može se utvrditi, ali da nisu mogli postojati »vrlo snažni comesi u Bugarskoj«⁴⁹ ako nisu bili bogati vlasnici zemlje koju će obrađivati veći broj osoba, opravdano je zaključiti. Isto tako je logičan

⁴⁴ Da bi omogućio što uspješniji rad na vjerskim poslovima, bugarski vladar Boris »odvoji Kutmičenicu od Kotokiona i postavi joj na čelo Dobetu« (VIZ I 299). Vidi tumačenje o ovim oblastima M. Rajković, Žitije Klimenta Ohridskog od Teofilakta, arhiepiskopa ohridskog VIZ I 299 bilj. 4; Bugarski je vladar samostalno postavljao i crkvene dostojanstvenike. O tome nas također obavještuje spomenuto Žitije u kojem se navodi da je bugarski vladar »postavio« Klimenta »za episkopa Drembice ili Velice« (VIZ I 301).

⁴⁵ Prema Žitiju Klimenta Ohridskog »sam Boris daje blaženom Klimentu u Devolu tri prekrasne plemićke kuće. Pokloni mu i mjesta za odmor u Ohridu i Glavenici« (VIZ I 300).

⁴⁶ M. G. Popruženko, Kozma Presviter 'bolgarskij pisatel' X veka, B'lgarski starini, BAN, knj. XII (1936). Uspor. tekst Kozme presvitera: bogati: 35, 45, 48, 49, 69; vlastela, vlastelini: 23, 31, 35, 37; gospodin', gospod'stvije: 6, 35; rab: 35, 45, 74.

⁴⁷ N. B. Zlatarski, Istorija na b'lgarskata država prez srednite vekove, Sofija 1927, I, 2, 840—845.

⁴⁸ M. G. Popruženko, n. dj., tekst Kozme presvitera 35, red 11—15.

⁴⁹ VIZ III 57.

zaključak da vladar organizirajući biskupije u IX st. te utemeljujući samostane⁵⁰ nije mogao osigurati opstanak tih crkvenih institucija ako ih nije obdario zemljama i ljudima koji će te zemlje obrađivati.⁵¹ Prema tome, bogataši Prezbitera Kozme morali su biti boljari i crkveni velikodostojnici, a ti su onda bili i gospodari onih koji su te zemlje obrađivali. Da su pak ti boljari bili u stvari feudalci, dokazuje vijest Ivana Kamenijata o tome da neka slavenska sela na solunskom polju plaćaju Bugarima danak.⁵² U Žitiju pak Tiberiopoljskih mučenika spominju se s jedne strane kler i ljudi koji su se ponosili bogatstvom, a onda i takvi koji su postali siromašni i potčinili se crkvenom kleru i bogatašima.⁵³

Ovi podaci pokazuju dakle dovoljno da se u bugarskoj državi u IX i X st. formirao tanak sloj bogatih boljara, feudalaca koji su zajedno s vladarem vršili državnu vlast a da su široki narodni slojevi bili eksploatirani pa su rado masovno prihvaćali bogumilstvo. To je uglavnom slika klasne strukture i državne organizacije pod vladavinom bugarskog vladara do 969. godine karakteristična i na području onih Slavena u Makedoniji koji su potpadali pod bugarskog vladara. Jedno od središta ove države bio je grad Preslav u današnjoj sjevernoj Bugarskoj između Dunava i Crnog mora.⁵⁴

Nakon smrti bugarskog vladara 969. godine njegova je dva nasljednika zarobio ruski knez i osvojio jedan dio državnog teritorija, dok su drugi dio držali sinovi jednog bugarskog comesa,⁵⁵ a treći dio bizantski car. God. 971. bizantski car je osvojio čitav teritorij Bugarske i nakon što mu je ruski knez predao oba bugarska vladara, zarobio ih i oduzeo im funkciju bugarskog vladara, pa je Bugarska postala, izgleda, sastavni dio bizantskog carstva.

Kad je taj bizantski car 976. god. umro, zarobljeni bugarski vladari pokušali su ponovno zavladati Bugarskom, ali nisu uspjeli, jer je doskora jedan bio ubijen, a drugi se sklonio u Carigrad tako da je bio sačuvan državno-pravni status quo. Ovaj drugi nije uspio zavladati najvjerojatnije zbog tog što su zemljom već vladala četiri sina spomenutog comesa nakon što su ponovno

⁵⁰ VIZ I 300—302.

⁵¹ Iz Žitija Klimenta Ohridskog saznajemo da je Kliment pred kraj svog života svu svoju imovinu podijelio na dva dijela pa je jedan dio poklonio biskupiji, a drugi samostanu. Na to se u Žitiju nastavlja: »Ille enim possessiones ex fidelibus ducibus regibusque tenebat« (J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus...*, Series graeca posterior, Tom. CXXXVI, 1235).

⁵² VIZ I 266—267.

⁵³ Naime u Žitiju Tiberiopoljskih mučenika već za vrijeme bugarskog vladara Borisa razlikuje se onaj koji je dominus od onog koji je servus (J. P. Migne, n. dj. 199), zatim oni koji su nadmašili druge ne samo častima nego i bogatstvom (J. P. Migne, n. dj. 199). Odakle bogatstvo ovima? Žitije sa žalošću ističe da se događa da mnogi padaju u ratovima zbog osvajanja dobara, ali da ovi često ne postaju gospodarima tih dobara nego oni pod čijim su zapovjedništvom (J. P. Migne, n. dj. 206). Primjer pak da siromašni traži zaštitu klera uspor. J. P. Migne, n. dj. 207, 215.

⁵⁴ Istorija makedonskog naroda I, 110.

⁵⁵ S. Antoljak smatra da su se ovi pobunili protiv nasljednika koji su stupili na prijestolje 969. god. Uspor. S. Antoljak, *Die Wahrheit über den Aufstand der comitopulen, Actes du IIe Congrès international des études du sud-est européen* (Athènes, 7—13 mai 1970), Tome II, Athènes 1972, 380.

digli ustanak protiv bizantske vlasti i dobili podršku ostalih boljara te bili od ovih priznati kao vladari. Nastala je dakle nova državna organizacija u kojoj je doskora tetrarhija bila zamijenjena monarhijom, jer je Samuilo, jedan od četvero braće, uspio zavladatai sam. Ova je postojala do 1018. god.

U našim udžbenicima ova se monarhija smatra makedonskom a ne bugarskom državom.⁵⁶ U Istoriji makedonskog naroda (Beograd, 1970) prilikom izlaganja prošlosti te monarhije ne rabi se izraz »makedonska država« nego izrazi »Samuilovo carstvo« i »Samuilova država«.⁵⁷ U bizantskim povijesnim vrelima ova se monarhija naziva »Bugarskom«, a njezin vladar »bugarskim« vladarom.⁵⁸ Arhiepiskop u Ohridu, pod Samuilom, nazivao se »arhiepiskopom Bugarske«.⁵⁹ Samuilo se tek onda proglasio carem Bugarske, kada je saznao da je u Carigradu umro zarobljeni i obespravljeni bugarski vladar.⁶⁰ I na kraju, Samuilovi podanici nazivaju se »Bugarima«.⁶¹

Geneza Samuilova carstva pokazuje da je ta monarhija bila nova državna organizacija.⁶² Ona je oko 986. god. i nešto kasnije obuhvaćala Makedoniju (osim Soluna), Tesaliju, Epir, Albaniju, Duklju, Trebinje, Zahumlje, Neretvansku oblast (bez otoka), Rašku, Bosnu i veći dio Bugarske što znači da su u njoj živjeli makedonski Slaveni, Slaveni u Grčkoj i Peloponezu, Bugari, Srbi, Hrvati, Romejci (Bizantinci), Albanci, Romani (na jadranskoj obali), Vlasi, Turci Vardarioti i Jermeni, pa prema tome da je monarhija obuhvaćala mnoge narode, a ne samo bugarski narod.⁶³ Nadalje, povijesna vrela govoreći o propasti te monarhije spominju kao odlučujuće faktore samo boljare s područja Makedonije, govoreći pak o tvrđavama i dvorovima vladara u toj monarhiji spominju mjesta koja su se nalazila samo na području Makedonije (podrazumijevajući tu teritorij Makedonije koji je prije bio sastavni dio bugarske države i onaj bizantskog carstva), iz čega proizlazi da se Samuilo oslanjao najvećim dijelom na boljare, vojsku i teritorij Makedonije. Očito je dakle

⁵⁶ Historija naroda Jugoslavije, I, Zagreb 1953, 295—301; F. Čulinović, Državnopravni razvitak Jugoslavije, Zagreb 1963, 18—19; A. Sućeska, Istorija države i prava naroda SFRJ, Sarajevo 1966, 47—50; D. Janković i dr. Istorija države i prava jugoslavenskih naroda, Beograd 1972, 11—13, itd.

⁵⁷ Istorija makedonskog naroda, I, 109—131.

⁵⁸ O ovim nazivima i o ulasku ovakvog obilježavanja države i njezina stanovništva u bugarskoj i našoj historiografiji vidi opširno izlaganje J. Ferluge, Jovan Skilica, VIZ III 59 bilj. 9; S. Antoljak, Samuilovata država, 50, 55, 79. Uspor. grčki tekst Ivana Skilice u Grčki izvori za bugarskata istorija, VI, 1965, 275—288.

⁵⁹ Grčki izvori, VI, 288. Poblize uspor. S. Antoljak, Ohridskata arhiepiskopija vo vreme na vladaenjetu na carevite Samoil i Vasilij II, Istorija VI/1, Skopje 1970, 35—49.

⁶⁰ B. Prokić, Jovan Skilica kao izvor za istoriju makedonske slovenske države, Glas SAN, CXXXIV, Beograd 1910, 105 bilj. 1; S. Antoljak, n. dj. 50, 55; V. R. Rosen, Imperator' Vasilij Bolgaroboica. Izvlačenja iz Letopisi Jahej Antiohijskago, Petrograd 1883, 34.

⁶¹ Uspor. grčki tekst Ivana Skilice u Grčki izvori VI 296, a Ivan Skilica je živio oko 1018—1096/7. Uspor. J. Ferluga, n. dj. VIZ III 51, dakle neposredno nakon propasti Samuilove države.

⁶² Pitanje postanka i karaktera Samuilova carstva u historiografiji uspor. J. Ferluga, n. dj. VIZ III 60, bilj. 11.

⁶³ Istorija makedonskog naroda I, 122.

da je Samuilova državna tvorevina bila prvenstveno tvorevina makedonskih Slavena.

Budući da je vladar usprkos svemu tome uzeo naziv bugarskog cara, očito je da je morao imati razloge. Jedan od najvažnijih bio je da otkloni ideju o uzurpaciji položaja vladara i osigura svoje pravo na vladanje primjenom načela legitimiteta. Postojala je tradicija bugarskog vladara i bugarske države, pa je jedino preostalo po shvaćanju onog vremena osigurati prijestolje svojim legitimnim pravom. Faktičnu vlast u monarhiji Samuilo je pretvorio po tadašnjem shvaćanju u svoju legitimnu vlast proglašivši se carem pošto je saznao da je legitimni vladar Bugarske umro. Vjerojatno se tada dao i okruniti kraljevskom krunom koju je dobio od pape. Krunom bugarskih vladara nije se mogao okruniti jer mu je bizantski car nije htio predati.⁶⁴ Kako god je bizantski dvor bio u neprijateljskom odnosu prema Samuilu ne samo stoga što je ovaj osvojio teritorije bizantskih pokrajina nego i stoga što Samuilo nikad nije spadao među pretendente na bugarsko prijestolje koje je Bizant podržavao, tako ipak nalazimo u bizantskim vrelima priznanje tom vladaru da vrši vladarsku funkciju, da se naziva monarhom, dapače i bazileusom, ali ne Makedonije ni Makedonaca iako je taj izraz bio poznat, nego Bugarske i Bugara.⁶⁵ Na bizantskom dvoru postojala je tradicija samo o bugarskom vladaru i Bugarskoj. O Makedoniji i Makedoncima znalo se samo kao o bizantskoj pokrajini i njezinim stanovnicima, pa je bilo logično za dvor da se državna tvorevina koju je Samuilo saznao oslanjajući se najviše na Makedoniju, tj. njezino područje i njezino stanovništvo, ipak smatrala s obzirom na to što je obuhvaćala i teritorije prijašnje bugarske države nastavkom te države, koju je trebalo doduše uništiti kao opasnog neprijatelja, ali koja je ipak postojala. Usprkos takvu shvaćanju nije pogrešno tvrditi da je Samuilova monarhija u stvari bila prvenstveno tvorevina makedonskih Slavena.

Socijalno-ekonomska struktura u ovoj monarhiji problem je, koji se ne može riješiti uslijed pomanjkanja povijesnih vrela. Prije svega treba ustvrditi općenito da ta struktura nije bila jedinstvena, jer se ta državna tvorevina sastojala od niza teritorija koji su imali vlastiti razvoj do uključenja u teritorij te monarhije.

Ako promatramo dijelove Makedonije koji su bili prije pod vladarom Bugarske i Bizanta, i ako uzmemo u obzir razloge zbog kojih se razvilo bogumilstvo te podršku koju je uživao Samuilo kod boljara (nijedan ga nije izdao) i naroda (nije bilo bune), onda bismo morali zaključiti da je odnos

⁶⁴ Da je Samuilo zaista posjedovao krunu, svjedoči Ivan Skilica kad navodi da je bizantski car ušavši u Ohrid, metropolu cijele Bugarske u kojoj su se nalazili dvorci careva Bugarske, našao »silna blaga i krune od bisera« (Grčki izvori VI, 291). Iz korespondencije pak između bugarskog vladara i pape Inocencija III (1198—1216) vidi se da je i Samuilo primio od pape krunu. Uspor. Istorija makedonskog naroda, I, 117.

⁶⁵ Skilica priča kako je od četvero braće koja su zavladala Bugarima za kratko vrijeme ostao samo jedan, Samuilo, jer jednog su neki ubili, drugi je poginuo, a trećeg je ubio sam Samuilo pa tako Samuilo postade »monarhos Boulgarias hapases« (Grčki izvori VI 276). Na drugom mjestu Skilica posredno priznaje Samuilu carsku titulu navodeći da su se u Ohridu nalazili dvorci careva Bugarske (Grčki izvori VI, 291).

između boljara i podložnika morao biti snošljiv, u stvari bolji nego što je bio prije. Pod Samuilom je vrijedilo pravilo da je svaki podanik koji posjeduje par volova dužan dati državi jedan modij žita i toliko prosa te jedan vrč vina.⁶⁶ Iz toga bi se moglo zaključiti da se vladar odlučio na dobivanje naturalnog a ne novčanog davanja od svojih podanika. Svakako, ovaj oblik rente bio je podnošljiviji od novčanog ako je privredni život bio nerazvijen, kako je, izgleda, i bilo.

Takav način određivanja rente osiguravao je pravedno opterećivanje podložnika, jer tko je posjedovao više volova, a to znači više zemlje, taj je davao i veću rentu, a osim toga, postojalo je opće važeće pravilo o opterećivanju zemljoposjednika pa je bila u načelu isključena mogućnost da pojedini boljar i gospodar zemlje sam određuje davanje u korist vladara.

Ipak, ovi podaci nisu još dovoljan dokaz da zemljoposjednik nije bio obvezan i na druga davanja. O odnosima između onih koji su obrađivali zemlju i onih koji su bili gospodari zemlje nemamo podataka, ali izgleda da je u Makedoniji bio jak bizantski utjecaj po kojem se štiti nezavisan položaj seljaka radi osiguranja mira među seljacima i radi osiguranja brojne vojske, pješaka a posebno konjanika sposobnih za rat. I sam vladar naseljavao je zarobljene vojnike širom Makedonije⁶⁷ čime je očito upozorio na to da mu je stalo do toga, da ima što veću i sposobniju vojsku. Međutim, kakvi su odnosi bili na crkvenim i svjetovnim veleposjedima ne znamo jer nemamo podataka.

No, kao što imamo podataka o društvenim odnosima pod Samuilom samo za područje Makedonije, tako se isto ono što znamo o državnoj organizaciji odnosi također uglavnom samo na područje Makedonije.

Prema jednoj vijesti Skilicina Nastavljača narod se pokoravao svojim arhontima i živio po svojim običajima.⁶⁸ Prema prilično brojnim podacima očito je da su Makedonija, a vjerojatno i susjedne zemlje, bile podijeljene na oblasti i gradove, ali koje su oblasti postojale i s kojim ovlaštenjima, ne znamo. Mi znamo da su postojali funkcionari kauan za kojeg se misli da je bio veoma visoka funkcija na dvoru jer je bio prvi do cara pa je pored ostalih dužnosti u upravljanju zemljom obavljao diplomatske i vojne zadatke,⁶⁹ arhont, koji je stajao na čelu jedne oblasti⁷⁰ ili manje oblasti oko gradova⁷¹ ili manjih gradova oko jednog većeg grada,⁷² proteuon na čelu velikog grada,⁷³

⁶⁶ VIZ III 151—152.

⁶⁷ Govoreći o zemljama koje je Samuilo osvojio i opustošio, a posebno tvrđave, Skilica spominje Larisu, jednu od glavnih bizantskih tvrđava čije je stanovništvo Samujlo dao preseliti sa svim porodicama u unutrašnjost Bugarske i unio u vojne spiskove svojih vojnika i upotrebljavao kao saveznike protiv bizantske vojske (Grčki izvori VI, 276).

⁶⁸ VIZ III 178, uspor. VIZ III 151.

⁶⁹ J. Ferluga, Jovan Skilica, VIZ III 114 bilj. 120. (uspor. S. Antoljak, Samuilovata država, Skopje 1969, 86—88).

⁷⁰ Isti, n. dj. VIZ III 114.

⁷¹ Isti, n. dj. VIZ III 124 bilj. 161.

⁷² Isti, n. dj. VIZ III 125 bilj. 161.

⁷³ Isti, n. dj. VIZ III 93 bilj. 63.

katarhon vojni zapovjednik većeg grada,⁷⁴ filaton⁷⁵ i filaks⁷⁶ na čelu tvrđava, toparh na čelu takozvanih unutrašnjih gradova carstva,⁷⁷ hiparh valjda zamjenik arhonta. Da li je međutim sve te funkcionare imenovao vladar ili samo neke od njih (o čemu imamo dokaza),⁷⁸ a druge bi samo potvrđivao nakon što ih je narod u toj oblasti izabrao, ne može se sa sigurnošću ustanoviti, ali je vjerojatno da je granične oblasti i gradove povjeravao svojim vjernim rođacima i boljarima. Da su ti boljari u velikim gradovima imali uza se utjecajni sloj građana te s njima u stvari dijelili vlast, sigurno je,⁷⁹ ali je isto tako očito da su boljari imali svoje tagme, najvjerojatnije svoju vojnu pratnju — družinu,⁸⁰ što govori ne samo o njihovom imovnom stanju nego i o instrumentu kojim su se služili u osamostaljivanju svoje vlasti i zaštiti svoje osobe i imovine.

Kako je izgledala društvena struktura i državna organizacija u drugim zemljama od kojih su neke do podvrgavanja vlasti caru Samuilu bile samostalne države (Duklja, Zahumlje, Paganija, Srbija) s vlastitom državnom organizacijom, ne može se ustanoviti. Opravdana je pretpostavka da je uređenje njihovo ostalo nedirnuto s jedinom obavezom da plaćaju tribut i daju vojsku kada to vladar zatraži. Sudbina njihovih vladara je također nejasna, ali moglo bi se pretpostaviti da su oni postali vazali cara Samuila.

Koncentracija vrhovne državne vlasti nalazila se u vladarevoj funkciji. Da je vladar bio vrhovni vojskovođa, nesumnjivo je, ali da je vršio funkciju vrhovnog suca, možemo samo naslutiti. O tome pak da je propisivao pravna pravila imamo dokaz, jer Ivan Skilica tvrdi da bizantski car Bazilije »kada je pokorio Bugare, nije uopće htio da novine uvodi i stvari mijenja već da ostane pri istom stanju i da se tako stvari sprovedu kao što je nekada bio utvrdio Samuilo«.⁸¹

Car je imao sekretara i registre što znači da je vodio državne poslove na način kao i bizantski car, ali u skromnoj formi.⁸² U carevoj kancelariji vodili su se razni popisi (vojnika,⁸³ oporezovanika, evidencije o prihodima i rashodima i druge), koji su vjerojatno spadali u registre. Kako je već napomenuto, njegov je savjetnik bio kaukan. Jesu li postojali i drugi funkcionari na dvoru (naročito onaj koji se brinuo za careve prihode, carevu blagajnu i trezor) iz sačuvanih se vrela ne može ustanoviti, ali je vrlo vjerojatno da su takvi postojali. Vladar je posjedovao mnoge dvorce, ali glavni je bio u Ohridu, gradu koji se smatrao metropolom.⁸⁴

⁷⁴ VIZ III 97, 99.

⁷⁵ VIZ III 97.

⁷⁶ VIZ III 103.

⁷⁷ J. Ferluga, n. dj. VIZ III 125 bilj. 163.

⁷⁸ Uspor. VIZ III 91, 102, 103.

⁷⁹ Uspor. VIZ III 93.

⁸⁰ J. Ferluga, n. dj. VIZ III 129 bilj. 174.

⁸¹ VIZ III 151.

⁸² S. Antoljak, n. dj. 88.

⁸³ VIZ III 82.

⁸⁴ Uspor. VIZ III 112, 116.

Poslije smrti Samuilove (1014. godine) monarhija je postojala još veoma kratko vrijeme. Bizantski je car uspijevao otkidati komad po komad državnog teritorija što vojnom silom, što predajom boljara koji su bili na čelu gradova i oblasti. God. 1018. monarhija je konačno kao savez država nestala, jer bizantski car ne samo da je osvojio Makedoniju i sve susjedne zemlje na jugu nego i Rašku, Bosnu, Duklju, Zahumlje i Neretvansku oblast na sjeveru i zapadu.

2. Slovenci i njihova samostalnost do IX st.

Teritorij koji su naselili Alpski Slaveni pred kraj VI st., uglavnom s graničnim crtama prema istoku Piran—Blatno jezero, prema sjeveru Blatno jezero—Beč—Linz, prema zapadu Linz—izvor Aniže—izvor Mure—izvor Drave—Čedad—Piran, međusobno presijecan visokim planinama uz koje su se protezale češće uže negoli šire doline povezane međusobno alpskim prijelazima, usjecima i cestama, teritorij pokriven pretežnim dijelom šumama, bio je naseljen rijetko, nejednakomjerno i dobrim dijelom slabo prometno povezan. Vjerojatno je da je južni dio tog područja bio naseljeniji od sjevernoga, jer je smjer kretanja selidbenog vala bio jugoistok-sjeverozapad. Isto tako je vjerojatno da je naseljeniji bio onaj kraj u kojem su prije postojala naselja i gdje je već bila obrađivana zemlja.⁸⁵

Kako su ti Slaveni sebe nazivali do IX st., ne znamo, ali imamo neke podatke koji nam govore kako su ih drugi nazivali. Najstariji sačuvani naziv — koji su im dali stranci — zabilježen je u Fredegarovoj Kronici iz sredine VII st. — Sclavi odnosno Winedi ili Winidi. Ista Kronika naziva Sama jedanput rex Sclavinorum, a drugi put rex Winidorum.⁸⁶ Iako je očito da su izrazi Sclavi i Winidi istog pojmovnog sadržaja, ipak Kronika rabi gotovo isključivo naziv Winidi za Alpske Slavene.⁸⁷ U povijesnom vrelu Vita S. Amandi, također iz VII st., ne upotrebljava se izraz Winidi nego Sclavi.⁸⁸ Pavao Đakon (druga polovica VIII st.) upotrebljava također samo izraz Sclavi.⁸⁹ Jedino na jednom mjestu Pavao Đakon spominje Sclave misleći na Alpske Slavene uz poblizu geografsku oznaku pa ih smještava »in Carnuntum« napominjući da »Carnuntum« pogrešno nazivaju »Carantanum«. Naime, Pavao Đakon, spominjući težnju Arnefrita da postane furlanski vojvoda oko 664. god., iznio je podatak da se Arnefrit uplašio langobardskog kralja zbog svoje skrivene težnje pa je pobjegao Slavenima — »in gentem Sclavorum« — »Carnuntum« (dajući uz taj izraz spomenuti ispravak).⁹⁰ Ovaj podatak može se protumačiti tako da je Arnefrit pobjegao k Slavenima u grad Carnuntum⁹¹ ili pak da je pobjegao

⁸⁵ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, I, 2. izd. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1964, 292—295.

⁸⁶ F. Kos, n. dj. I, br. 154, 163.

⁸⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 154, 164, 165, 166, 167, 168.

⁸⁸ F. Kos, n. dj. I, br. 162.

⁸⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 116, 146, 147, 178, 179, 195, 199, 215.

⁹⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 178.

⁹¹ Grad Carnuntum nalazio se uz Dunav blizu današnje Bratislave (Petronell). Uspor. R. Egger, Die Christianisierung der pannonischen Provinzen, Südost-Forschungen, XII (1963), 9.

Karantancima, ako se prihvati mišljenje da je Pavao Đakon zamijenio ime grada Carnuntum s nazivom pokrajine (Karantanije).⁹² Oba su tumačenja moguća, a i treće da pod imenom Carnuntum treba razumijevati Carnium (Kranj)⁹³ jer se u sva tri slučaja radi o Alpskim Slavenima koji su graničili s Furlanijom. Iz primjedbe Pavla Đakona vidi se da je on čuo za izraz Carantanum, ali da je bio uvjeren kako je to iskrivljeni izraz za Carnuntum što bi se moralo uzeti u obzir jer je Pavao Đakon živio u drugoj polovici VIII st., a osim toga bio učen čovjek. Izraz Sclavi za Alpske Slavene u VIII st. rabila je i kancelarija bavarskog vojvode⁹⁴ i franačkog vladara.⁹⁵

Među sačuvanim povijesnim vrelima našli smo da je izraz »Carontani« upotrijebljen samo jedanput do sredine VIII st. Naime, u Kozmografiji Ravenskog anonimca, koji je sastavio svoje djelo 667—670. god. na osnovi starijih spisa⁹⁶ pa mu se geografski podaci obično odnose na relacije iz doba Rimskog carstva, područje koje su naselili Alpski Slaveni označeno je uglavnom nazivima: Valeria (u jednom dijelu, tj. područje današnjeg Dolenjskog),⁹⁷ Carneola ili Carnech patria (uglavnom današnje Gorenjsko, sjeverno Goričko i dio Notranjskog)⁹⁸ i Carontani (a ne Carontania!) kao izraz za stanovnike koji su obitavali prostor sjeverno od Alpa, i to između Recije, koju su tada držali Bavarci, i Karneolije⁹⁹ (tek u VIII st. poznata nam je fiksna granica između Bavaraca i Alpskih Slavena: rijeka Aniža,¹⁰⁰ na jugu kod Innichena u današnjem istočnom Tirolu).¹⁰¹ Naziv Karantanci počeo se redovito upotrebljavati tek u IX st.¹⁰² Tako u kancelariji franačkog vladara vidimo već u prvoj polovici IX st. razlikovanje Karantanaca od ostalih Slavena koji su bili istočno od Bavarske.¹⁰³ Ovo je razlikovanje došlo do izražaja vjerojatno zbog toga što su karantanski Slaveni imali svoju upravnu organizaciju koja im je bila osigurana već 743. god. ili neposredno nakon 743. god. ili definitivno 788. god. kada su priznali neposredno vrhovništvo franačkog vladara, dok su Slaveni između rijeke Aniže i Litave, tj. najsjevernije slovensko naseljeno područje, zajedno s Avarima dijelili istu sudbinu te uživali vlastitu upravnu organizaciju sve do početka IX st. kada su konačno i oni zajedno s Avarima

⁹² F. Kos, n. dj. I, br. 178 bilj. 1.

⁹³ F. Kos, n. dj. I, br. 182 bilj. 1.

⁹⁴ F. Kos, n. dj. I, br. 239. 256.

⁹⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 279.

⁹⁶ Datiranje postanka Kozmografije je sporno (uspoređ. B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, HZ XI—XII, 319 i tamo označenu literaturu u bilj. 22). Osim toga Kozmografija ne poznaje provinciju Karantaniju nego stanovnike koji se nazivaju Karantancima, tj. one koji žive valjda iza Karnijskih Alpa, odnosno još dalje do Julijskih Alpa, jer tamo počinje područje Carneola odnosno Carnech patria. Značajno je da su Carontani, Carnech, Carnuntum izrazi s vrlo sličnim korijenima.

⁹⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 182 str. 224, bilj. 1.

⁹⁸ Na istom mjestu.

⁹⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 182 str. 228.

¹⁰⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 280.

¹⁰¹ F. Kos, n. dj. I, br. 239.

¹⁰² Ime Karantanac javlja se u Annales s. Emmer. Ratisp. mai. kod god. 772 (F. Kos, n. dj. I, br. 244), no treba podvući da su ti Anali pisani u IX st. kada je taj izraz bio u općoj upotrebi.

¹⁰³ F. Kos, n. dj. II, br. 51.

došli pod vrhovništvo franačkog vladara. Slovenci pak južno od Drave bili su u dvorskoj kancelariji početkom IX st. smatrani također Karantancima, kako to pokazuje isprava izdana 819. god. u carskoj kancelariji.¹⁰⁴ Ti su Slaveni došli pod neposrednu franačku vlast gotovo u isto vrijeme kao i Slaveni sjeverno od njih, i to upravo u vrijeme kada je franački vladar reorganizirao bavorsku vojvodinu podijelivši je u grofovije, a i ostale susjedne pokrajine da bi svoje kraljevstvo što bolje zaštitio od Avara i njihovih slovenskih pomagača.¹⁰⁵

U povijesnim vrelima IX st. i prije 888. god., kada se spominje Karantan-ski regnum¹⁰⁶ koji je obuhvaćao ne samo Alpske Slavene nego i one u Savskoj grofoviji pa i one u obim Panonijama, nailazit ćemo na poistovjećivanje svih Slovenaca pod imenom Karantanaca.¹⁰⁷ Ipak izgleda da su Slaveni koji su živjeli oko gornje Save i nadalje zadržali svoj stari naziv Carniolenses.¹⁰⁸

U drugoj polovici IX st. pojavljuje se prvi put naziv Carinthia (863. god.)¹⁰⁹ odnosno Carentania (888. god.)¹¹⁰ No, takav način nazivanja domovine Karantanaca ostao je rijetka pojava sve do formiranja slovenskih pokrajina. Velikom većinom upotrebljavali su se pridjev (carantanus) ili imenica u genitivu plurala (Carantanorum) za označavanje zemlje koju su nastavali Karantanci (u IX i X st. regio Carantanorum,¹¹¹ partes Carantanæ,¹¹² provincia Carantanorum,¹¹³ provincia Carantana,¹¹⁴ limes carantanus,¹¹⁵ regnum Carentanum,¹¹⁶ fines carantanorum,¹¹⁷ regio carantana,¹¹⁸ regnum carentinum¹¹⁹ itd.).

¹⁰⁴ Prema toj ispravi salzburški nadbiskup je poslao caru Ljudevitu Pobožnom »auctoritatem domni... Karoli... imperatoris« u kojoj je bilo uneseno da su akvilejski patrijarh i salzburški nadbiskup svojedobno došli pred cara Karla radi rješenja spora o njihovoj teritorijalnoj nadležnosti u Karantanskoj provinciji »non minimam inter se contentionem habuissent de karantana provincia quod ad utriusque illorum dyocesis pertinere debuisset«, da je car Ludovik donio odluku po kojoj se karantanska provincija morala među tim crkvenim poglavarima tako podijeliti da je rijeka Drava, koja teče po sredini te provincije, postala granica obiju dijeceza (»predictam provinciam Karantanam ita inter se dividere iussit ut Dravus fluvius qui per mediam illam provinciam currit terminus ambarum dyoceseon esset«) tako da je onaj dio Karantanije koji je bio na sjevernoj strani rijeke Drave spadao pod salzburšku nadbiskupiju, a onaj na južnoj strani te rijeke akvilejskom patrijarhu (»et a ripa australi ad Aquilegiensis ecclesie rectores ab aquilonali vero ripa ad iuuensis ecclesie presulem pars ipsius provincie pertinere«). A. J a k s c h, Die Kärntner Geschichtsquellen 812—1202. Bd III, Monumenta historica ducatus Carinthiae, Klagenfurt, 1904, 4.

¹⁰⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 274.

¹⁰⁶ F. Kos, n. dj. II, br. 286.

¹⁰⁷ F. Kos, n. dj. II, br. 225, 248, 267.

¹⁰⁸ F. Kos, n. dj. II, br. 61.

¹⁰⁹ F. Kos, n. dj. II, br. 183.

¹¹⁰ F. Kos, n. dj. II, br. 248.

¹¹¹ F. Kos, n. dj. II, br. 57, I, br. 324.

¹¹² F. Kos, n. dj. II, br. 57, 327.

¹¹³ F. Kos, n. dj. II, br. 61, 85.

¹¹⁴ F. Kos, n. dj. II, br. 108, 458.

¹¹⁵ F. Kos, n. dj. II, br. 175.

¹¹⁶ F. Kos, n. dj. II, br. 286, 300.

¹¹⁷ F. Kos, n. dj. II, br. 307.

¹¹⁸ F. Kos, n. dj. II, br. 392, 468.

¹¹⁹ F. Kos, n. dj. II, br. 400.

Iz čitave ove analize možemo zaključiti da naziv Karantanaca barem za jedan određeni dio Alpskih Slavena nije bio svojstven do IX st. Čak krajem IX st. franački kroničar Regino, oko sto godina poslije Pavla Đakona, ponavlja ispravak riječi Carantanum u Carnuntum¹²⁰ kao i Pavao Đakon¹²¹ što pokazuje da izraz Carantanum tada još nije bio općenito prihvaćen, iako ga baš u IX st. počinju upotrebljavati dvorska kancelarija franačkog vladara i franački kroničari s različitim teritorijalnim opsegom.

Do kraja VIII st. Alpski se Slaveni redovito nazivaju Sclavi bez obzira na predjel koji nastavaju. Jedino ih Fredegar u VII st. naziva kao i ostale Slavene u Samovu regnumu najčešće Winidi, a Ravenski anonim, također iz VII st., naziva one koji prebivaju sjeverno od Alpa Karontanima. Spominjući dakle Karontance Ravenskog anonima Fredegar ih ne naziva Karontancima nego Winidima. On ih dapače dobro poznaje pa zna neke detalje ne samo o Alpskim Slavenima nego i o Slavenima u Samovu regnumu općenito. Ta sve što znamo o Samu i Slavenima u Samovu regnumu znamo jedino po Fredegaru kao primarnom povijesnom vrelu. Iznoseći neke detalje koji se datiraju sa 631. god. Fredegar spominje »marca Vinedorum«, Wallucus-dux Winedorum, te Samo rex Sclavinorum.¹²² Naime, kada je franački vladar naredio da se poubijaju svi Bugari u Bavarskoj, jedan dio Bugara na čelu s Alciokom spasio se bijegom u Vinidsku marku. Poslije toga Alciok je sa svojima živio više godina kod Valuka, Vinidskog duksa. Izraz marka u VII st. ne bi se mogao shvatiti kao posebna politička cjelina,¹²³ jer za takvo shvaćanje nemamo potvrde u povijesnim vrelima suvremene Evrope.¹²⁴ Marka se može shvatiti u konkretnom slučaju kao predjel vinidskog područja, vjerojatno područja Samova regnuma. Čiji je pak vojvoda bio Valuk u Samovu regnumu nemoćuće je utvrditi jer Samov je regnum zahvatio niz slavenskih »plemena«.

¹²⁰ F. Kos, n. dj. II, br. 242.

¹²¹ F. Kos, n. dj. I, br. 178.

¹²² F. Kos, n. dj. I, br. 163, 164.

¹²³ Kao što to tvrdi B. Grafenauer, *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoljeća*, HZ XVII (1964), 215.

¹²⁴ S. Antoljak, *Miscellanea mediaevalia jugoslavica, Godišen zbornik Filozof. fakulteta Univerziteta Skopje*, II, knj. 20 (1968), 113; S. Antoljak je već 1956. god. tvrdio da »marca Vinedorum« nije postojala u prvoj polovici VII st. (uspor. S. Antoljak, *Hrvati u Karantaciji. Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u 7. stoljeću. Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Univerzitetu vo Skopje. Istorisko-filološki odjel, knj. 9 (1956), No 2, Skopje 1956, 15—38*) na što je odgovorio B. Grafenauer u svojem osvrtu na spomenuti rad S. Antoljaka dokazujući da taj izraz poznaju (kao Grenze, Grenzgebiet, Landgebiet, Bezirk, Provinz, Land) već Goti, zatim da ga rabi kod Franaka pisac Marius (594), god. 581. za područje franačkog kralja »marcha Childeberti regis« a i da pravni historičari G. Waitz i H. Brunner dopuštaju tumačenje izraza »marca« kao područja na kojem je nastavalo jedno pleme ili narod. (B. Grafenauer, *Hrvati u Karantaciji*, HZ XI—XII, 318 i bilj. 19). No, iz svega dokazivanja B. Grafenauera ipak ne proizlazi očito da se marka može sred. VII st. shvatiti kao posebna politička cjelina, jer jedno je marca Vinedorum (u VII st.), a drugo je marca regis (u VI st.); u prvom slučaju je marca područje koje nastavaju Vinidi, a u drugom je područje kojim vlada tadašnji rex. Osim toga područje jednog plemena može biti podređeno jednom rexu, ali to ne znači da je to u svakom slučaju patrimonijalni vladar te da je njegovo područje posebna politička cjelina, tj. država.

Kao što se ne može izvoditi teza da je postojala Karantanija kao teritorijalno-politička zajednica do sredine VIII st. iz same pojave i načina geneze termina Karantanija i Karantanci, tako se ne može ni marca Vinedorum smatrati posebnom političkom cjelinom unutar Samovog regnuma koja bi se nastavljala s kasnijom Karantanijom kao organizacionom formom franačke državne organizacije i uređenja. Karantanija je dakle izraz koji se razvio krajem VIII ili poč. IX st.

O obliku naselja Alpskih Slavena do IX st. ne znamo ništa. Sudeći prema toponimima očito je da su Alpski Slaveni preuzeli neke od ovih od romanskih odnosno romaniziranih starosjedilaca, a to nas dovodi do zaključka da je na novonaseljenom području ostao jedan dio starosjedilačkog stanovništva. O poljodjelstvu i stočarstvu Alpskih Slavena, kao i o njihovim obrtnim proizvodima nakon doseljenja pa sve do IX st. također ne znamo gotovo ništa.

Isto tako nemamo suvremenih podataka o društvenoj strukturi Alpskih Slavena, a niti o procesu raslojavanja tog društva od sredine VI do početka IX st. Najstarije vijesti u povijesnim izvorima datiraju tek sa 777. god. Te se godine naime spominje župan na najsjevernijem području koje su naselili Alpski Slaveni.¹²⁵ Međutim iz tog podatka mi ne možemo ništa određeno zaključiti u vezi s položajem župana ne samo u tadašnjoj nego ni u ranijoj društvenoj strukturi koja nas ovdje jedino i zanima. Mi imamo u istom vrelu podatak o postojanju dekanije Slavena u istoj godini i na istom slovenskom području kada i gdje se spominje župan. No, čiju je organizacijsku formu u društvenoj strukturi predstavljala ta dekanija nije nam jasno kao ni za župana. Svakako, i župan i dekanije pojavljuju se u istom povijesnom vrelu kojima bavarski vojvoda podjeljuje novoosnovanom samostanu obrađene i neobrađene zemlje te Slavene, koji su bili obavezni na razna podavanja (opus fiscale odnosno tributum), tj. one iste Slavene kojima su upravljali vojvodini činovnici.

Kao vremenski najbliža vijest o društvenom uređaju tih Slavena do kraja VIII st. u povijesnom vrelu mogla bi se uzeti priča o Ingu. Naime, u spisu »Conversio« koji je sačuvan u rukopisu iz XI—XII st., a koji je navodno sastavljen sredinom druge polovice IX st.,¹²⁶ dakle svakako najmanje oko 100

¹²⁵ Bavarski vojvoda Tasilo osnovao je u Kremsmünsteru samostan, kojemu je darovao obrađene i neobrađene zemlje pa između ostalog i dekaniju Slavena s onim dananjima koja je vojvoda do tada dobivao. Vojvoda je ostupio samostanu sve one Slavene kojima su upravljali (actores) Taljub i Sparuna, te koje je župan Fiso zaprisegnuo a koje su opat Fater, sudac Chuniprecht i Hledro comes te Kernpreht na zapovijed vojvode utvrdili i kao granice označili (»Tradimus autem et decaniam Sclauorum cum opere fiscali seu tributo iusto quod nobis antea persolui consueuerant hos omnes predictos Sclauos quos sub illos actores sunt qui uocantur Talivp et Sparuna quos infra terminum manet que coniuravit ille jopan qui uocatur Physso et conduit per gyrum illos nominantes Fater abbatem et archipresbyter et Chunipreht iudex et Hledro comes et Kernpreht iussi a summo principe Tassilone definire decreuerunt et terminum posuerunt« — F. Kos, n. dj. I, br. 256).

¹²⁶ Tekst »Conversio« poznat je pod imenom »Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum« ili kraće *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Sačuvan je u nekoliko rukopisa od kojih je jedan najstariji i taj je uzet kao podloga za kritičku ediciju koju je dao M. Kos u *Razpravama Znanstvenega društva v Ljubljani, 11, Historični odsek, Ljubljana 1936.*

godina nakon datuma podatka iz kojeg se vidi da su Karantanci spomenuti u spisu »Conversio« došli pod bavarskog vojvodu, uvrštena je priča o Ingu u kojoj se spominje da je oko godine 800. živio¹²⁷ među slavenskim vojvodama

Međutim tekst »Conversio« u spomenutom najstarijem rukopisu nije napisan ujedanput: prvi dio napisan je u XII st., a drugi dio, koji počinje negdje u sredini jedne rečenice na početku druge polovice čitavog teksta, u XI st.

Drugi dio teksta je dakle ranije napisan, a prvi dio je naknadno dopisan i umetnut. Da li je taj prvi dio zaista bio originalno onaj tekst koji je prethodio drugom dijelu, ne može se ustanoviti.

Drugi dio počinje podatkom da su Huni (misli na Avare koje poistovjećuje s Hunima) god. 377 (pogrešno upravo zbog poistovjećivanja) istjerali Romane, Gote i Gepide iz krajeva oko Dunava pa da su se sami naselili. Tada su došli Slaveni, istjerali Hune i naselili te krajeve. Na taj podatak anonimni autor ovog teksta nastavlja: »sed nunc qualiter Huni expulsi sunt et Sclavi inhabitare coeperunt et illa pars Pannoniae ad diocesim Iuvavensem conversa est edicendum putamus« (M. Kos, n. dj. 132), što znači da autor namjerava nastaviti pripovijedati kako su Huni, tj. Avari, istjerali, a Slaveni nastanili te krajeve oko Dunava i kako je to područje došlo pod jurisdikciju salzburške biskupije. I stvarno autor odmah nastavlja pripovijedanjem kako je Karlo Veliki naredio da se Avari eksterminiraju i tako počinje redati događaje od 796. god. pa do 865. god.

Ako sada uzmemo u analizu prvi dio teksta koji je kasnije u XII st. dopisan, možemo ustanoviti da taj tekst sadrži prvo podatke o pokrštanju Bavaraca, zatim o biskupima odnosno opatima samostana sv. Petra u Salzburgu od 717. do 767. god. i napokon o pokrštanju Karantanaca.

Pri pokrštanju Bavaraca naglašena je misao da je bavarski vojvoda dopustio u prvoj polovici VIII st. širenje kršćanstva na području od Dunava do granica Donje Panonije, dakle na području koje je obuhvaćalo i Karantaniju. M. Kos to uzima kao interpolaciju, kojom je autor htio dokazati pravo salzburške crkve na Donju Panoniju (M. Kos, n. dj. 18).

Prije nego je autor prešao na tekst o pokrštanju Karantanaca, daje uvodne riječi kojima objašnjava redoslijed daljnjeg pripovijedanja pa tako kaže da će najprije govoriti o tome kako su Slaveni koji se nazivaju Karantancima postali kršćani a njihovo područje kršćansko ili kako su Huni istjerali Romane, Gote i Gepide iz Donje Panonije i ovu naselili dok ih nisu Franci i Bavarci s Karantancima pobijedili.

Kako se vidi, na ovaj uvod mogao bi logično slijediti tekst koji je napisan u XI st. No, umjesto toga umetnut je tekst, koji počinje rečenicom: »nunc recapitulandum est de Quarantanis« koji donosi podatke o Samu i o pobjedi franačke vojske nad Samom te podvrgavanje Samovih Slavena »regis servitio«, a zatim odmah nastavlja: »non multo post tempore coeperunt Huni eosdem Quarantanos hostili seditione graviter affligere...« (M. Kos, n. dj. 130), dakle, podacima o avarskoj epizodi smetanja Karantanaca, o pozivu Bavaraca u pomoć, o pružanju te pomoći, o obfirmaciji Karantanaca i podvrgavanju ovih »servituti regum«, o Borutu, Gorazdu, Hotimiru i ostalim podacima o pobunama protiv pokrštanja te o jurisdikciji salzburške biskupije nad Karantancima, tj. nad područjem od Dunava do Donje Panonije.

U prvom dijelu teksta, dakle, koji je kasnije dodan drugom dijelu, dio o pokrštanju Bavaraca mogao bi se uzeti da je bio i u originalnom tekstu, koji je prethodio našem drugom sačuvanom dijelu, iako i u tom pokrštanju postoji interpolacija o širokoj mjesnoj nadležnosti salzburške nadbiskupije. Nadalje, moglo bi se uzeti da je sastavni dio originalnog teksta i katalog biskupa i opata pa i navedene uvodne riječi za drugi dio teksta, ali poglavlje o pokrštanju Karantanaca očito je umetnuto i nije bilo sastavni dio originalnog teksta. To poglavlje izgleda da je interpolirano znatno kasnije, možda čak u XII st. kada je i napisan ovaj dio teksta spomenutog rukopisa. Otuda »recapitulandum est de Quarantanis«, tj. ono što je u drugom dijelu teksta (onom iz XI st.) već bilo opisano.

¹²⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 336.

i grofovima (ducum atque comitum) jedan po imenu Ingo. Nastojao je da se pokrsti vladajući sloj na području njegova vladanja. Jednog dana priredio je gozbu na kojoj su sudjelovali »servi« i »qui eorum dominabantur«, ali prednost u posluživanju uživali su servi jer su bili pokršteni a ne »oni koji su njima gospodovali«, jer su ovi bili nekršteni.¹²⁸ No, ovi podaci premda ne predstavljaju istinit historijski događaj, ne mogu ni posredno služiti kao argument o društvenoj strukturi Karantanaca iz spisa »Conversio« u vremenu do sredine VIII st. Priča o Ingu zabilježena je, kako je rečeno u spisu »Conversio« iz 873. god.¹²⁹ a događaj Ingove gozbe datira se približno s godinom oko 800. što znači s vremenom poslije prve vijesti o tome da su Slaveni bili podvrgnuti bavarskom vojvodi odnosno franačkom vladaru, dakle s vremenom kada su gotovo svi Alpski Slaveni bili već uključeni u franačku državnu organizaciju. Osim toga Ingo je bio jedan od slavenskih vojvoda i grofova pa se ne može tvrditi da je on bio upravo knez Karantanaca, te da se servi i oni koji su njima gospodarili imaju smatrati klasnim društvom iz vremena od sredine VII do sredine VIII st., dakle davno prije nego je spomenuta »Conversio« Karantanea.¹³⁰ Konačno, činjenica da se sastavljač spisa »Conversio« nije koristio ondašnjim bavarskim ili franačkim nazivom za vladajući sloj spomenutih Slavena ne mora se tumačiti tako da bavarski sastavljač spisa nije vidio u vladajućem sloju Slavena feudalce koje su tada imali Bavarci i Franci.¹³¹ Vjerojatnije je da tu činjenicu treba pripisati biblijskom načinu opisivanja po kojem je sastavljač htio naglasiti da društveni položaj onih koji gospoduju servima ne predstavlja nikakvu osnovu za prednost pred bogom i onima koji vladaju i koji zaštićuju kršćanstvo jer takvu osnovu mogu imati samo kršćani koji vjeruju u odnosu prema nekrštenima bez obzira na status, spol i rod. Sastavljač u konkretnom slučaju nije mislio u vezi s društvenim položajem na odnos vladajući-vladani nego na odnos sluga-gospodar, tj. točnije servus-dominus.¹³²

Utvrđivanju društvene strukture Karantanaca do sredine VIII st. ne može bez rezerve poslužiti ni Baazovo darovanje 830. god. u korist freisinške crkve.¹³³ Baas je bio po rodu »de genere Carontania Sclavaniarum« i on je zaista raspolagao svojom »hereditate« i svojim podložnicima. Međutim, jesu li on ili njegov otac ušli u vladajući sloj za vrijeme franačkog vladanja ili je njegov rod bio u tom sloju i ranije, ne može se određeno utvrditi. Stoga ni

¹²⁸ M. Kos, n. dj. 133.

¹²⁹ F. Kos, n. dj. I, str. LXXI.

¹³⁰ Spominjući naime »Quarantani« »Conversio« misli ne samo na Alpske Slaveni između gornje Drave i gornje Anize nego i sve druge koji su tim imenom obuhvaćeni u povijesnim izvorima iz druge polovice IX st. Uspor. M. Kos, n. dj. 21. »Conversio« tvrdi da je Samo bio vojvoda upravo Karantanaca (M. Kos, n. dj. 129), što se tumači time da je autor »Conversio« kombinirao karantansku narodnu tradiciju s vijestima Fredegara (M. Kos, n. dj. 23).

¹³¹ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, I, 2. izd. 353.

¹³² O Ingu i njegovim gostima postoji niz radova. Uspor. M. Kos, n. dj. 62—65; B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede, Classis I, Dela 7, Ljubljana 1952, 492—495; S. Antoljak, Miscellanea mediaevalia jugoslavica, Godišen zbornik..., 20 (1968), 117—118.

¹³³ F. Kos, n. dj. II, br. 104.

Baasova darovnica nije mogla pridonijeti osvjetljavanju društvene strukture ni jednog dijela Alpskih Slavena do sredine VIII st., a još manje poslužiti kao dokaz o postojanju slovenskog plemstva do sredine VIII st.¹³⁴

Položaj i uloga koseza od XIII st. dalje također nam ne daje argumentaciju za utvrđivanje klasne strukture slovenskog društva do dolaska pod frañčku državnu vlast.

Mi nemamo neposrednih izvora iz vremena VII i VIII st. za područje Alpskih Slavena o kosezima i njihovu položaju u društvu.¹³⁵ Izraz kosez ne postoji uopće u povijesnim vrelima od IX do XIII st. kao oznaka ili kao izraz za posebni društveni sloj u feudalnom društvu. Isto vrijedi i za izraz Edling.¹³⁶ U vrelima se tek u XV i XVI st. Edling(-er) poistovjećuje s izrazom kosez.¹³⁷ Izraz kosez rabi se (kao i izraz Edling) u povijesnim vrelima po pravilu kao toponim ili onomim. U dokumentima XV—XVI st. nalazimo oko 900 koseza odnosno Edling(-era) na svom području koje su naselili Alpski Slaveni.¹³⁸ Mi ne možemo sa sigurnošću utvrditi da su izrazi kosez i Edling na primjer u XIII st. pravni pojmovi istog sadržaja te da se odnose na iste osobe kao u XVI st., pa je ta činjenica svakako jedna od poteškoća da se makar i osnovni elementi pojmovnog sadržaja izraza Edling(-er) projiciraju u vrijeme kad

¹³⁴ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, I, 2. izd. 355.

¹³⁵ B. Grafenauer, n. dj. 362.

¹³⁶ O Edlingerima i kosezima postoji čitava literatura. Uspor. literaturu navedenu kod P. P u n t s c h a r t, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein verfassungs- und kulturgeschichtlicher Beitrag*, Leipzig, Verlag Von Veit et comp. 1899, 175 bilj. 1.; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, 324, bilj. 491a; Lj. H a u p t m a n n, *Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu*, Ljubljana 1954, 75—126; B. Grafenauer, *Hrvati u Karantaniji*, HZ XI—XII, 223 bilj. 76; I s t i, *Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev*, ZČ XVI (1962), 188—206 (u tom radu prikazane su preostale teorije o izvoru i povijesnom značenju koseza kao i stavovi B. Grafenauera prema njima); I s t i, *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena od VII do IX stoljeća*, HZ XVII (1964), 218 bilj. 19; R. B a r b o, *Zu zwei slovenischen Arbeiten über Kärnten*, *Carinthia* I, Jhg 155 (1965), 652—672.

¹³⁷ Lj. Hauptmann je već 1907. god. ustanovio na osnovi urbara žužemberškog vlastelinstva iz XVI st. da postoje isti kmetovi koji se na jednom mjestu nazivaju Edlinger, a na drugom Kassez. Uspor. Lj. Hauptmann, n. dj. 73. Kasnije je 1912. god. L. P i n t a r u svom članku »O krajnih imenih«, *Ljubljanski Zvon*, XXXII (1912), upozorio na istovjetnost dvaju toponima Edling s toponimima Kazaze (Kazaze — njemački: Edling kod Doberli vesi i Kazaze — njemački: Edling u općini Sv. Steben na Zili). L. P i n t a r je ujedno upozorio na rad Z a h n a *Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter* u kojem se na str. 92. navodi »Kassasse (oder Kasesech?)«. Df. nw. Cilli bei Pletrowitsch, 1248 Edelingen, 1424 Edling, Kazezeh« (L. P i n t a r, n. dj. str. 600), što znači da se u XV st. mjesto Edling nazivalo i Kazezeh (Kasez). God. 1913. je P. L e s s i a k u svom radu »Edling — Kazaze. Ein Beitrag zur Ortsnamenkunde und Siedlungsgeschichte der österreichischen Alpenländer«, *Carinthia* I 103 (1913) zapazio istu istovjetnost spomenutih dvaju toponima. Lessiak je donio i Hauptmannove podatke iz žužemberškog urbara iz XVI st. pa tako navodi tekst iz Urbarskog registra iz 1522. god. »zu Kletschet V huebn Gregor Edlinger« a zatim tekst iz Urbara iz 1533. god. gdje se isti Gregor Edlinger spominje kao »Gregor Kasses«. U Urbaru iz 1566. spominje se »Paul Khases edlinger«, identificiran dakle s njemačkim izrazom (Lessiak, n. dj. 83). Zanimljivo je da se za oko 900 izraza Edling(er) odnosno Kosez (u raznim varijantama) našao tako neznatan broj poistovjećivanja tih dvaju izraza, i to u XV i XVI st.

¹³⁸ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, 361.

se taj izraz uopće ne pojavljuje u povijesnim vrelima. Osim toga Edling ili kosez nisu specifični, karakteristični izrazi samo za određeno područje koje su naselili Alpski Slaveni na području između Drave i gornje Aniže, pa i ta činjenica otežava donošenje zaključka da su kosezi predstavljali oružanu pratnju baš onog slovenskog kneza koji je bio na čelu onog dijela slovenskog naseljenog područja koje se prostire, kako je spomenuto, između gornje Drave i gornje Aniže, i to baš u vremenu od sredine VII do sredine VIII st.¹³⁹

U povijesnim vrelima se Edling, Edelingin, Edelingen, Edelinge prvi put javljaju tek u XII st.¹⁴⁰

O kosezima odnosno Edling(-erima) i njihovim pravima znamo tek iz vremena kasnijih stoljeća (uglavnom XV i XVI st.)¹⁴¹ pa to svakako otežava primjenu nekih karakteristika na ranije društvene strukture a posebno onu koja je prethodila razvijenom feudalnom društvu koje dobiva svoje izrazite forme na slovenskom području već u prvoj polovici IX st. Tada se tu naime pojavljuje velik zemljišni posjed vladara, i to ne samo u onom dijelu slovenskoga naseljenog prostora koji je najkasnije došao pod vlast franačkih vladara nego i u području gornje Drave i gornje Aniže,¹⁴² koji je bio pod franačkom vlašću već sredinom VIII st. Na tim zemljišnim posjedima pojavljuje se širok sloj neslobodnih (serva) Slavena. Nastaje problem da li se konkretno radi o veleposjedima koji su postojali prije uvođenja vlasti franačkog vladara pa su dolaskom te vlasti mnogi veleposjedi bili konfiscirani ili se radi o veleposjedima koji su formirani za trajanja vlasti franačkog vladara nakon što je vladar u toku prve polovice IX st. preuzeo imovinu prijašnjih slovenskih knezova i avarskog hagana, zatim neobrađenu i napuštenu zemlju. Isto tako nastaje problem da li su ti Slaveni na tim zemljama ili na koloniziranim zemljama bili već ranije servi ili su to tek postali postepeno ili odjednom uvođenjem beneficija i imuniteta, darovanjem tributa, cenzusa ili drugih fiskalnih davanja koja su do stanovitog vremena kao slobodni ljudi plaćali, davali ili vršili u korist vladara, a nakon darovanja u korist obdarenog postali servi obdarenog. Po svoj prilici odgovor na ta pitanja treba nalaziti u svim tim mogućnostima, a ne u alternativnim rješenjima. Ovakva situacija nije karakteristična samo za teritorij koji su naselili Slaveni u Alpama nego i u Istri, koja se nije pobunila oružjem početkom IX st. radi oslobađanja od vlasti franačkog

¹³⁹ B. Grafenauer, Razvoj in struktura države karantanskih Slovanov od VII do IX stoletja, JIC, 3 (1963), 29.

¹⁴⁰ Slobodan čovjek Kaloman iz Trofajaha zamijenio je oko 1150. god. jedan svoj mlin u Trabochu (blizu Leobena u Štajerskoj) za jedan posjed u Edlingenu (»apud Edelingin«). Edlingen je bio samostanski posjed (F. Kos, n. dj. IV, br. 268). Richard i Ztojan, susjed iz Edlinga (»vicinus eius de Edelingen«), darovali su oko 1150. god. svoj posjed u Glini (Štajerskoj) samostanu (F. Kos, n. dj. IV, 280). Markgrof je darovao 1164. god. samostanu posjede svog ministrijala zajedno s ondašnjim podložnicima i njihovim obiteljima u selu Edelinge (»apud villam Edelinge«), Höfenu i Kienbergu (sve u Koruškoj). Zauzvrat samostan je dao markgrofu dva kmetska selišta u vlasništvo i neka feudalna podavanja doživotno (F. Kos, n. dj. IV, br. 470). Neki Henrik je zamijenio između 1173—1180. god. sa samostanom svoj posjed za jedan drugi u Wimpasingu i Edelingu (»apud Edelingen«) (F. Kos, n. dj. IV, 543).

¹⁴¹ B. Grafenauer, Ustoličevanje..., 334.

¹⁴² Uspor. F. Kos, n. dj. II, br. 40, 46, 74, 78, 97, 108, 109, 110, 112, 115, 121 i dr.

vladara i njegova sistema vladanja gdje nalazimo iste probleme. Veliko zemljišno gospodarstvo nije karakteristično samo za izgrađeno klasno društvo. Ono se može zamisliti i u uvjetima gotovo raspaloga gentilnog društva. Isto tako u istim uvjetima može se zamisliti sloj društva koji je bio slobodan i koristio se institucijama vojne demokracije, a u stvari organizirao eksploataciju velikih zemljišnih gospodarstava. Ako je takva situacija bila dominantna, tako da je većina bila eksploatirana, a manjina eksploatirala, državna organizacija je postala neumitna. No, gdje su tu Edling(-eri) odnosno kosezi koji se u XI st. pa čak do XII st. pod tim imenom nigdje u vezi s Alpskim Slavenima ne pojavljuju čak ni kao toponimi ni ononimi? Edlingere možemo naći u starijem germanskom društvu, ali ne u IX stoljeću kod Alpskih Slavena.

Kad bismo poistovjetili Edlingere, tj. stanovnike — i to samo neke — u selima koja se nazivaju Edlingen sa slobodnim ljudima, o kojima možemo naći potvrde u povijesnim vrelima XII st., tj. s libertinima XII st., mogli bismo zaključiti da su takvi bili kao svjedoci ravnopravno tretirani s ministrijalima,¹⁴³ pa bismo na osnovi toga mogli s određenim opravdanjem približno odrediti položaj tih ljudi u društvenoj strukturi. No, taj bi položaj Edlingeri mogli imati u XII st. Iz ovog zaključka međutim ne bismo mogli izvesti daljnji zaključak o njihovu postanku i razvoju. Ovi su mogli biti identični, slični, ali i različni od onih ministrijala. Očito je dakle da o Edlingerima, i to samo o onima koje smo izjednačili s libertinima ne možemo ništa utvrditi u vezi s njihovim postankom i razvojem do XII st., to više što se izraz »Edel« koristi u srednjem vijeku i za neslobodne osobe.¹⁴⁴

Ako analiziramo raspored toponima Edling odnosno kosez, zapažamo da se ta seoska naselja nalaze sjeverno i južno od Drave ispremiješana s drugim toponimima.¹⁴⁵ Ako pak pogledamo isprave iz kasnoga srednjeg vijeka, opažamo da su stanovnici tih seoskih naselja vršili razne poslove ne kao funkcionari nego kao izvršni fizički ispomagatelji feudalcu u čuvanju reda i poretka

¹⁴³ A. Jaksch, n. dj. I, br. 74. Treba ipak napomenuti da F. Kos smatra ispravu sumnjivom. Uspor. F. Kos, n. dj. IV, br. 119.

Pod libertinusom se u bavarskom pravu razumijeva osoba oslobođena statusa servitutis, tj. oslobođenik. Lj. Hauptmann smatra pod libertinusom Edlingera (Lj. Hauptmann, *Staroslovanska in staroslovenska svoboda*, Čas 17, 333; Isti, *Die Herkunft der kärntner Edlinge. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 21 (1928), 258, 264. Tom se mišljenju priključio E. Klebel u svom radu »Von den Edlingern in Kärnten« (*Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, Bd 28, 1942, 74) iako je očito iz nekih primjera da je konkretni libertinus bio oslobođenik. H. Ebner u svom radu »Von den Edlingern in Innenösterreich« (*Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topogr.*, Bd 47, 21) prihvaća tu tezu samo djelomično pa tvrdi da se ne mogu svi libertini smatrati Edlingerima. Fresacher također dopušta mogućnost da se libertinus može shvatiti kao prethodnik Edlingera, ali ne navodi odgovarajuće dokaze (W. Fresacher, *Klagenfurt — eine Edlinger-Siedlung?*, *Carinthia* I 150, 141). Međutim, status slobodnog seljaka početkom XIII st. ne mora se nužno izvesti iz nekoliko primjera kasnijih stoljeća u kojima vidimo da Edlinger slobodno raspolaže nekretninom. U feudalno doba XII i XIII st. mogući su razni pravni statuti zemljoposjednika, a i razni pravni naslovi iz kojih proistječu ti statusi. Stoga nije neshvatljivo da u doba raslojavanja feudalne klase nalazimo slobodnog seljaka koji ima pravnu i djelatnu sposobnost.

¹⁴⁴ P. Puntchart, n. dj. 200.

¹⁴⁵ B. Grafenauer, Hrvati u Karantaciji, *HZ* XI—XII, 214—216.

(oboružani čuvali dvor i feudalce, hvatali i čuvali zločince, predvodili ih pred sud, gradili mučilišta i vješala, dostavljali pisma drugim feudalcima, obavještavali stanovništvo o feudalčevim zapovijestima itd.). Zbog svojih službi Edling(-eri) su bili obavezni na manja feudalna davanja, a neki su čak dobivali zemlju (Edelthumb). U vrelima ima nekoliko primjera da se njihova zemlja nazivala alodijem što treba shvatiti vjerojatno tako da su ti Edling(-eri) vršili vojnu dužnost pa iz tog naslova dobili zemlju za svoje uzdržavanje. Iako su oni ostali seljaci, oni su ipak slobodno uživali svoju zemlju bez ikakvih prava bilo kojeg feudalca da utječe na to slobodno uživanje.¹⁴⁶

No, izložena slika Edling(-era) pripada kasnom srednjem vijeku. Sporno je tvrditi da je takav položaj Edling(-era) bio u biti stoljećima unatrag jednak kad za to nemamo dokaza u povijesnim vrelima. Isto tako je sporno tvrditi da su Edling(-eri) bili vojna sila upravo onog duxa Alpskih Slavena koji su prebivali na području između gornje Drave i gornje Aniže, i to u vremenu od sredine VII do sredine VIII st. kada za tu tvrdnju nemamo potvrde u sačuvanim povijesnim vrelima ne samo do sredine VIII st. nego ni kasnije.

Istina je da posjedujemo podatke iz kojih bismo mogli zaključiti da je karantanski vojvoda oko 765—767. godine raspolagao svojom vojnom silom, ali i taj bi zaključak prema tim podacima bio spornog karaktera. Naime, iz vrela saznajemo da su kod Konverzijinih Karantanaca bile u vremenu od oko 765. do oko 767. god. dvije pobune zbog širenja kršćanstva.¹⁴⁷ Kada je prestala druga pobuna, salzburški je biskup poslao među Karantance dva prezbitera.¹⁴⁸ Za prvu pobunu u vrelima se ne kaže izričito da je prestala, ali se to podrazumijeva, jer se spominje druga pobuna. Ovi podaci o smirivanju pobuna, koliko god bili na prvi pogled beznačajni detalji, ipak su važni. Budući da su obje pobune prestale, to se može tumačiti da su silom ugušene. Silom ugušiti mogao je samo vojvoda, i to svojom vojnom silom, a to je bitno jer vojvoda koji raspolaže vlastitom vojnom snagom mogao je štititi državnu organizaciju odnosno pravni poredak u klasnom društvu. Međutim u vrelima nije očito i jasno da su pobune ugušene silom. Za prvu pobunu nema o prestanku bune nikakva podatka, a za drugu se kaže »sedata autem carmula« (što se može prevesti sa »pošto se pak slegla pobuna«). U vrelima se spominje i treća pobuna oko 769—772. god.¹⁴⁹ No, ta je pobuna nastala poslije smrti Hotimira pa budući da se novi vojvoda Waltung, a niti koji drugi ne spominje kao neposredni nasljednik vojvode Hotimira, to nastaje pitanje kako je prestala treća pobuna. Da li se i ona slegla nakon što su otišli salzburški kršćanski vjerovjesnici ili su tome pripomogli vojnici bavarskog vojvode koji su

¹⁴⁶ O poslovima koje su obavljali Edlingerj uspor. H. Ebner, n. dj. 17, 18, 21, 25, 26, 28, 39, 45, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 70. O etničkoj pripadnosti Edlingera zanimljiv primjer daju imena građana Klagenfurta. Njihova imena do XV st., ukoliko su porijeklom Edlingerj, upućuju na zaključak da Edlingerj nisu bili samo Slovenci nego i Nijemci. Od 75 građana 13 je zabilježeno bez imena, 46 imaju njemačka, a samo 6 slovenska imena (za 10 je nesigurno). Pretežu njemačka imena. Uspor. W. Fresacher, n. dj. 160.

¹⁴⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 234, 236.

¹⁴⁸ F. Kos, n. dj. I, br. 236.

¹⁴⁹ F. Kos n. dj. I, br. 238.

oko 772. god. svladali Karantance?¹⁵⁰ Svakako, o svladavanju pobunjenika vojnom silom vojvode Karantanaca nema nikakvih podataka u vrelima. Vojna sila ne mora se nužno pretpostaviti da bi pobune prestale, jer su se pobunjenici i sami mogli smiriti kada je otpao razlog pobune, a isto tako mogla je pobuna prestati odlukom plemenskih organa odlučivanja, ako su takvi još postojali, ili zajedničkim sporazumom onih koji se nisu i onih koji se jesu pobunili. Prema tome ne može se neosporno tvrditi iz iznesenih podataka da je tadašnji karantanski vojvoda raspolagao vlastitim vojnim snagama,¹⁵¹ a još manje da je takvim snagama raspolagao vojvoda baš onih Alpskih Slavena između gornje Drave i gornje Aniže u vremenu od sredine VII do sredine VIII st.

Jesu li Edling(-eri) sudjelovali pri ustoličavanju koruških vojvoda u toku XIII do XV stoljeća, teško je sa sigurnošću ustvrditi. U njemačkoj pravnoj knjizi Schwabenspiegelu koja se sačuvala u velikom nizu rukopisa, ali samo u dva takva rukopisa iz XIV odn. XV st. u jednom umetku sačuvan je tekst o obredu ustoličavanja koruških vojvoda.¹⁵² Podloga tog umetka datira s XI ili prvom polovicom XII st.¹⁵³ što znači da je obred ustoličavanja već tada bio poznat. Prema spomenutom umetku pri obredu ustoličavanja koji je bio samo simboličnog, a ne i pravnog značenja glavnu ulogu igrali su pored vojvode slovenski kmetovi.

Koliko god je taj obred imao svojedobno političko značenje ističući posebni položaj koruške vojvodine u odnosu na druge pokrajine u uvjetima feudalnog društva u kojem su privilegiji jednima davali prednost, a time i posebna prava pred drugima, toliko je taj obred značajan i danas za slovensku pravnu povijest jer iako nema nikakve potvrde u vrelima u vršenju tog obreda prije XIII st. osim plauzibilne konstrukcije o postojanju podloge spomenutog umetka u XI odnosno XII st., ovaj se obred može u osnovi prihvatiti kao mogući oblik izbora vojvoda Alpskih Slavena do IX. st., ako se, naravno, odbace razni elementi u obredu koji su kasnije provenijencije. Međutim, zaključak da su upravo Edling(-eri) odnosno kosezi bili oni seljaci koji su stoljećima vršili obred ustoličavanja ili koji su imali barem pravo da ustoličuju koruške vojvode ne može se prihvatiti bez rezerve. Istina je da jedna isprava iz 1414. god. donosi podatak da se seljak koji je izvršio ustoličenje koruškog vojvode zvao Gregor Schatter, edlinger s područja Donjeg ureda vlastelinstva u Koruškoj,¹⁵⁴ kao i to da kroničar Unrest u drugoj polovici XV st. donosi

¹⁵⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 244.

¹⁵¹ B. Grafenauer, Razvoj i struktura države karantanskih Slavena... HZ XVII 217.

¹⁵² B. Grafenauer, Ustoličevanje..., 76. O ustoličavanju koruških vojvoda postoji bogata literatura. Uspor. uz B. Grafenauer, n. dj. još Monumenta historica ducatus Carinthiae, Bd 6, 1958, 17, (469).

¹⁵³ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, I, 2. izd., 370. O mišljenju da je podloga teksta o ustoličavanju znatno kasnijeg datuma vidi U. Steinmann, Die älteste Zeremonie der Herzogseinsetzung und ihre Umgestaltung durch die Habsburger, *Carinthia* I 157 (1967), 469—498, i odgovor B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in vojvodski prestol, *ZČ XXIV* (1970), 119—122.

¹⁵⁴ Isprava donesena u korist seljaka koji je imao pravo ustoličavati koruške vojvode i izdana 27. III 1414. donosi naime: »Als uns der bescheiden Gregory

podatak o tom da je bila i da još za njegova vremena postoji seljačka porodica zvana Edlinger iz čije je sredine jedan imao pravo da vrši obred ustoličavanja koruških vojvoda.¹⁵⁵ No, te vijesti nisu u suprotnosti sa zaključkom da pravo ustoličavanja nije uvijek pripadalo samo porodici Schatter i samo Edlingerima. Prije svega treba naglasiti da se 1414. god. spomenulo posljednje ustoličenje. Nijedno povijesno vrelo koje je nastalo prije XV st. a donijelo je bilo kakvu vijest o ustoličavanju ne donosi nijedno ime i prezime ili nadimak ili zanimanje uz koje ili iz kojeg bi se mogao utvrditi izraz Edling(er). Povijesna vrela pak nastala poslije XV st. koja donose bilo kakav podatak o ustoličavanju ili o seljaku kojemu je pripadalo pravo ustoličavanja spominju izraz Edlinger uz spomenutog seljaka samo u XVIII st., dok ga u XVI i XVII st. nazivaju većinom Hertzog ili Herzog, a onda i Herzogbauer u Blasendorf ili zu Glasendorf ili zu Flassendorff (Elesendorff, Lassendorff, Plasendorff) ili zu Zollfeld ili Bauer am Stuhl ili Herzog am Zoll.¹⁵⁶ Već u urbaru vlastelinstva Stain iz XVI st., kojemu je pripadao u XV st. spomenuti Gregor Schatter, ne spominje se više prezime Schatter nego Hertzog kao posjednik dviju privilegiranih huba što su pripadale seljaku koji je imao pravo ustoličavanja.¹⁵⁷ Naravno, teško je utvrditi bilo da jesu, bilo da nisu Hertzogi izravni potomci Schatterova roda, ali sigurno je da se uz ove Hertzoze i kasnije seljake kojima su pripadale spomenute dvije hube nikada nije pridodao izraz Edlinger sve do XVIII st. kada takvi seljaci nose baš prezime Edling(er).

No, isto tako je sporan zaključak da su Edling(eri) odnosno kosezi bili spomenuti seljaci zato što imamo predodžbu o položaju nekih Edling(-era) u kasnom srednjem vijeku kao i zaključak da su kosezi bili članovi pratnje vojvode Konverzijinih Karantanaca ili još ranijih knezova Alpskih Slavena općenito, a onih između gornje Drave i gornje Aniže posebno. Rješenje jezgre koseškog problema do XII st. ne može se tražiti u sačuvanim povijesnim vrelima koja datiraju do XII st. jer u njima nema spomena ni o Edlingerima ni o kosezima.

Hipoteza da su kosezi, koje poznajemo od XII st. dalje (u originalnom nazivu kosez ili u njegovu njemačkom prijevodu Edlinger) u stvari kasniji oblik razvoja pripadnika hrvatskog plemena, koje je bilo vladajući sloj nad karantanskim Slavenima od početka VII st. (zapravo poslije pokorenja Avara) pa do sredine VIII st. kada je počelo propadanje tog društvenog sloja,¹⁵⁸

Schatter der edlinger ainer aus dem nidern ambt zu Stain... uns auf den Stuel zu Khärnburg hat gesetzt nach alter Gewohnheit und rechten die darzue gehören...« (P. Puntschart, n. dj. 150).

¹⁵⁵ Unrest pak ovako navodi u svojoj *Chronicon carinthiacum*: »Es war und ist noch in Kernndten Lanndt ein Pawer Geschlecht gennant Edlinger, das da geerbt und geordnet und von alter Herkomen ist, und ain des Geschlachts und Nahmen setz sich auff den Stuell...« (B. Grafenauer, *Ustoličevanje...*, 1952, 136.).

¹⁵⁶ P. Puntschart, n. dj. 145—170.

¹⁵⁷ P. Puntschart, n. dj. 152 bilj. 3.

¹⁵⁸ Lj. Hauptmann, *Staroslovenska družba...*, 75—126; Vidi osvrt na Hauptmannovu tezu u B. Grafenauer, *Deset let proučevanja ustoličevanja...* ZČ XVI (1962), 203—205.

također nije neosporna. Istina je da toponomastika na naseobenom prostoru¹⁵⁹ Alpskih Slavena dokazuje da se jedan dio Hrvata naselio i na tom prostoru. No, gdje je dokaz da su imena braće Hrvat i Kosentzes kod Porfirogeneta eponimi vođe hrvatskih plemena. Istina je da su Hrvati u Dalmaciji svladali Avare, ali nema dokaza za društveni dualizam po kojem bi Hrvati bili vladajućí sloj (plemstvo!) a prije doseljeni Slaveni, Avari i starosjedioci vladani sloj.¹⁶⁰ Takav dokaz manjka i za područje Alpskih Slavena s obzirom na tamošnje Hrvate. No, treba podvući da na tom prostoru ne postoje samo topoinimi na bazi izraza kosez nego i takvi koji se temelje na nazivu Hrvat.

Pravni status nekih koseza u XV i XVI st. i slobodnih seljaka u XI i XII st. ne može se s osnovom povezati istim razvojnim putem, a još manje istom zajedničkom provenijencijom, i to tako da je njihovo porijeklo u vladajućem sloju na području Alpskih Slavena, jer ni o prvom ni o drugom nema potvrde u povijesnim vrelima.

Kao što nemamo nikakvih podataka o društvenim slojevima Alpskih Slavena od kraja VI do sredine VIII st. tako nemamo gotovo nikakvih vijesti ni o njihovim društvenim organima odlučivanja, o podjeli i organizaciji vlasti iz istog razdoblja.

Iz suvremenog izvora iz polovice VII st. saznajemo da su Slaveni koji su živjeli uglavnom s istočne strane bavarske granice¹⁶¹ izabrali oko 623. god. Sama za rexa oslobodivši se vlasti avarskog hagana, nadalje, da Samov suvremenik naziva avarskog hagana i franačkog vladara jednako rexom kao i Sama,¹⁶² nadalje da Samovo vladanje naziva regimenom odnosno izraženo glagolom regnare, a područje vladanja regnum,¹⁶³ da se Slaveni pod Samom nazivaju populus regni sui,¹⁶⁴ zatim da se čitav sadržaj pojma vlasti u Samovim očima sastojao u shvaćanju da vladar posjeduje (habet) zemlju, a ljudi da pripadaju njegovu regnumu,¹⁶⁵ nadalje da se pripadnost jednog gensa određenom regnumu prekida, ako to dopuste prilike, tradicijom vojvode (dux) sa svojim narodom (gensom) drugom regnumu¹⁶⁶ čiju će zaštitu uživati ne samo takav narod nego i oni ljudi koje u bijegu prihvati rex kao prijatelje, nadalje da vladar jedini može naređivati s kim će njegov narod živjeti u prijateljstvu (conservare amicitias),¹⁶⁷ da se tada smatralo da se jedan vojvoda (dux) ponaša kao rex ako je sam sklapao ugovore i prijateljstva s drugim narodima i ako se nije pokoravao zapovijedima rexa,¹⁶⁸ nadalje da se podređenost jednog naroda (gens) rexu sastojala od poslušnosti rexu te obaveznog

¹⁵⁹ S. Antoljak, Hrvati u Karantaniji...; B. Grafenauer, Stjepan Antoljak, Hrvati u Karantaniji (kritički osvrt). *HZ XI—XII* (1958—9), 313—319; Isti, Hrvati u Karantaniji, *HZ XI—XII* (1958—9), 207—231.

¹⁶⁰ Kritički osvrt na hipotezu Lj. Hauptmanna o društvenom dualizmu kod Hrvata u doba nakon doseljenja vidi u B. Grafenauer, Deset let proučavanja..., *ZČ XVI* (1962), 204 bilj. 89.

¹⁶¹ F. Kos, n. dj. I, br. 161.

¹⁶² F. Kos, n. dj. I, 154, 163.

¹⁶³ F. Kos, n. dj. I, br. 163.

¹⁶⁴ F. Kos, n. dj. I, br. 163

¹⁶⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 163

¹⁶⁶ F. Kos, n. dj. I, br. 163

¹⁶⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 163

¹⁶⁸ F. Kos, n. dj. I, br. 168.

godišnjeg davanja (tributa) u korist rexa¹⁶⁹ od kojeg ga je rex mogao osloboditi,¹⁷⁰ nadalje da tribut može biti npr. godišnje davanje od 500 krava,¹⁷¹ nadalje da je Samo sam zastupao Slavene prema drugim vladarima,¹⁷² da je primao pred sebe svakog Slavena radi pritužbe,¹⁷³ da je u sporu zbog izvršenih šteta franačkim trgovcima od strane Slavena odredio da se formira sud koji će utvrditi pravo,¹⁷⁴ da se u Samovu regnumu spominju izričito dvojica slovenskih vojvoda (Dervanus dux gente Surbiorum que ex genere Sclavinorum erant i Wallucus dux Winidorum).¹⁷⁵ Napokon od istog Samova suvremenika doznajemo da je slavenska vojska (koju franačka vrela nazivaju exercitus kao da spominju franačku vojsku¹⁷⁶) često napadala franačke pokrajine i pustošila ih, ali da ih je uvijek i napuštala.¹⁷⁷ Jesu li to bili pljačkaški napadi, ne može se utvrditi, ali s obzirom na to što se vojska vraćala, a nije zadržavala u svojoj vlasti osvojena mjesta, moglo bi se tvrditi da su ti napadi bili radi pljačke. Iz izvora se može utvrditi samo pljačkanje franačkih trgovaca koji su putovali kroz Samov regnum.¹⁷⁸

Budući da nemamo nikakvih podataka o kasnijim duxovima Alpskih Slavena, a i za Valuka ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li je on bio dux Alpskih Slavena ili jedan od slavenskih duxova u Samovu regnumu izvan područja Alpa, sve do sredine VIII st., a ne raspolažemo ni podacima o društvenoj strukturi i podjeli vlasti ni za vrijeme Samova regnuma ni za kasnije vrijeme do IX st., to je razumljivo da ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li je uopće postojalo klasno društvo do sredine VIII st., interes za državnom organizacijom pa prema tome i sama država.

Analizirajući položaj rexa i duxa te odnos populusa prema rexu za vrijeme Sama možemo zaključiti da organizacija vlasti prilično sličí organizaciji patrimonijalne države, ali da bismo takvu konkretno utvrdili, moramo dokazati ne samo klasno društvo nego i riješiti neke probleme. Izgleda nam da u Samovu regnumu interes za državnom organizacijom nije još postojao, jer se Samova tvorevina odmah nakon njegove smrti raspala. Osim toga, na postojanje sistema vojne demokracije barem u nekoj mjeri upućuju dva podatka:¹⁷⁹ 1. pljačkaški napadi slavenske vojske, a ne osvajanje i naturanje svoje vlasti na tuđim teritorijima i 2. činjenica, koju naglašava Samov suvremenik, da su Slaveni pobjeđivali Avare zahvaljujući savjetima i korisnosti njihova rexa što na neki način upućuje na postojanje općenarodnog tijela koje je u stvari odlučivalo, a ne na Sama kao patrimonijalnog vladara.

¹⁶⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 154.

¹⁷⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 165.

¹⁷¹ F. Kos, n. dj. I, br. 165.

¹⁷² F. Kos, n. dj. I, br. 163.

¹⁷³ F. Kos, n. dj. I, br. 163.

¹⁷⁴ F. Kos, n. dj. I, br. 163.

¹⁷⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 163, 164.

¹⁷⁶ F. Kos, n. dj. I, br. 165.

¹⁷⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 163, 166.

¹⁷⁸ F. Kos, n. dj. I, br. 163.

¹⁷⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 154.

Sredinom VIII st. pojavljuje se vojvoda Borut koji je bio dux Quarantanorum, tj. Slavena koji se nazivaju (prema spisu *Conversio*) Karantancima.¹⁸⁰ Bavarci su ove za vrijeme Boruta podvrgli franačkim kraljevima.¹⁸¹ Pošto je umro Borut, po naredbi Franaka Bavarci su poslali Borutova sina Gorazda kao što su to tražili Slaveni, pa su ga ovi učinili vojvodom.¹⁸² Poslije tri godine (oko 753) umro je i Gorazd pa je po dopuštenju kralja Pipina, i opet na traženje Slavena, nećak Borutov Hotimir vraćen Karantancima koji su mu zatim dali vojvodstvo (ducatum).¹⁸³ Poslije Hotimirove smrti postao je vojvodom Waltunc¹⁸⁴ za koga »*Conversio*« ne kaže da ga je narod tražio niti da ga je narod izabrao za vojvodu.

»*Conversio*« poznaje još jednog slovenskog vojvodu odnosno kneza, spomenutog Inga (oko 800. god.) za kojeg samo kaže da je bio jedan od vojvoda i grofova,¹⁸⁵ a koje na drugom mjestu ponovno spominje bezlično izrazom *principes*,¹⁸⁶ i na kraju, u vremenu od 799. do 861. god. pod markgrofovima Istočne marke poznaje vojvode Pribislava, Semika, Stojmira i Etgara.¹⁸⁷

Ovi podaci iz spisa »*Conversio*« o slovenskim vojvodama ne mogu nam bitno pomoći u rasvjetljavanju problema organizacije vlasti kod Alpskih Slavena do IX st. Mi znamo da je u 23-godišnjem razdoblju, tj. od oko 750. do oko 773. god. jedanput sin naslijedio oca i jedanput nećak naslijedio strica. To su jedini podaci za razdoblje od 658. do 800. god., pa je očito da se bez rezerve ne može govoriti ni o dinastiji, a ni o pravu nasljedstva te dinastije na vlast kod Karantanskih Slavena.¹⁸⁸ Može se jedino neosporno tvrditi da je karantanske vojvode Gorazda i Hotimira u razdoblju od 750. do 772. god. narod učinio vojvodama uz prethodnu suglasnost franačkog vladara, ali i to da je vlast tih vojvoda bila usklađena s interesima franačkog vladara. Činjenica da su Bavarci uzeli prilikom podvrgavanja vojvode i Karantanaca franačkom vladaru oko 745. god. vojvodina sina i nećaka za taoce bez sumnje je od značenja za bavarskog vojvodu jer je nakanio ostaviti na funkciji dotadašnjeg vojvodu, ali ti taoци nisu mu bili dovoljni, jer je uzeo i druge Slovence za taoce.¹⁸⁹ Iz te činjenice ne može se izvesti zaključak da je bavarski vojvoda uzeo taoce iz redova kneževske dinastije niti da uzimanje vojvodina sina i nećaka za taoce upućuje na značenje kneza u karantanskom uređenju.¹⁹⁰

Hotimirovo samostalno odlučivanje o primanju kršćanstva¹⁹¹ i o podavanju u korist salzburškog biskupa¹⁹² treba shvatiti u okviru organizacije franačke

¹⁸⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 220.

¹⁸¹ F. Kos, n. dj. I, br. 220.

¹⁸² F. Kos, n. dj., I, br. 223.

¹⁸³ F. Kos, n. dj. I, br. 225.

¹⁸⁴ F. Kos, n. dj. I, br. 246.

¹⁸⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 336.

¹⁸⁶ F. Kos, n. dj. I, br. 324.

¹⁸⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 331.

¹⁸⁸ Kao što to tvrdi B. Grafenauer, *Razvoj i struktura države...*, HZ XVII 216.

¹⁸⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 220.

¹⁹⁰ Kao što to tvrdi B. Grafenauer, n. dj. 218.

¹⁹¹ F. Kos, n. dj. I, br. 225, 227.

¹⁹² F. Kos, n. dj. I, br. 225.

države. Karantanski vojvoda 750-ih godina bio je uklopljen u sistem franačkoga državnog uređenja. O njegovim pravima i dužnostima brinuli su se po svojoj prilici najviše salzburški biskup i njegovi emisari kod Karantanaca. Hotimira je konkretno podučavao njegov duhovni otac prezbiter Lupo o tome da bude u crkvenim poslovima podložan salzburškom biskupu. Isto tako je opominjao i podučavao o dužnostima karantanskog vojvodu Hotimira prezbiter Majoran. Hotimir je svaki put obećao da će biti pokoran salzburškoj crkvi (»promisit se ad ipsam sedem servituum«), pa je svoje obećanje i izvršio te je svake godine davao toj crkvi određena davanja (»suum servitium«) u znak podložnosti.¹⁹³

No, unatoč tome što se ti podaci odnose na karantanskog vojvodu za vrijeme franačkog vrhovništva nije isključeno da su slovenski vojvode u prethodnom razdoblju isto tako u nekim poslovima samostalno odlučivali pa i u slučaju da su to bili vojvode još u uređenju vojne demokracije a naročito u onom razvojnom stupnju kada je vojvoda, rex (ili drukčiji naziv) preuzeo jedan dio prava narodne ili plemenske skupštine.

Osim ovih podataka u vezi s vojvodom Karantanaca u drugoj polovici VIII st. mi ne raspolazemo drugim iz suvremenih izvora. Postoji hipoteza da se vojvodi Alpskih Slavena do sredine VIII st., tj. od sredine VII do sredine VIII st. pripisuje kompetencija vrhovne sudske vlasti u zemlji koristeći se dijelom obreda ustoličavanja koruških vojvoda.¹⁹⁴ Ako je i točna hipoteza da umetak u Schwabenspiegelu o ustoličavanju koruških vojvoda ima predložak u XI st. ili u prvoj polovici XII st. pa se prema tome ustoličavanje koruških vojvoda može datirati već sa XI ili prvom polovicom XII st. iako za to u povijesnim vrelima nema potvrde, to još uvijek nije s obzirom na tu hipotezu neosporno da je institucija »suca pokrajine« nastala već sredinom VIII st. nakon što su Karantanci došli pod vrhovništvo franačkog vladara, jer je za vrijeme dok kralj nije potvrdio izabranog kneza morao postojati sudac pokrajine,¹⁹⁵ budući da se sudovanje moglo još uvijek vršiti na način koji je bio svojstven za raspadajuće gentilno uređenje, a u tom uređenju vojvoda nije bio nosilac sudske vlasti. Spomenuta hipoteza bila bi točna kada bi se moglo dokazati da je karantanski vojvoda bio nosilac sudske vlasti prije nego su Karantanci došli pod vlast franačkog vladara, ali to je upravo i problem koji bi trebalo riješiti, no sa »sucem pokrajine« izgleda da je to nemoguće.¹⁹⁶

Na kraju ostaje još jedno otvoreno pitanje: jesu li Alpski Slaveni ili barem dio Alpskih Slavena ostali samostalni sa svojim vojvodama nakon sloma Samova regnuma? Teza da je dio Konverzijinih Karantanaca sačuvao svoju samostalnost nije nova a ima dosta podataka koji je podupiru. Tako na nezavisnost tih Karantanaca od Avara i Langobarda upućuju događaji

¹⁹³ F. Kos, n. dj. I, br. 225.

¹⁹⁴ B. Grafenauer, n. dj. 216.

¹⁹⁵ B. Grafenauer, n. dj. 216.

¹⁹⁶ Pitanje »suca pokrajine«, jedno od onih koja se povezuju s ustoličavanjem koruških vojvoda u XIII—XV st., izgleda da treba rješavati zajedno s onim elementima ustoličavanja koji su u toku srednjeg vijeka naknadno ušli u ceremonijal originarnog izbora gentilnog poglavara.

poslije godine 660, karantanski prodori u Furlaniju u trećem deceniju VIII st., obrana protiv Avara oko 745. god. Nezavisnost pak Karantanaca u odnosu prema Bavarcima posvjedočuju pljačkaški prodori Karantanaca potkraj VII i na početku VIII st. kao i položaj oko 745. god. te posljedice bavarske pomoći Karantancima u obrani od Avara.¹⁹⁷

Mi nemamo vrela iz kojih bismo mogli utvrditi odnos Avara prema Alp-skim Slavenima do osnivanja Samova regnuma. Ipak, iz vrela je vidljivo da su Avari bili u razdoblju od doseljenja do Sama često prisutni u vrijeme opasnosti od neprijatelja (593. i 595. god. Avari su pomogli potući Bavarce kada su pokušali prodrijeti u Gornje Podravlje).¹⁹⁸ Tada su pod Avarima bili ne samo Alpski Slaveni već i Slaveni u Češkoj, Moravskoj, Potkarpatju i Balkanskom poluotoku. Dakle, organizacija vlasti koja bi imala svoju osnovu u haganovoj moći ne može se utvrditi, a ipak je očito iz vijesti o osnivanju Samova regnuma da su Alpski i Zapadni Slaveni bili podvrgnuti haganovoj vrhovnoj vlasti.¹⁹⁹

Nakon raspada Samova regnuma isto tako je očito da su Slaveni južno od Karnijskih, Julijskih, Savinjskih Alpa bili sa svojim vojvodama pod vrhovništvom avarskog havana, i to zato što vidimo da su oko 663. god. Avari htjeli Furlaniju, kada su je osvojili, sjediniti sa svojim područjem,²⁰⁰ što ne bi bilo shvatljivo ako ne pretpostavimo da su Avari vladali na području koje je graničilo tada s Furlanijom a to znači barem gornje Posavlje i oko Soče.²⁰¹ Da su pak Avari gospodarili sjevernim slovenskim područjem, dokazuje podatak iz 791. god. po kojem je u jednom dijelu granica između bavarskog i avarskog regnuma tada tekla na rijeci Anži.

Vrela nam govore dakle o vlasti avarskog havana u razdoblju od sredine VII do kraja VIII st. na širokim područjima slovenskoga naseljenog teritorija, ali za područje između gornje Drave i gornje Anize ne postoji nikakav podatak, tj. nije sačuvan nijedan podatak koji bi posvjedočio da jest ili da nije na ovom području bila vrhovna vlast haganova.

Postoji jedan podatak iz 664. god. sačuvan u povijesnom vrelu koji se rabi kao dokaz da je područje koje se naziva u »Conversio« Karantanimom bilo nezavisno.²⁰² Naime, oko 664. god. sin furlanskog vojvode koji je htio postati vojvoda protiv volje langobardskog kralja, uplašen da će biti kažnjen, pobjegao je »ad Sclavorum gentem in Carnuntum quod corrupte vocitant Carantanum«,²⁰³ dakle k Slavenima u Carnuntum. O tom toponimu Pavla Đakona bilo je već riječi pa se pretpostavilo da taj izraz ne mora značiti Karantaniju, a može značiti grad Carnuntum (na Dunavu između Beča i Bratislave) pa i Kranj. Bijeg na avarsko područje radi spasa nije nemoguće zamisliti jer Avari nisu bili prijatelji langobardskog kralja koji im je prijevarom oduzeo

¹⁹⁷ Vidi o tome B. Grafenauer, Razvoj i struktura države karantanskih Slavena... HZ XVII 215—216, bilj. 7 i tamo označena vrela i literaturu.

¹⁹⁸ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda, I, 2. izd. 300.

¹⁹⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 154.

²⁰⁰ F. Kos, n. dj. I, br. 177.

²⁰¹ B. Grafenauer, n. dj. 334.

²⁰² F. Kos, n. dj. I, br. 280 (str. 309).

²⁰³ F. Kos, n. dj. I, br. 178.

osvojenu Furlaniju. Isto tako nije nerazumljivo da su iste godine Slaveni navalili na Čedad, grad u Furlaniji,²⁰⁴ jer samostalno vođenje rata u ono doba ne znači novost pa ni kod avarskih podložnika, a prema tome ne znači i neovisnost o vrhovništvu avarskog hagana. Pa i furlanski je vojvoda samostalno vodio rat sa Slavenima bez obzira na ugovor o miru između langobardskog kralja i avarskog hagana.²⁰⁵ Na kraju, u toku tolikih ratova između Furlanaca i Slovenaca njihovi vojvode sklopili su ugovor o miru bez obzira na ičije vrhovništvo.²⁰⁶ Taj ugovor kao ni vrhovništvo langobardskog kralja nisu smetali da već oko 738. god. furlanski vojvoda navali na Kranjsku (Carnioliam), domovinu Slavena.²⁰⁷ Kako se vidi, samostalnost vođenja rata podređenih vojvoda bila je uobičajena pa ta karakteristika ne može služiti kao dokaz o nezavisnosti.

Ako ovim pojedinostima priključimo podatak iz zakona kralja Ratchisa iz god. 746. koji govori da je između ostalih njegovih susjeda bila i Avaria te da je langobardski kralj Liutprand (712—742. god.) tijekom čitavog vremena svog vladanja čuvao mir s Francima i Avarima,²⁰⁸ onda je nezavisnost karantanskih vojvoda sporna, tj. sporna takva nezavisnost koju je imao tada langobardski vladar ili avarski hagan. Ako su Avari iskazali neprijateljstvo prema Konverzijinim Karantancima oko 745. god.,²⁰⁹ to se još ne može tumačiti da avarski hagan nije imao ranije i najmanju ingerenciju nad tim Slavenima odnosno njihovim vojvodom.²¹⁰ Vojsku poslati moglo je značiti ponovno pokoriti, no, ta teza vrijedi kao i suprotno jer nema takvih sačuvanih podataka u povijesnim vrelima koji bi onemogućili sumnje

Jedino područje karantanskih Slovenaca za koje se može sa sigurnošću tvrditi da je pripadalo stranom vladaru jest područje između Gailskih i Karnijskih Alpa. Pavao Đakon naime spominjući furlanske vojvode Tasa i Kaka (oko 610. god.) ističe da su furlanski vojvode vladali tim područjem koje se tada nazivalo Zellia sve do vremena vojvode Ratchisa (sredinom VIII st.).²¹¹

Iz ove analize podataka očito je da se tvrdnja da je Karantanija ostala povezana u cjelinu i nakon propasti Samova regnuma, i to kao samostalna politička formacija između Avara, Langobarda i Bavaraca²¹² na osnovi sačuvanih povijesnih vrela ne temelji na neospornim argumentima.

Ako uzmemo u obzir da su se Alpski Slaveni naselili rijetko, nejednakomjerno i dobrim dijelom međusobno slabo povezano, da o poljodjelstvu, sto-

²⁰⁴ F. Kos, n. dj. I, br. 179.

²⁰⁵ F. Kos, n. dj. I, br. 215.

²⁰⁶ F. Kos, n. dj. I, br. 199.

²⁰⁷ F. Kos, n. dj. I, br. 215.

²⁰⁸ B. Grafenauer, n. dj. 335.

²⁰⁹ F. Kos, n. dj. I, br. 220.

²¹⁰ A. Kollautz tvrdi da kasnoavarski fundusi oko Klagenfurta dokazuju određeni kulturni ili politički utjecaj. Uspor. A. Kollautz, *Avaren, Langobarden und Slaven in Noricum und Istrien, Carinthia I* 155 (1965), H. 4, 639.

²¹¹ F. Kos, n. dj. I, br. 146, 222. Uspor. R. Egger, *Frühchristliche Kirchenbauten im südlichen Noricum*, Wien 1916, 106 bilj. 13; E. Klebel, *Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I* 150 (1960), 667.

²¹² Kao što to tvrdi B. Grafenauer, *Razvoj i struktura države karantanskih Slavena...*, HZ XVII 215.

čarstvu kao i o njihovim obrtnim proizvodima do IX st. ne znamo gotovo ništa, da nemamo suvremenih podataka o njihovoj društvenoj strukturi do početka IX st. da položaj i uloga koseza od XIII st. dalje ne daje neospornu argumentaciju za postojanje klasnog društva Alpskih Slavena općenito, a posebno na području između gornje Drave i gornje Aniže od sredine VII do sredine VIII st., da nemamo za to područje gotovo nikakvih podataka o podjeli i organizaciji vlasti za isto razdoblje, da postojanje jedino poznatog kneza Konverzijinih Karantanaca sve do VIII st. ne daje nikakav opravdani osnov za tvrdnju da su ranije postojali karantanski vladari, da se ne može dokazati da su kosezi bili upravo oni kmetovi koji se spominju u umetku u Schwabenspiegelu o ustoličavanju koruških vojvoda, kao i opisu ustoličavanja u Rimovanoj kronici te u opisu Ivana Viktrinškog, pa prema tome da su oni ikada predstavljali određeni društveni sloj na području između gornje Drave i gornje Aniže, da se ne može neosporno dokazati da su kosezi bili članovi pratnje vojvode Karantanaca od sredine VII do sredine VIII st., da se ne može dokazati da je vojvoda Hotimir ugušio pobunu vlastitom vojnom silom, da se akti vlasti Hotimira i Waltunca ne mogu shvatiti karakterističnim aktima vlasti za vladara, da se institucijom pokrajinskog suca u vezi s ustoličavanjem koruških vojvoda ne može utvrditi kompetencija vrhovne sudske vlasti vojvoda Alpskih Salvena ili barem onih između gornje Drave i gornje Aniže, da samostalno vođenje ratova vojvoda Alpskih Slavena nije dokaz za nezavisnost od vrhovništva langobardskog vladara i avarskog haganu, da se ne može sa sigurnošću tvrditi, bez obzira na samostalno vođenje rata, da je područje između gornje Drave i gornje Aniže u razdoblju od sredine VII do sredine VIII st. samostalna povezana politička cjelina između Avara, Langobarda i Bavaraca zato što nam se nije sačuvao u povijesnim vrelima podatak za to područje iz kojeg bi se vidjela podređenost avarskom haganu, langobardskom kralju ili bavarskom vojvodi, da se ni naziv Karantanija ne može neosporno pripisati području između gornje Drave i gornje Aniže a niti Slavenima samo iz tog područja u razdoblju od sredine VII do sredine VIII st.; ako uzmemo dakle sve izloženo u obzir, ne možemo zaključiti da su Alpski Slaveni na području između gornje Drave i gornje Aniže u spomenutom razdoblju imali vlastitu državu.

Sudeći prema vrlo oskudnim podacima Alpski Slaveni su u toku VII st. do sredine VIII st. samostalno živjeli vjerojatno pod svojim »vojvodama« i u svom društvenom uređenju. Činjenica da im franački vladar ostavlja, kad ih je podvrgnuo, priličnu samostalnost, znači da društveni sistem nije bio sličan franačkom što uz ostale sačuvane i spomenute podatke upućuje na to da se u tih Slavena još očuvalo uređenje vojne demokracije kao i u doba Samova regnuma uz razliku što je to uređenje bilo gotovo zrelo da se uklopi u klasno društvo.

3. Hrvati i postanak njihove države

Mi nemamo suvremenih povijesnih vrela iz kojih bismo mogli ustanoviti koje su područje s određenim svojim granicama na teritoriju bivše bizantske pokrajine Dalmacije naselili Hrvati kada su početkom VII st. oslobodili Sla-

vene u toj bivšoj pokrajini od vrhovništva avarskog hagana i njegove vojne organizacije. Najstariji podaci o doseljenju Hrvata u spomenutu pokrajinu potječu iz X st., a sačuvani su u Spisu u narodima (De administrando imperio) bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta.²¹³ Već sama namjena tog spisa upućuje na to da su podaci o doseljenju Hrvata proizašli ne samo iz tradicije koja se sačuvala u dalmatinskim gradovima i njihovu hrvatskom zaleđu nego i iz shvaćanja bizantskog dvora o pripadnosti bivših bizantskih pokrajina bizantskom carstvu i nakon doseljenja južnih Slavena u te pokrajine, kao i iz potreba i značenja tadašnjih (X st.) faktičkih, strateških, ekonomskih i političkih odnosa ne samo Hrvata i hrvatske države nego i Srba i srpske države prema bizantskom carstvu.

Vijest o doseljenju Hrvata zabilježena je u 30. i 31. poglavlju spomenutog Spisa o narodima, ali podaci o toj vijesti ne podudaraju se u nekim osnovnim detaljima, pa tako ne možemo neosporno utvrditi početke etnogeneze hrvatskog naroda. Poglavlje 30. pisano je svakako poslije poglavlja 31, a možda i poslije smrti Konstantina Porfirogeneta.²¹⁴

U poglavlju 30. govori se prije svega o tome da je u davna vremena Dalmacija sezala od Drača, odnosno Bara do istarskog gorja i Dunava. Međutim u toku izlaganja o tome kako su slavenska plemena zauzela Dalmaciju pisac navodi kao osvajače samo Avare (što se može protumačiti tako da je pisac poistovjetio Avare i Slavene kao što je to učinio i autor 29. poglavlja, a taj nije bio istovjetan onome 30. poglavlja). Za ove Avare dakle autor kaže da su nakon osvojenja Salone ovladali čitavom Dalmacijom i da su se naselili u njoj, jedino im se primorski gradići nisu pokorili.²¹⁵ Baš u to vrijeme, nastavlja se u 30. poglavlju, došli su u Dalmaciju Hrvati, tj. jedan rod (mía geneà), tj. petero braće i dvije sestre, te njihov narod odnosno ljudi (metà tu laù autôn).²¹⁶ Pošto su se odvojili od ostalih Hrvata s one strane Bagibareje, nakon ratovanja u Dalmaciji u toku stanovitog vremena ovi su Hrvati uspjeli pobijediti Avare, jedne pobiti, a preostale prinuditi na pokornost. Otada, kaže se u poglavlju 30, ovom zemljom vladaju Hrvati.²¹⁷ Od Hrvata koji su došli u Dalmaciju, nastavlja se u 30. poglavlju, odvojio se jedan dio

²¹³ O tim tradicijama u pogledu doseljenja Hrvata u bizantsku pokrajinu Dalmaciju vidi kod B. Grafenauera, Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata, HZ V (1952) 1—56. Sam tekst Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata vidi VIZ II 30—32, 37—46.

²¹⁴ VIZ II 27 bilj. 71

²¹⁵ VIZ II 29.

²¹⁶ F. Rački, Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagrabiae 1877, 270.

²¹⁷ Evo kako doslovce glasi odgovarajući tekst 30. poglavlja: »Pokolju (Avari!) čitavu gradsku posadu (Salone!) i poslije toga ovladaju čitavom Dalmacijom i nasele se u njoj... U to vrijeme Hrvati stanovahu s one strane Bagibareje, gdje su sada Bjelohrvati. A jedna porodica, odijelivši se od njih, naime petero braće... i dvije sestre... sa svojim narodom stignu u Dalmaciju i ovu zemlju zateknu pod vlašću Avara. Pošto su ovi nekoliko godina međusobno ratovali, Hrvati odnesu pobjedu i jedne od Avara pobiju, a preostale prinude na pokornost. Otada ovu zemlju drže Hrvati (VIZ II 29—31). Posljednja rečenica »Otada ovu zemlju drže Hrvati« trebala bi korektno u prijevodu glasiti ovako: »Otada ovom zemljom zavladaše Hrvati« jer je u vrelu upotrijebljen glagol katakrateo (uspor. grčki tekst kod F. Rački, n. dj. 271).

i zavladao Ilirikom i Panonijom.²¹⁸ U daljnjem tekstu vidi se da na području nekadašnje Dalmacije pisac 30. poglavlja poznaje za svoga doba više Sklavinija, i to Duklju, arhontiju Trebinje, arhontiju Zahumljana, Paganiju, zemlju Hrvatsku, zemlju Srbiju, pa nabrojivši sve te Sklavinije naglašava da su spomenuti Slaveni, nakon što su se naselili, zavladao čitavim okolišem Dalmacije.²¹⁹

Prema 30. poglavlju, dakle, Hrvati su došli u Dalmaciju negdje u početku VII st. i tu se naselili svladavši Avare, što znači da su naselili čitavu Dalmaciju, tj. onu Dalmaciju kojom su prije ovladali Avari, a osim toga naselili i ovladali Ilirikom i Panonijom. S obzirom na to što se pisac nadovezuje na tekst da su Hrvati ovladali tom zemljom riječima da u Hrvatskoj, tj. u doba piščevo, još ima avarskih potomaka,²²⁰ to bismo morali zaključiti da je naziv Hrvatska kasnijeg datuma kao što su to i nazivi ostalih Sklavinija koje je pisac spomenuo u daljnjem tekstu 30. poglavlja. Budući da pisac ovog poglavlja smatra sve stanovnike tih Sklavinija Slavenima, to je onda logično da u samom početku tog poglavlja ističe da su Dalmaciju osvojila slavenska plemena,²²¹ podrazumijevajući pri tom i ona slavenska plemena koja su zajedno s Avarima osvojila Dalmaciju i Hrvate koji su svladali Avare pa onda oni zavladao Dalmacijom.

Prema 31. poglavlju Dalmaciju su osvojili također prvotno Avari (koji se nazivaju u 29. poglavlju Slavenima,²²² a poglavlja 29. i 31. izgleda da imaju zajedničkog autora), ali ne čitavu Dalmaciju, već samo prostor koji obuhvaćaju Hrvatska i Srbija u X st., tj. u vremenu kad je autor pisao ovo poglavlje²²³ isključujući Paganiju, Zahumlje, Trebinje, Konavlje i Duklju. Dalje, prema istom poglavlju Avare su istjerali Hrvati kao i prema 30. poglavlju, ali po naredbi bizantskog cara, a i naselili se »u toj zemlji Avara« po naredbi istog cara, pa otuda logična daljnja tvrdnja u istom poglavlju da su spomenuti Hrvati imali svog arhonta, ali da je bio podanički potčinjen bizantskom caru.²²⁴

Kako se vidi, dakle, prema 31. poglavlju Hrvati su se naselili početkom VII st. (kao i prema 30. poglavlju) samo na području koje je kasnije obuhva-

²¹⁸ VIZ II 31—32.

²¹⁹ VIZ II 34—36.

²²⁰ VIZ II 31.

²²¹ VIZ II 27.

²²² »Jednom prilikom oni (tj. Romani) želeći da prijeđu rijeku (tj. Dunav) i upoznaju stanovnike s one strane rijeke, prešavši nadoše slavenska plemena nenaružana koja se zvahu i Avari.« (VIZ II 10).

²²³ Naime u 31. poglavlju doslovce se navodi slijedeće: »Hrvati, koji su sada naseljeni u krajevima Dalmacije, vode porijeklo od... Ovi Hrvati dođoše... caru Romeju Herakliju prije nego što Srbi prebjegoše istom caru Herakliju u vrijeme kada Avari ratujući protjeraše odavde Romane koje je car Dioklecijan iz Rima doveo i naselio, zbog čega su i nazvani Romani, pošto su iz Rima doseljeni u ove zemlje odnosno sada zvanu Hrvatsku i Srbiju. Ovi Romani bijahu protjerani od Avara... a njihove zemlje ostadoše puste« (VIZ II 37—39), što znači da su Romani protjerani od Avara s područja Hrvatske i Srbije, tj. s područja koje su te dvije zemlje obuhvaćale u vrijeme Konstantina Porfirogeneta i prema tome Avari su zavladao samo tim područjima.

²²⁴ VIZ II 39—40, 43.

ćala Hrvatska i Srbija, što znači da Hrvati nisu naselili doduše čitavu bizantsku Dalmaciju, kao što to proizlazi iz 30. poglavlja, ali ipak šire područje nego što je zahvaćala Hrvatska Konstantina Porfirogeneta. Taj zaključak mogao bi se prihvatiti i na osnovi dijela ostalog teksta 31. poglavlja jer se u istom poglavlju tvrdi da su Hrvati »prebjegli« bizantskom caru prije nego su Srbi »prebjegli« istom caru. Međutim, autor tvrdi u istom poglavlju i to da to područje Hrvati nastavaju još u njegovo doba,²²⁵ pa tako njegova prijašnja vijest o naseljavanju Hrvata u odnosu na područje naseljavanja postaje potpuno nejasna, to više što autor 32. poglavlja tvrdi (vjerojatno ne isti autor) da je bizantski car naselio Srbe početkom VII st. na području koje su u autorovo doba obuhvaćale Srbija, Paganija, zemlja Zahumljana, Trebinje te zemlja Konavljana²²⁶ koja se tvrdnja ponavlja u opisima Zahumljana, Trebinjana, Konavljana i Pagana.²²⁷ Osim ovih kontradikcija treba nadodati još i ove: prema 31. poglavlju Hrvati se nisu zaratili po svojoj volji s Avarima i naselili kao što se to tvrdi u 30. poglavlju, nego na zapovijed bizantskog cara, i konačno, prema 31. poglavlju Hrvati nisu zavladao naseljenim područjem autokefalnim arhontom kao što tvrdi autor 30. poglavlja nego su živjeli pod arhontom koji je bio određen od bizantskog cara.

Očito je dakle da se Spis o narodima Konstantina Porfirogeneta sastoji od zbirke ispisa, koje su pripremili carevi suradnici iz raznih povijesnih vrela²²⁸ pa stoga taj spis posjeduje kontradiktorne podatke o istom događaju, stanju ili radnji. Ipak, Spis je najstariji povijesni izvor za doseljenje ne samo Hrvata nego i većine južnih Slavena te usprkos tome što datira iz X st., nekoliko stoljeća nakon njihova doseljenja i formiranja društvenog uređenja, on označuje polaznu osnovu u historiji južnih Slavena. Međutim, ako bismo na temelju Spisa o narodima željeli izvući još neki zaključak iz ovih prvih vijesti o naseljavanju Hrvata na Balkanski poluotok u vezi s društvenim uređenjem, jasno je da bi takav zaključak bio sporan baš kao i način i prostor naseljenja Hrvata i Srba.

Koliko god Spis o narodima iz X st. određeno govori o Hrvatima već u VII st., ipak naziv Hrvati ili Hrvatska mi ne nalazimo ni u jednom sačuvanom povijesnom izvoru koji izvorno datira od VII do IX st. Porfirogenetovi Hrvati (iz 30. i 31. poglavlja) i njihove zemlje nazivaju se u starijim vrelima Sclavi,

²²⁵ »Po naređenju cara Heraklija, ovi Hrvati, zarativši se i odavde istjeravši Avare, nasele se po naređenju cara Heraklija u toj zemlji Avara, u kojoj i danas stanuju« (VIZ II 39).

²²⁶ »I pošto sadašnja Srbija i Paganija i zemlja Zahumljana i Trebinje i zemlja Konavljana bijahu pod vlašću cara Romeja, a te zemlje opuste od Avara (jer iz tamošnjih zemalja oni izgnaše Romane koji sada stanuju u Dalmaciji i Draču) to car u ovim zemljama naseli iste Srbe« (VIZ II 49). U 31. poglavlju vidjeli smo da su Avari otjerali Romane samo s područja Porfirogenetove Hrvatske i Srbije, u 32. poglavlju da su Avari istjerali Romane iz Porfirogenetove Srbije, Paganije, Zahumlja, Trebinja i Konavolja, a u 35. poglavlju da su Avari porobili i Duklju (VIZ II 63). Ako uzmemo sada u obzir 30. poglavlje, onda bismo morali zaključiti da su Hrvati naselili i Srbiju i Paganiju i Zahumlje i Trebinje i Konavlje i Duklju, jer su Hrvati istjerali Avare i zavladao njihovom zemljom.

²²⁷ VIZ II 59, 61, 64.

²²⁸ VIZ II 3.

Sclavi orientales,²²⁹ u jednom dijelu Liburni, Guduscani, pa onda dijelom Liburnia, Dalmatia, Pannonia inferior, u punom opsegu pak Sclavinica terra, Sclavinorum terra,²³⁰ a njihov dux: dux Guduscanorum, dux Pannoniae inferioris, dux Dalmatiae atque Liburniae, dux Sclavorum, comes Sclavorum, jednom i rex Sclavorum.²³¹ Takve nazive susrećemo u franačkim i papinskim vrelima, kod Gottschalka i na kamenom domaćem natpisu (dux Branimir!) sve do IX st. Dux Branimir je prvi za kojeg znamo da su ga nazivali ne samo dux Sclavorum nego i dux Croatorum.²³² Naravno ova činjenica ne dokazuje da »Hrvat« nije postojao prije IX st., ali svakako nije bio uobičajen u kancelarijama pape i stranih vladara. Pa ni u kancelariji bizantskog cara do Konstantina Porfirogeneta nije se rabio naziv Hrvati ili Hrvatska. Papinska kancelarija počela je upotrebljavati naziv Hrvati također u X st., i to prilikom održavanja Splitskog koncila označujući Tomislava kao kralja Hrvata,²³³ a onda i područje kojim je on vladao zemljom »Chroatorum«.²³⁴ Mletački kroničar Ivan Đakon (umro 1009), iako je pisao svoju mletačku kroniku krajem X st., ipak se sistematski koristio nazivima Sclavi, Sclavenia, dux Sclavorum²³⁵ za označavanje Hrvata, njihove zemlje i njihova vladara; tek opisujući događaje iz početka X st. (912. god.) prvi put rabi naziv Hrvati (fines Chroatorum).²³⁶ No, taj naziv izgleda nije bio još dosta dugo prihvaćen ili uobičajen pa se katkada i dalje upotrebljavao stari naziv Sclavi,²³⁷ jer su stranci, često ne razlikujući južne Slavene, rado sve zajedno nazivali Slavenima ili su poistovjećivali pa tako i Hrvate sa Srbima ili Bugare sa svim južnim Slavenima.²³⁸ Zanimljivo je da se čak u bizantskih pisaca početkom XII st. (Skiličin Nastavljač i Zonara) pojavljuje poistovjećivanje Hrvata sa Srbima,²³⁹ iako je već u IX st. franački kroničar znao za Srbe (Sorbi), pa makar i nesigurno, kada je rekao da se govori da »Sorbi« drže velik dio Dalmacije (misli na antički pojam Dalmacije).²⁴⁰

²²⁹ F. Rački, n. dj. 301. 315. 316. 317. 333; L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira. *Bogoslovska smotra*, 4 (1932), 8. 9; J. Stipišić i M. Šamšalović, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, Zagreb 1967, 10, 12.

²³⁰ F. Rački, n. dj. 189. 315. 320, 322, 325; L. Katić, n. dj. 9.

²³¹ F. Rački, n. dj. 320, 322, 325; L. Katić, n. dj. 9; J. Stipišić i M. Šamšalović, n. dj. 10, 12.

²³² Lj. Karaman, *Živa starina. Pedeset slika iz vremena hrvatskih narodnih vladara*, Zagreb 1943, 48—49.

²³³ F. Rački, n. dj. 189.

²³⁴ F. Rački, n. dj. 196.

²³⁵ F. Rački, n. dj. 319, 335, 336, 364, 366.

²³⁶ F. Rački, n. dj. 388.

²³⁷ F. Rački, n. dj. 427, 429, 430.

²³⁸ Uspor. B. Grafenauer, *Etnička struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku* (II del), *ZČ XXI* (1967), 42—43.

²³⁹ *VIZ III* 178, 255.

²⁴⁰ Nesigurnost Einharda potječe vjerojatno otuda što on dobro poznaje Sorabe koji su živjeli kao susjedi Turinžana i Saksonaca. Uspor. *Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, Ed. G. H. Pertzi recog. F. Kurze, Hannoverae 1895 (*Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*, Tom, 43), 61; *Einhardi Vita Karoli Magni in usum*

Prema iznijetom vidi se da je nemoguće na osnovi sačuvanih vrela utvrditi točno omeđeni prostor koji su naselili Hrvati. U očima suvremenih kroničara svi su južni Slaveni od doseljenja do IX st. bili samo zbir slavenskih plemena. Danas pak uz posve moderan znanstveni aparat gotovo je nemoguće razlikovati provenijencije ostataka materijalne kulture južnoslavenskih naroda do IX st., jer pokazuju veliku sličnost. Razlike se uočavaju tek od IX st. dalje kada su formirane u nekih južnoslavenskih naroda države, a u drugih nisu što znači da su razne društvene strukture postigle razne ekonomske odnose i stupnjeve razvoja, a time i različite razvojne stupnjeve materijalne kulture. Ako bismo zaključivali prema toponimima koji potječu od imena Hrvat, onda bismo morali ustvrditi da su se Hrvati naselili najzapadnije na području Alpskih Slavena, a najdalje na jugoistoku na području Makedonskih Slavena. Najstariji toponimi koji potječu od imena Hrvat na području Alpskih Slavena datiraju iz X st.²⁴¹ što je zanimljivo, jer se tada taj naziv upravo počeo upotrebljavati u vladarskim kancelarijama. Nije sasvim isključeno da se ti toponimi odnose dijelom na naselja onih Hrvata iz 30. poglavlja Spisa o narodima koji su se odvojili od Hrvata i naselili Dalmaciju i Panoniju.²⁴² U Makedoniji susrećemo toponime koji potječu od imena Hrvat kod Donje Prespe pa čak i u Grčkoj nedaleko od Mikene i u Atici. Nije isključeno da i ti toponimi potječu dijelom od onog dijela Hrvata iz spomenutog 30. poglavlja koji je naselio Ilirik.²⁴³

Na kraju, koliko god je nemoguće utvrditi granice naseobenog prostora Hrvata, toliko ipak nije nemoguće riješiti pitanje da li su Hrvati naselili i držali u svojoj vlasti zemljište oko dalmatinskih gradova te da li su naselili i otoke pred tim gradovima.

Analizirajući tekst 30. poglavlja Spisa o narodima nije bez značenja konstatacija njegova autora da Avari i Slaveni, iako su zavladaali »čitavom Dalmacijom« i »naselili se u njoj«, nisu zauzeli gradiće uz more, koji se nisu predali, nego su ostali u vlasti Romeja jer im je more omogućavalo da žive.²⁴⁴ Tako je ostalo i kasnije nakon što su Hrvati pokorili Avare u Dalmaciji te sami zavladaali tom zemljom. U daliniem tekstu autor navodi da su romanski gradovi obrađivali zemlje na otocima i živjeli od njih. Budući da su ih Neretvani stalno zarobljavali i uništavali, oni su napustili otoke želeći da se bave ratarstvom na kopnu. No, tu su ih ometali Hrvati, jer im nisu plaćali davanja. Pitanje mirnog iskorištavanja zemlje na kopnu i otocima riješilo se tek u drugoj polovici IX st. kada je bizantski car odredio da gradići moraju plaćati

scholarum (Scriptores rerum germanicarum. Tom. 5). 16. Sorabi kao Srbi uspor. Annales regni Francorum... 158, 161 ili F. Rački, n. dj. 327, 328.

²⁴¹ F. Kos, n. dj. II, br. 401.

²⁴² O tim Hrvatima uspor. S. Antoliak, Hrvati u Karantaniji... *Godišen sbornik*... 9 (1956), 2, 15—38; B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, *HZ* XI—XII 1958—9, 207—231 i tamo označenu literaturu.

²⁴³ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb 1925, 277. V. Foretić smatra da treba pod Ilirikom u 30. poglavlju (VIZ II 31) razumijevati uglavnom područje Porfirogenetove Duklje. V. Foretić, *Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku*, Dubrovnik, XII (1969), br. 4, 62.

²⁴⁴ VIZ II 29.

tribut Slavenima i da s ovima u miru žive.²⁴⁵ Prema 29. poglavlju Spisa o narodima proizlazi da su ostali pod bizantskom vlašću samo gradovi Kotor, Raguzij, Split, Trogir, Zadar, Rab, Krk i Osor. No, prema 30. poglavlju Kotor nije bio obvezan ni na kakav tribut.

Sudeći dakle prema izloženom građani spomenutih gradića na kopnu, tj. Zadra, Trogira, Splita i Raguzija u početku nakon doseljenja Slavena nisu imali svoje zemlje oko grada, jer su ih držali Slaveni, pa su stoga pokušavali obrađivati otoke, no, to su mogli tek uz velike osobne i materijalne žrtve i štete, jer su ih ometali Neretvani, a kada su počeli obrađivati zemlju na kopnu, ometali su ih Hrvati. Očito je da ti gradići nisu do druge polovice IX st. imali svoje jurisdikcijsko područje izvan gradskih zidina te da su svoje posjede izvan grada tek u drugoj polovici IX st. legalizirali stječući time pravo iskorištavanja i raspolaganja uz uvjet da priznaju vrhovno pravo vladara Hrvatske odnosno Zahumlja i Trebinja na tom zemljištu i da snose sve obveze u davanjima od tog zemljišta sve dok ne budu postigli od vladara imuñnit, oni ili koja institucija ili čitav grad.

Tako su Dubrovčani legalizirali svoje vinograde u susjednom Zahumlju i Trebinju, Splitski svoje posjede u okolici grada i na otoku Šolti, Trogirani na svom otoku i susjednom kopnu, Zadrani oko grada i na otočkom arhipelagu pred gradom, a Rabljani, Krčani i Osorani na svojim istoimenim otocima. Koliko i kada su Hrvati naselili i obrađivali te i druge otoke ne može se s točnošću utvrditi, ali je sigurno da su oni veći broj otoka naselili prije X st. Konstantin Porfirogenet tvrdi u 29. poglavlju Spisa o narodima da su u njegovu doba pod upravom Dalmacije bili otoci do Beneventa (grad u Italiji u visini Dubrovnika) što je u suprotnosti s drugom Konstantinovom tvrdnjom po kojoj su Neretvani u njegovo doba držali velike otoke, i to Korčulu s gradom Korčulom, Mljet, Hvar i Brač osim otoka Visa, Lastova i Sušca (prema P. Skoku!).²⁴⁶ Osim ove kontradikcije krije se tu još jedna. Ako naime otoke Vis, Lastovo i Sušac nisu držali Neretvani, znači da ih je držao Bizant. Međutim, za Vis je očito da su ga u X st. držali Hrvati, a za Osor da su tada na njemu bili kasteli u kojima su živjeli »Slaveni«.²⁴⁷ Osim toga, ako na otocima Osoru, Krku i Rabu nisu bili naseljeni Hrvati i ako na njima nije bilo zemljišta u vlasništvu Hrvata, onda je nerazumljivo zašto su morali već u IX st., pa i u vrijeme Konstantina Porfirogeneta plaćati danak Hrvatima i još posebno bili obvezni na davanja u naturi od tih posjeda, koja su dapače bila veća od onih novčanih.

U posljednje vrijeme postavljena je hipoteza da su bivše rimske kolonije na našoj obali i u srednjem vijeku zadržale svoj ager koji bi s gradom činio političku i crkvenu cjelinu, tj. gradski kotar. Na taj način predložena je nova slika opsega kopnenih i otočkih gradova bizantske Dalmacije.²⁴⁸ U tom smislu tvrdi se da se za Raguzij ne može utvrditi koliko je zadržao svoja prava nad nekadašnjim gradskim područjem porušenog Epidaura, za Split da je vje-

²⁴⁵ VIZ II 36.

²⁴⁶ VIZ II 24, 65.

²⁴⁷ Da su otok Vis držali Hrvati, usp. F. Rački, n. dj. 424, a da su Slaveni živjeli u X st. na Osoru, usp. F. Rački, n. dj. 426.

²⁴⁸ N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 113.

rojatno sačuvao samo manji dio salonitanskog agera (ali za to nema dokaza), za Trogir, koji nije bio rimska kolonija pa prema tome nije ni imao tehničku limitaciju svojeg agera, da se ipak proširio na otok uz grad, a na kopnu na račun salonitanskog agera (o čemu također nema dokaza), za Zadar da je sačuvao čitav ager centuriatus kao i onaj in soluto, a za gradove Rab, Krk i Osor, koji nisu bili rimske kolonije pa stoga također nisu imali tehničku limitaciju svojeg agera, da se ipak po toponomastici može zaključiti da je Rab zadržao sve područje oko sebe na istoimenom otoku, jer na tom otoku nema ni jednog slavenskog toponima, grad Krk pretežni dio istoimenog otoka, dapače da se čini kao da ništa nije izgubio, jer da tako dokazuju toponimi i istraživanja narječja na otoku, a grad Osor manji dio otoka, jer na otoku Cresu prevladava slavenska toponomastika, a na otoku Lošinju romanski toponimi predstavljaju samo jezične relikte.²⁴⁹

Prije svega, rezultati topografskih istraživanja koliko god se mogu iskoristiti u historijskim istraživanjima ako su potvrđeni povijesnim vrelima, toliko ipak oni rezultati koji nemaju potvrde u vrelima ili na drugi način mogu dovesti do netočnih zaključaka kad ih rabi historičar, što znači, rezultati topografskih istraživanja ne moraju biti uvijek mjerodavni. Zatim, od one osnovne postavke spomenute hipoteze da je zahvaljujući topografskim istraživanjima nekadašnjih rimskih kolonija rasvijetljeno pitanje kakav je bio opseg kopnenih gradova bizantske Dalmacije ostale su za sedam dalmatinskih gradova samo tvrdnje da je Zadar bio kolonija te da je taj grad sačuvao čitav svoj ager, da je Salona bila kolonija, ali da su Salonu osvojili Hrvati pa je najveći dio njezina agera pao u njihove ruke te da je Epidaur bio rimska kolonija, ali da se za Raguzij ne zna da li je to naselje naslijedilo ager starog Epidaura. Tako je konačno argumentacija pomoću rezultata istraživanja bivših rimskih kolonija za spomenutu hipotezu svedena u stvari na sam grad Zadar, a o tome treba reći slijedeće:

1. činjenica da se nije sačuvala nijedna darovnica hrvatskog vladara u originalu do XI st. koja bi se odnosila na područje nekadašnjeg zadarskog agera nije dokaz da je to pripadalo gradu Zadru, jer isto tako se nije sačuvala nijedna darovnica hrvatskog vladara ni u originalu ni u prijepisu za pretežni dio teritorija hrvatske države sve do XI st., a ipak nesumnjivo je da su ta područja bila teritorij hrvatske države.
2. posjedi zadarskih građana u Diklu u X st. nisu dokaz da je područje tih posjeda pripadalo zadarskom gradskom teritoriju, jer ni pravno ni faktično nije bila isključena mogućnost da biskup, crkva ili pojedinac građanin ima vlasništvo na zemlji koje je pripadalo teritoriju hrvatske države. U doba od IX do XI st. bilo je važno da se plaća na zemlju tribut (pacta) vladaru ili onom kome on to pravo ustupi, ako posjednik ili vlasnik nije bio oprošten od tih davanja, a pravno je bilo relevantno tko posjeduje određeno zemljište samo za slučaj sudskog spora,
3. povijesno vrelo na osnovi kojeg se utvrđuje da je zadarski ager iz rimskog doba još u X st. zauzimao gotovo isto prostranstvo zato što

²⁴⁹ N. Klaić, n. dj. 113—117.

se u tom vrelu govori o limesu, a izraz limes da konkretno znači granicu između zadarskog i hrvatskog teritorija, a ne među među posjedima,²⁵⁰ jest sumnjivo.²⁵¹ Tekst ovog vrela nalazio se u izgubljenom kartularu sv. Krševana koji je pisan u XIII st.²⁵² a danas nam je sačuvan na dvjema pergamenama također iz XIII st. sa ne baš istim tekstom.²⁵³ Naime, riječ je o hirografu koji je napisao opat sv. Krševana navodno 1067. god., dakle u XI st., te zabilježio neka imanja tog samostana. Tako je na prvom mjestu opisao teritorij na kojem su bili maslinici i vinogradi tog samostana, a nalazio se u mjestu Diklo, označavajući međe tog teritorija sa svih strana. Da bi potvrdio vlasništvo tog teritorija, opat donosi odmah poslije svog teksta nedatiranu ispravu kralja Krešimira, kojom je ovaj potvrdio darovnicu svog pradjeda Krešimira o tom teritoriju, ali s veoma šturo označenim granicama tog teritorija čiji se izvori ne koriste kao dokazi. Granice opata datiraju sa XI st., a tekst je bio napisan u XIII st. onda kada je kartular sv. Krševana bio sastavljen. Izrazi upotrijebljeni u hirografu jesu dakle izrazi XI st. ako taj tekst nije sastavljen tek u XIII st., u svakom slučaju u vremenu kad je prošlo oko 200 godina otkako su bili uređeni posjedovni odnosi građana izvan gradskih zidina za vrijeme bizantskog cara Bazilija.

Izrazi: termini, limes per transversum, de transversa, sors i drugi u srednjovjekovnim povijesnim vrelima često su izrazi naslijeđeni iz antike, u stvari reminiscencije na antički ager i njegovu organizaciju kojeg pojmovni sadržaj međutim nije ostao isti, nego se prilagodio novim potrebama pravnih škola, posebno glosatora i postglosatora koji su tumačili klasični tekst Corpus iuris civilis iz VI st. No, pored toga baš u X st. papa traži od ninskog biskupa da prizna jurisdikciju dalmatinskih biskupa izvan gradskih zidina, jer biskupija ne može biti stegnuta unutar gradskih zidina već treba da se protegne kroz daleke krajeve obuhvaćajući sela, zaseoke, veleposjede, crkve i narod,²⁵⁴ što očito dokazuje da je gradska i crkvena jurisdikcija bila omeđena gradskim zidinama.

Zaključak dakle da je grad Zadar sačuvao svoj ager u potpunosti nakon što su doselili Avari i Slaveni, a poslije i Hrvati nema neosporne osnove, jer nema potvrde u povijesnim vrelima. Spis o narodima Konstantina Porfirogeneta o posjedovnim odnosima građana izvan grada govori o neuspjelom pokušaju građana da obrađuju zemlju na otocima i o ometanju obrađivanja na kopnu sve dotle dok to nije bilo konačno riješeno u drugoj polovici IX st.

²⁵⁰ M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku, *Starohrvatska prosvjeta*, Ser. III, sv. 5 (1956), 12, 16.

²⁵¹ N. Klaić, n. dj. 317, bilj. 140.

²⁵² V. Novak, Supetarski kartular, Zagreb 1952, 152; N. Klaić, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije*, I dio, HZ XVIII (1965), 167.

²⁵³ J. Stipišić i M. Šamšalović, n. dj. 106—107.

²⁵⁴ F. Rački, n. dj. 196.

* * *

Analizirajući najstariji sačuvani tekst o doseljenju Hrvata u 30. poglavlju Spisa o narodima koji govori da su Hrvati pokorivši Avare zavlitali njihovom zemljom, nameće se pitanje da li su Hrvati tada formirali svoju državu. Već početkom ovog stoljeća postavljena je tvrdnja da je hrvatski narod živio samostalnim državnim životom od 640. do 1102. god.²⁵⁵ U najnovije doba ponovno se predlaže hipoteza da su Hrvati čim su zauzeli zemlju Avara u Dalmaciji formirali svoju državu (koja da je pod Francuzima postala kneževina), jer bi na takav zaključak navodilo slijedeće:

1. ako se vlast Hrvata osjetila tek u IX st., onda odakle skučeni položaj dalmatinskih gradova do IX st.,
2. 200-godišnji život na Jadranu morao je i prije IX st. stvoriti klasnu diferencijaciju koja je iziskivala političku nezavisnost o čemu u tom razdoblju posvjedočuje bizantski izvor
3. Konstantin Porfirogenet i nepoznati autor 30. poglavlja daju Hrvatima najvažniju ulogu pri izmjeni vlasti u VII st. Hrvati su oni koji pokoravaju preostale Avare i drže nakon pobjede nad njima njihovu zemlju, a Anonim upozorava da su »i oni Hrvati« koji su zavlitali jednim dijelom Ilirika i Panonije imali nezavisnog arhonta što znači da su dalmatinski Hrvati također imali nezavisnog arhonta
4. hrvatsko-slavenski odnos u doba borbe protiv Avara morao je imati sličan karakter kao i prijašnji avarsko-slavenski savez, jer su »gospodarski dualizam« i »nomadska vojnička superiornost« i sada razdvajali Hrvate od Slavena. Narodna tradicija ne zna ništa o zajedničkoj slavensko-hrvatskoj borbi protiv Avara. U 30. i 31. poglavlju Hrvati se sami bore za Dalmaciju s Avarima, pa čak i ispravnija redakcija vijesti o doseljenju u 30. poglavlju ne zna ništa niti o ulozi Slavena u avarskom osvajanju Dalmacije. Stoga se na kraju postavlja pitanje: ako su Hrvati preuzeli vodstvo u borbi s Avarima, zbog čega bi se odrekli nakon pobjede nad Avarima položaja koji su stekli, i napokon.
5. trajni politički savez pod jednim plemenom mora se nazvati državom da bi se mogao razlikovati od povremenih koji su bili u toku VII st. česti u južnih Slavena.²⁵⁶

Skučeni položaj dalmatinskih gradova do IX st. ne može se tumačiti postojanjem hrvatske državne organizacije. Svakako dalmatinski gradovi nisu uživali dielotvornu zaštitu bizantske države jer je ova nije mogla dati, a širenje građana na zemljištu izvan grada nisu dopuštali okolni Slaveni jer su sami tu zemlju uživali ili htjeli uživati. Zemlje oko gradova bile su najplodnije i odranije obrađivane pa je opravdana pretpostavka da je velik dio te zemlje pripadao bivšim slavenskim odnosno hrvatskim vojnim zapovjednicima i njihovom vođi, odnosno njegovim nasljednicima. Za zaštitu tih posjeda nije bila potrebna državna organizacija. Slaveni su pod svojim rexovima u uređenju

²⁵⁵ F. Šišić, Hrvatska povijest, Prvi dio: od najstarijih vremena do god. 1526, Zagreb 1906, 26.

²⁵⁶ N. Klaić, n. dj. 146—148.

vojne demokracije bili skupno toliko jaki da su se upuštali u osvajanje najvećih gradova tadašnjega bizantskog carstva. Njihova snaga nije počivala na vojsci poput one u bizantskoj državi, nego na općenarodnoj vojsci. Takva je vojska čuvala sve svoje a posebno imovinu svojih vođa i drugih odličnika koji su to postali u borbi.

200-godišnji život na Jadranu mogao je, ali nije morao dovesti i prije IX st. do klasnog društva. Osim toga, postojanje klasne diferencijacije ne iziskuje političku nezavisnost. Budući da nemamo dovoljno sačuvanih suvremenih povijesnih vrela iz IX st., mi jedva možemo dokazati postojanje klasnog društva u Hrvata u IX st. Budući pak da nemamo nikakvih sačuvanih suvremenih vrela iz VII i VIII st., to ne samo da je teško dokazati nego je u stvari nemoguće dokazati postojanje takvog društva kod Hrvata u VII i VIII st. Ako pak postoji na određenom području klasno društvo, to ne znači da to područje mora imati vlastitu državu jer ono se može uključiti u državnu organizaciju šireg područja čak etnički različite provenijencije. Teofanova vijest, pa i njegova suvremenika Nicefora o tome da su 678. god. avarski hagan i arhonti plemena koja su prebivala zapadno od njih odnosno avarski hagan i tamošnji rexovi, egzarsi i kastaldi, te prvaci tih plemena sklopili ugovor o miru s bizantskim carem²⁵⁷ ne dokazuje također da je tada postojala hrvatska ili bilo koja država plemena koja su spomenuta u tim vrelima osim kod langobardskog naroda, jer, vidjeli smo da ni Avari nisu tada imali svoju državu, iako im je hagan bio sa svojim pravima dosta sličan monarhu Avara i Slavena, nazivi rex i egzarh također nisu predstavljali u južnih Slavena u VII st. monarha nego samo vrhovnog vojnog zapovjednika u uređenju vojne demokracije. Teofanovi kastaldi bili su u stvari funkcionari u langobardskoj državi, ali u toku VIII st., pa je Teofan koji je živio u IX st., opisujući događaje iz VII st., vjerojatno upotrijebio taj izraz kao i onaj prvaka iz svog vremena (Nicefor koji je donio istu vijest nije rabio te izraze, nego samo avarskog hegemonu i arhonta plemena).

Istina je da dvije razne verzije o doseljenju Hrvata u Dalmaciju u Spisu o narodima Konstantina Porfirogeneta daju najvažniju ulogu Hrvatima u borbi s Avarima, ali ne i pri izmjeni vlasti, jer 30. poglavlje govori da su Hrvati zavladao tom zemljom, a 31. poglavlje da su se Hrvati naselili u toj zemlji po naredbi bizantskog cara.²⁵⁸

Istina je da se iz vijesti 30. poglavlja može zaključiti da su nakon doseljenja ne samo Hrvati u Panoniji nego i oni u Dalmaciji imali nezavisnog arhonta, ali takav zaključak nema naučno neospornu osnovu, jer iz slijedećeg, tj. 31. poglavlja Spisa o narodima proizlazi da je arhont dalmatinskih Hrvata bio zavisao od samog doseljenja pa dalje od bizantskog cara kojemu je bio podanički potčinjen.²⁵⁹ Teofanov i Niceforov podatak o arhontima u zapadnim stranama u VII st. ne dokazuje nezavisnost jer su ti arhonti osigurali mir od narušavanja od strane bizantskog cara na taj način što im je taj car odobrio mir kao gospodar.²⁶⁰ Naravno, taj su tekst napisali ljudi prožeti idejom o veli-

²⁵⁷ F. Rački, n. dj. 284, 285.

²⁵⁸ VIZ II 30—31, 39.

²⁵⁹ VIZ II 43.

²⁶⁰ VIZ I 224.

kom bizantskom carstvu i potrebi revindikacije teritorijalnih prava tog carstva, ali i Konstantin Porfirogenet u svom Spisu o narodima nije bio imun od te bolesti pa je nemoguće utvrditi istinu, to više što o istom događaju u istom Spisu postoje suprotni podaci.

Je li hrvatsko-slavenski odnos u borbi s Avarima bio sličnog karaktera kao i avarsko-slavenski u borbi s Romejima u osvajanju Dalmacije teško je utvrditi. Zajednički je svakako bio interes da se neprijatelj pobijedi, ali odnos avarskog hagara i njegovih zapovjednika prema Slavenima nije nastao u toku borbe s Romejima nego gotovo pola stoljeća prije, a osim toga o karakteru tog odnosa mi znamo iz povijesnih vrela, dok o Hrvatima i njihovu odnosu prema Slavenima u samoj borbi s Avarima mi ne znamo ništa, dapače oni kao da uopće nisu postojali kako to proizlazi iz 30. i 31. poglavlja Spisa o narodima. Istina, Slaveni se ne spominju u 30. i 31. poglavlju u borbi s Avarima, ali isto tako se Slaveni ne spominju u osvajanju Dalmacije, iako su u 29. poglavlju pa čak i u 30. poglavlju izričito navedena slavenska plemena koja su osvojila Dalmaciju. Na jednom mjestu se u Spisu o narodima poistovjećuju Avari i Slaveni, a na drugom Slaveni i Hrvati. Stoga, na mjestima gdje to nije izričito učinjeno ne može se bez neospornog osnova tvrditi da Slaveni nisu sudjelovali u borbi s Avarima zato što se u borbi s Avarima ne spominju Slaveni nego Hrvati.

Jesu li se Hrvati mogli odreći položaja, tj. vodstva koje su stekli kod Slavena u ratu s Avarima, pitanje je koje se može riješiti na više načina zato što nema sačuvanih dokumenata pa je slobodna spekulacija. Sigurno je da se u X st. država tih dalmatinskih Slavena naziva državom Hrvata, a ne Slavena. Do tog vremena mi nemamo ni jedno pisano nepobitno povijesno suvremeno vrelo koje bi spominjalo hrvatsko ime. Prema tome i Spis o narodima koji je također nastao u X st. može predstavljati najvećim dijelom samo tradiciju, bilo onu u dalmatinskim gradovima, bilo onu sačuvanu u zaleđu tih gradova i kao takva ona ne može pružati neosporne podatke i precizna izražavanja. U takvim odnosima postavljeno pitanje prelazi u osnovi okvir Spisa koji je imao namjenu da štiti i obnovi prava bizantskog carstva. Interni odnos Hrvata i Slavena, tj. jednog dijela Slavena prema drugom dijelu Slavena u relativno kratkoj borbi s Avarima jest detalj koji nije bio zanimljiv za bizantski dvor to više što su i jedni i drugi Slaveni bili oni koji su uništili bizantsku državnu organizaciju vlasti o čemu nam ne svjedoče doduše podaci iz Spisa o narodima, ali zato bizantski suvremeni izvori iz VII st.

Oslonimo li se na vijesti iz Spisa o narodima, položaj koji su stekli Hrvati kod Slavena u borbi s Avarima mogao je biti sličan onom avarsko-slavenskom, ali nije se trebao bezuvjetno preformirati u državnu organizaciju kao što se nije ni onaj avarsko-slavenski. Dokazati da su Slaveni u tom odnosu predstavljali eksploatiranu klasu nemoguće je jer za to nema ne samo dovoljno nego ni jednog dokaza.

Može li se govoriti o trajnom političkom savezu Hrvata i Slavena nakon doseljenja Hrvata pa sve do X st. kada se dalmatinski Slaveni nazivaju Hrvatima u situaciji u kojoj do IX st. nemamo nikakav dokumentarni materijal? Izgleda da je takvo pitanje neosnovano, jer se unaprijed zna da nema neospor-

nog odgovora na to pitanje. Kad bismo mogli dokazati takav savez, to još ne bismo mogli označiti takav savez državom, jer savez plemena, pa i onaj trajnijeg karaktera, ne mora živjeti i egzistirati u državnom uređenju. On to može, ali ne mora. Pitanje se svodi ne na to da li je postojao savez Hrvata i Slavena i da li je taj savez bio trajne prirode, nego na to da li su Hrvati odnosno Slaveni formirali takvo slojevito društvo koje je tražilo vlastitu državnu organizaciju i da li su bili uključeni u tuđu državnu organizaciju dok nisu formirali vlastitu.

Prve vijesti o dalmatinskim Slavenima (koje ću unaprijed nazivati dalmatinskim Hrvatima, jer je njihov pretežni dio kasnije za vrijeme Konstantina Porfirogeneta, bio uključen u Konstantinovu Hrvatsku i Hrvate) i o panonskim Slavenima isključivši Alpske Slavene u gornjem Posavlju (koje ću nazivati panonskim Hrvatima, jer ih Hrvatima kasnije naziva također Konstantin Porfirogenet) datiraju početkom IX, ili šire, prvom polovicom IX st.

Među spomenute vijesti spadaju svakako i one koje doduše ne spominju poimenično Hrvate, ali koje se nesumnjivo odnose i na njih. Kada su 803. god. Avari i Slaveni priznali franačkog cara kao svog vladara, vjerojatno su među tim Slavenima bili i panonski Hrvati.²⁶¹ Ako dalmatinski legati, zadarski dux i zadarski biskup 805. god. borave kod franačkog vladara s darovima a car na to izdaje odredbu o duxu Dalmacije i populusu Dalmacije,²⁶² onda to znači da je franački vladar bio tada vladar ne samo u dalmatinskim gradovima nego i u njihovu zaleđu. Suvremenik Karla Velikog u njegovu Životopisu nabrajajući zemlje kojima je vladao taj car nakon sklopljenog ugovora o miru s Bizantom, obuhvatio je između ostalog sav prostor između Drave i Jadrana osim što je izuzeo dalmatinske gradove, jer su se ovi vratili pod vrhovništvo bizantskog cara. Suvremena franačka vrela rabe samo antičke geografske nazive za prostorno označavanje pa tako razlikuju dvije Panonije (od kojih se na Hrvate odnosi samo Donja Panonija), Istru, Liburniju i Dalmaciju.

Ako analiziramo tadašnji pojam franačkog vrhovništva, onda možemo prije svega utvrditi da se vrhovništvo tada neposredno odnosilo na bivšega avarskog vladara, a onda posredno na sve one njegove bivše podložnike koji su bili »posjednici« (possidentes).²⁶³ Samo bivši avarski vladar morao se pod zakletvom obvezati franačkom vladaru da će biti podložan Francima (subjectum Francis) što je značilo ne samo vladaru nego i franačkoj organizaciji vlasti i da će biti vjeran (fidus) zauvijek.²⁶⁴ »Posjednici« Slaveni i Avari nisu polagali zakletvu vjernosti, ali su podvrgnuli sebe, tj. svoju osobu i sve ono što su posjedovali dominiju vladara.²⁶⁵ Tim aktima bivšega avarskog vladara i bivših njegovih podložnika bila je predana prema shvaćanju suvremenih franačkih vrela čitava zemlja avarskog imperija pod vrhovništvo (dicio)

²⁶¹ F. Rački, n. dj. 305.

²⁶² F. Rački, n. dj. 310.

²⁶³ F. Rački, n. dj. 305.

²⁶⁴ F. Rački, n. dj. 299.

²⁶⁵ F. Rački, n. dj. 305.

franačkog vladara.²⁶⁶ Jedan analist tih događaja, koji je živio 100 godina kasnije, nazvao je te akte potčinjavanjem Panonije s okolnim regnumima franačkom vladaru.²⁶⁷ Međutim taj isti izraz regnum nije upotrijebljen za iste zemlje u franačkim vrelima IX st. iako je bio tada poznat i inače rabljen u tim vrelima pa je očito da analistov »regnum« nije upotrijebljen na pravom mjestu te da je analist državnopravne odnose svog vremena neopravdano prenio u IX st.

Je li franački vladar izvršio odmah neke promjene priključujući svojem starom području vladanja nove teritorije na kojem su bili njegovi novi podložnici, tj. Avari i Slaveni, nije poznato, jer o tome sačuvana vrela šute. Jedino što se može na osnovi vrela zaključiti jest da su slavenske »nationes« odnosno »gentes« postale tributarne franačkom vladaru, što znači da su morale plaćati vladaru određeni danak,²⁶⁸ po svoj prilici onakav kakav su plaćali prije avarskom vladaru, te da se pod »nacijom« odnosno »gensom« razumijevala šira teritorijalna slavenska zajednica koja se razlikovala od takvih drugih pripadnošću određenom teritoriju, vlastitim imenom (Abodriti, Sorabi, Timočani, Gačani i dr.) imajući vlastite duxe ili priznavajući vrhovništvo tuđih duxova.²⁶⁹

Još za vrijeme kontroverzija koje su nastale zbog granica uslijed ugovora o miru koji je sklopljen 812. god. između franačkog i bizantskog cara razlikovali su se samo podložnici franačkog vladara: Franci (bez obzira na to da li su germanskog, slavenskog ili avarskog porijekla) i podložnici bizantskog cara: Romani (također bez obzira na to da li su bili romanskog ili slavenskog porijekla).²⁷⁰ Ovaj ugovor ne sadrži ni jedan naziv za bilo koju eventualno bivšu državnopravnu cjelinu na području Romana i Slavena. Kada franačka vrela razlikuju u carevoj vojsci exercitus Ribuariorum, Fresionum, Saxonum i dr.,²⁷¹ onda je to razlikovanje proizlazilo iz državnog uređenja, ali kada kod Slavena u Dalmaciji pri sklapanju spomenutog ugovora o miru u istim uvjetima nema spomena o organizaciji uprave, onda to znači da državna uprava tada u tom području nije bila još uređena. Izgleda da je pitanje organizacije uprave bilo riješeno prvi put dijelom na generalnom konventu 815. god. na kojem su sudjelovali svi »primores orientaliū Sclavorum«,²⁷² a dijelom kasnije. Na tom je konventu vjerojatno povjerena briga nad upravom teritorija koji su nastavali i panonski i dalmatinski Hrvati furlanskom duxu.

Jedno franačko vrelo naziva furlanskog duxa princepsom tog područja.²⁷³ Njemu je bila povjerena dužnost da riješi pitanje granice između franačkog

²⁶⁶ F. Rački, n. dj. 305.

²⁶⁷ F. Rački, n. dj. 305.

²⁶⁸ F. Rački, n. dj. 315.

²⁶⁹ Zanimljivo je da je tada gens mogao priznati nekog stranog vladara izravno, bez posredovanja vlastitog duxa. Prekid odnosa tog gensa prema dosadašnjem vladaru franačka vrela nazivaju odvrgnućem iz »societasa« s onim gensom čiji se dux do tada priznavao vrhovnim vladarom. Tako su se Timočani odrekli »societate Bulgarorum« (F. Rački, n. dj. 320).

²⁷⁰ F. Rački, n. dj. 317.

²⁷¹ Uspor. F. Rački, n. dj. 296.

²⁷² F. Rački, n. dj. 316.

²⁷³ F. Rački, n. dj. 317.

i bizantskog carstva na osnovi ugovora o miru iz 812. god., a ne bilo kojem od »prvaka« Slavena na toj granici, iako se radilo upravo o toj granici. Istina je, on se morao savjetovati s ondašnjim Slavenima jer se bez njih problem granice nije mogao riješiti, ali on je predstavljao državnu vlast i zastupao interese carstva i njegovih podložnika.

Prema sačuvanim podacima dakle ne može se govoriti o postojanju države ni kod panonskih ni dalmatinskih Hrvata do tog vremena, jer se o njoj nigdje ne govori u vezi s proširivanjem vladanja franačkog cara, a niti o kakvom vazalnom položaju vladara tih Hrvata, jer o njima nema ni riječi prilikom potčinjavanja franačkom caru, ali da su postojali »primores orientaliu Scavorum« 815. god., neosporno je.

Dok je furlanski markgrof bio princeps istočnih Slavena, pod kojima su se veoma vjerojatno razumijevali i panonski i dalmatinski Hrvati, dotle se u franačkom vrelu spominju 818. god. Borna kao dux Gačana (Guduscanorum) i Ljudevit kao dux Donje Panonije.²⁷⁴ Značajno je da se Ljudevit naziva duxom ne jedne određene skupine Slavena kao Borna nego jedne određene pokrajine kao što se javlja i dux Istre ili dux Furlanije. Iz toga bi se moglo, možda, zaključiti da je Donja Panonija bila posebna administrativna jedinica već u avarskoj državi pa je takvom ostala i u franačkoj državi što bi se moglo dovesti u sklad s viješću Spisa o narodima da je jedan dio Hrvata imao u Panoniji svog nezavisnog arhonta koji je bio svojevremeno u prijateljstvu s arhontom dalmatinskih Hrvata, ako možemo dopustiti da je panonski arhont bio u stvari gotovo nezavisan od svake vlasti, iako je priznavao vrhovništvo avarskog hagara. No, ta hipoteza nema potvrde u vrelima, ali nije bez osnove. U svakom slučaju Ljudevitova pokrajina Donja Panonija predstavljala je 818. god. organiziranu upravnu jedinicu franačke države.

Borna se spominje duxom pokrajine Dalmacije tek nakon smrti furlanskog duxa i nakon što se Ljudevit pobunio protiv vladara (rebellio)²⁷⁵ što bi značilo da je funkcija dalmatinskog duxa osnovana nakon što je Borna dokazao vjernost franačkom vladaru time što je stao na carevu stranu u borbi protiv Ljudevita. God. 820. Borna se u toku najžešće borbe cara s Ljudevitom naziva i duxom Liburnije,²⁷⁶ one iste pokrajine u kojoj je od ondašnjih stanovnika izgubio život poznati franački dux Erich, što se može pripisati povjerenju cara u Bornu i njegovu sposobnost upravljanja i ovom pokrajinom s obzirom na vojne snage kojima je raspolagao. Tako je Borna od duxa Gačana i njihove zemlje postao duxom dviju franačkih pokrajina koje su bile sjedinjene jednim zajedničkim duxom. Time je bila i franačka upravna organizacija konačno uređena i u tim krajevima.

O društvenom uređenju tih pokrajina znamo veoma malo. Tko su bili »primores« iz 815. god.? Jesu li to bili samo duxovi, kao oni karantanski VIII st., ili oni koji su stajali na čelu pojedinih »plemena«, kao onih u Makedoniji

²⁷⁴ Prema Račkom franačka Panonija imala je gotovo iste granice kao i za vrijeme Rimljana. Ljudevit Posavski bio je dux onog dijela Donje Panonije koji se prostirao između Save i Drave. F. Rački, n. dj. 321, bilj. 9.

²⁷⁵ F. Rački, n. dj. 321, 322.

²⁷⁶ F. Rački, n. dj. 325.

VIII st. (rexovi, egzarhonti ili u početku IX st. arhonti) ili onih iz 822. god. kod Soraba (unus ex ducibus Soraborum),²⁷⁷ ili su bili ovi i oni koji su 803. god. prisustvovali generalnom konventu i tu sebe i sve svoje što su posjedovali potčinili dominio imperatoris,²⁷⁸ nemoguće je utvrditi. Nema podataka iz sačuvanih povijesnih vrela koji bi to pitanje mogli rasvijetliti. Budući da se u vrelu koje daje podatke za 803. god. izričito napominje da su na spomenutom konventu bili »mnogi Slaveni i Avari« uz avarskog princepsa (princeps Pannoniae), to bi se moglo zaključiti da pod »multi« ne treba razumijevati samo avarske i slavenske glavare (duxove) pokrajina ili »plemena« u avarskoj državi nego i one prvake koji su u tim administrativnim jedinicama bili funkcionari. »Primores« bi dakle mogli biti jedni i drugi, tj. oni na koje se franački vladar oslanjao kao na svoje organe vlasti, koji su objektivno predstavljali delegirane, a subjektivno originarne nosioce vlasti. Da li se ti niži organi franačke vlasti mogu nazivati županima koji se spominju kod Alpskih Slavena, doduše već u feudaliziranom svjetlu u VIII st., također se ne može utvrditi, ali je vjerojatno. Svakako je značajno da su ti »multi« iz 803. god. bili oni koji su mogli (tj. oni koji su bili ovlašteni) da u ime svojih predaju sebe i sve što su posjedovali carevu dominiju te da su to bili oni koji su »posjedovali« odnosno upravljali i držali u rukama zemlje i ljude. Oni su bili »populus«, a ne čitav narod (»natio«, »gens«). Oni su bili, izgleda, oni koji su 821. god. izabirali svog duxa.²⁷⁹ Istina je da njihov izbor ne bi bio pravovaljan ako se ne bi car suglasio s njime, ali ipak oni su predstavljali izborne organe. To su bili vjerojatno oni koje bizantska vrela spominju kao starce župane u vrijeme kada nisu imali vlastite arhonte.²⁸⁰ Da »populus« predstavljaju samo neki slojevi naroda, a ne čitav narod, vidimo i u ispravi iz 817. god., jer kako bismo mogli shvatiti tekst te isprave u kojoj se kaže da je u carskoj palači bio održan konvent i »generalitas populi«.²⁸¹

Duxovi i posjednici su dakle bili oni koji su u franačkoj državi postali organi franačke vlasti, tj. nosioci dijela državne vlasti. Njima je tu vlast osigurala velika vojna sila Karla Velikog, a i vlastita vojna sila kojom su osobno raspolagali. Oni su činili vladajuću klasu, a ostali vladanu klasu, onako kako je bilo vjerojatno i pod avarskim haganom potkraj VIII st. kod panonskih Hrvata. Na području dalmatinskih Hrvata ti »posjednici« su tek dolaskom pod franačkog vladara postali vladajući sloj, jer ne samo da nema potvrde o postojanju njihove vlastite državne organizacije nego ni potvrde o tome da su pripadali bizantskoj državi. Bizantska vrela izričito iznose podatak da su živjeli bez arhonta otkada nisu priznavali vrhovništvo bizantskog cara.²⁸²

Ako još jednom analiziramo поближе status duxa panonskih i dalmatinskih Hrvata u franačkom državnom uređenju, zapažamo da je duxa konstituirao

²⁷⁷ F. Rački, n. dj. 327.

²⁷⁸ »Multi quoque Sclavi et Hunni in eodem conventu fuerunt, et se cum omnibus quae possidebant imperatoris dominio subdiderunt.« (F. Rački, n. dj. 305).

²⁷⁹ F. Rački, n. dj. 325.

²⁸⁰ F. Rački, n. dj. 388.

²⁸¹ F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, I, Zagreb 1914, 180.

²⁸² F. Rački, n. dj. 338.

car, ali na prijedlog populusa²⁸³ što svakako upućuje na prijelazni oblik uvođenja kompletnog franačkog državnog uređenja na novostečenom području koje su nastavali Slaveni i Avari u kojem se izbor onog koji je stajao na čelu »nacije«, »gensa« ili »plemena« još uvijek veže na tradiciju i ceremonije tog izbora iz ranijeg vremena. Nadalje zapažamo da dux raspolaže svojom vojskom (*exercitus Liudewiti*), ali posebno svojom oružanom pratnjom (*protectus suorum praetorianorum, valida manus, magnae copiae, delecta manus*).²⁸⁴ Oružana pratnja ne služi duxu samo kao osobna zaštita, nego i kao instrument da po potrebi određeni populus prisili na priznavanje duxove vlasti (*Guduscani iterum a Borna subiguntur*).²⁸⁵ Nadalje, zapažamo da Ljudevitova vojska nije bila malobrojna jer se Borna hvalio pred carem da je 3.000 ljudi iz Ljudevitove vojske poubijao, a 300 ili više konja uhvatio odnosno zaplijenio, pored raznog drugog plijena,²⁸⁶ i to u poziciji kada je Borna bio slabiji i kada je te uspjehe mogao postići samo zasjedama. Nadalje, dux panonskih Hrvata koristio se ne samo gradom (Sisak) nego i tvrđavama koje je dao popravljati i jačati posebnim stručnjacima i zidarima.²⁸⁷ No, ni dux dalmatinskih Hrvata nije zaostao u posjedovanju kaštela u koja se znao zabarikadirati i u koje je po potrebi sklanjao sve svoje vojnike i ostalo čime je raspolagao.²⁸⁸ Napokon, zapažamo da je dux panonskih Hrvata kada nije više bio podanik franačkog cara, vojnom silom nametnuo vlast na tuđem teritoriju tako što je likvidirao duxa tog teritorija, a onda podvrgnuo kako doslovce piše u vrelima »*civitatem eius in suam dicionem*«.²⁸⁹

Konkretni primjer kako je panonskohrvatski dux podvrgnuo tuđe područje pod svoju vlast predstavlja potčinjavanje jednog od duxova Soraba. Franačko vrelo izričito naglašava da je taj dux podvrgnuo sorapskog duxa pod svoju vlast, a ne vlast franačkog vladara što dokazuje da se dux panonskih Hrvata nakon što nije više priznavao vrhovništvo ne samo furlanskog markgrofa nego i franačkog cara, sam učinio i smatrao vladarem. No, jesu li time panonski Hrvati dobili svoju vlastitu državu? Ako uzmemo u obzir položaj duxa u organizaciji franačke države, zatim da je u Donjoj Panoniji već postojala državna organizacija, nadalje oružane pratnje duxa i napokon vlasništvo prvaka povezano s vlašću, u tom slučaju možemo osnovano zaključiti da je vladajući sloj panonskih Hrvata nakon što je prestao priznavati vrhovništvo franačkog vladara u stvari formirao vlastitu državu ostavivši na snazi djelovanje dotadašnje državne organizacije kao svoje vlastite državne organizacije. Vijek postojanja te države panonskih Hrvata bio je kratak jer poslije Ljudevita Posavskog duxovi panonskih Hrvata, čini se, nisu uspjeli zadržati svoju vlastitu državnu organizaciju, jer su doskora bili ponovno uklju-

²⁸³ F. Rački, n. dj. 325.

²⁸⁴ F. Rački, n. dj. 322—323.

²⁸⁵ F. Rački, n. dj. 322.

²⁸⁶ F. Rački, n. dj. 323.

²⁸⁷ F. Rački, n. dj. 325, 327.

²⁸⁸ F. Rački, n. dj. 322.

²⁸⁹ F. Rački, n. dj. 327.

čeni u franačku pa zatim u bugarsku,²⁰⁰ a tek u X st. djelomično u državnu organizaciju vladara Hrvata.

Dalmatinski Hrvati međutim stekli su doskora mogućnost vlastitog razvika. Oni su do 828. god. još uvijek bili unutar svoje franačke pokrajine s vlastitim duxom koji je bio biran na tradicionalan način, ali konstituiran uz carevu suglasnost. No, poslije 828. god. oni su se riješili neposrednih veza s franačkom državnom organizacijom priznavajući jedino vrhovništvo franačkog cara, a ne više i nadzor furlanskog markgrofa nad sobom,²⁰¹ pa su se njihov teritorij i organizacija vlasti osamostalili tako da je samo njihov dux ostao u odnosu prema franačkom vladaru, ali ne i prema franačkoj državi. Preostao je samo još vazalni odnos duxa. Tako se može razumjeti vijest Konstantina Porfirogeneta da je u doba arhonta Trpimira došao neki Martin iz Franačke, koja da se nalazi između Hrvatske i Venecije (to jest iz Furlanije) što očito znači da Hrvatska sredinom IX st. nije bila sastavni dio teritorija franačke države.²⁰²

Još 817. god. uslijed slabljenja centralne vladareve vlasti zbog nesposobnosti nasljednika Karla Velikog, a i zbog pojave novih faktora koji su nastali s razvojem feudalnih odnosa precizirao se pojam vazala. Naime, ispravom iz 817. god. sačuvana je *ordinatio imperii* kojom je franački car rasporedio za svog života i za slučaj smrti prava svojih sinova na vladanje u carstvu. Najstariji sin dobio je pravo na carsku krunu i krunidbu za rimskog cara te na vršenje prava koja iz tog proistječu, a ostali sinovi pravo na kraljevski naslov i zemlje u kojima će kao kraljevi samostalno vladati. Najstarijem sinu pripadalo je također pravo vladanja nad jednom zemljom (*regnum Italiae*). Braća su bila obvezana svake godine davati caru počasne darove, vršiti vojnu službu na poziv cara, svojom vojskom smjeli su se služiti jedino u obrani od napadaja stranih naroda.²⁰³ Te obveze bile su u stvari i jedina carska prava. Braća dakle postala su samostalni vladari, ali kao carevi vazali.

²⁰⁰ F. Rački, n. dj. 333, 334, 336—338; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 322—324.

²⁰¹ Funkcija markgrofa bila je naime ukinuta 828. god. Uspor. F. Rački, n. dj. 333.

²⁰² VIZ II 43 i bilj. 123.

²⁰³ F. Šišić, n. dj. 317. Vazalni odnos samostalnih vladara bio je novost prema dotadašnjem shvaćanju. Vazalni odnos duxova u VIII st. predstavljao je zavisan položaj duxa prema franačkom vladaru u toj mjeri da se duxova organizacija vlasti smatrala sastavnim dijelom franačke državne organizacije, tako da su se poslovi tog duxa rješavali na generalnim konventima. Povreda vazalnog odnosa od strane duxa smatrala se *crimen maiestatis* a tužbu zbog povrede mogli su podnijeti na generalnom konventu svi njegovi sudionici. Dux koji bi prekinuo vazalni odnos smatrao se *rebellom*. Ilustrativan primjer o takvom shvaćanju pruža Tassilov slučaj. U Einhardovim *Analima* daje se detaljan opis osnivanja vazalnog odnosa Tassila, bavarskog duxa, prema franačkom vladaru. Prema Einhardu Tassilo je 757. god. došao pred franačkog kralja »cum primoribus gentis suae« i na franački način (»more francico«) predao se pod zaštitu vladara kao vazal (»in vassaticum« ili »sicut vassus« u *Analima* franačkog kraljevstva), obećao zakletvom »fidelitatem« kako kralju tako i njegovim sinovima obvezujući se da će im ostati vjeran (»fidem servaturum«) kao svojim gospodarima (»dominis suis«) dokle god bude živio. Isto tako su svi prvaci (»omnes primores ac maiores natu Baioarri«) koji su došli pred kralja zajedno sa svojim duxom Tassilom obećali kralju i njegovim sinovima da će

Takav vazalni odnos počeo se primjenjivati i na druge samostalne vladare, koji su postali ili održavali se kao takvi pomoću i pod zaštitom franačkog ili bizantskog cara ili pak rimskog pape od kada je porastao njegov ugled ili položaj uslijed odnosa između dva spomenuta cara. Tako su duxovi dalmatinskih Hrvata dok nije jedan od njih početkom X st. postao kraljem, a onda i kraljevi, u čoku IX do XI st. bili određeno vrijeme vazali franačkog cara, bizantskog cara, a neko vrijeme rimskog pape.²⁹⁴ Najpogodniji vazalni odnos ne samo za vladara dalmatinskih Hrvata nego i za sve druge evropske vladare koji su bili u takvu odnosu bio je svakako pod papom, jer ovaj nije raspola-gao većom vlastitom vojnom silom koja bi bila kadra da vodi ekspanzionisti-čku politiku kao franački, kasnije rimski, car njemačke narodnosti ili bizantski carevi, a niti je imao potrebe da vodi obrambene ratove s obzirom na to što njegov posjed dosta vremena nije bio ugrožen. Bitno je međutim za takav vazalni odnos bilo to što je vladar ostao samostalan u organiziranju vlasti te da se ta organizacija vlasti nije smatrala dijelom tuđe državne organizacije.²⁹⁵ Upravo iz tog razloga imamo opravdani osnov da govorimo o postojanju vlastite države ako organizacija vlasti nije počivala na gentilnom sustavu nego na klasnom društvu.

* * *

Kako su izgledali klasno društvo i organizacija vlasti dalmatinskih Hrvata u njihovoj novonastaloj državi gotovo je nemoguće odgovoriti. No, prije nego analiziramo društvenu i državnu strukturu mi moramo utvrditi teritorij koji je obuhvaćala država dalmatinskih Hrvata.

čuvati vjernost («fidem se regi et filii eius servaturos promiserunt»). Uspor. Annales regni Francorum... et Einhardi, Ed. G. H. Pertzii recog. F. Kurze, (Scriptores rerum germanicarum... sv. 43, 16—17). Kada se Tassilo 787. god. nakon neuspje-log pokušaja da se oslobodi vrhovništva franačkog kralja ponovno predao u ruke kralja («in manibus regis») kao vazal («in vassaticum»), on je ponovno primio ducatum nad Bavarcima kao povjerenu funkciju («ducatum sibi commissum a rege»), ali je morao ponovno položiti zakletvu vjernosti i dati taoce («obsides»). Uspor. Annales regni Francorum... 78. Međutim već slijedeće godine sudionici generalnog konventa optužili su ga zbog crimen maiestatis, tj. da je prekinuo vazalni odnos prema franačkom kralju. Uspor. Annales regni Francorum... 81. Prekid vazalnog odnosa Ljudevita Posavskog franačko vrelo naziva »rebellio«. Uspor. F. Rački, n. dj. 321.

²⁹⁴ F. Rački, n. dj. 3, 325, 357, 362.

²⁹⁵ O takvoj biti vazalnog odnosa hrvatskog vladara prema italском kralju daje nam potvrdu i pismo tog kralja bizantskom caru Baziliju 871. god. u kojem kralj naziva Hrvate »fideles nostri«, hrvatske kaste »castra nostra«, Hrvatsku »Sclavenia nostra«. No, zaštita hrvatskog vladara i njegovih podložnika sa-stojala se konkretno u tome da je italски kralj kao senior zatražio od bizantskog cara da vrati ljude koje je njegov vojskovođa zarobio u Hrvatskoj koristeći se odsutnošću vojne sile hrvatskog vladara, jer je ovaj kao vazal italskog kralja morao priteći u pomoć svom senioru sa svojom vojskom u opsadi grada Barija u Italiji (uspoređ. F. Rački, n. dj. 361—362). Državna organizacija Hrvatske nije se smatrala dijelom italskog kraljevstva, iako italски kralj navodi da su castra u Hrvatskoj njegova, dapače da je i sama Hrvatska njegova. Naime, hrvatska državna organizacija nije se ni u čemu izmijenila kad je hrvatski vladar nekoliko godina kasnije, tj. 878. god. postao vazal bizantskog cara, a godinu dana kasnije papin vazal.

Borna je bio dux franačke Dalmacije i Liburnije. To su antički nazivi iz suvremenih franačkih vrela. Pojam Liburnije ne bi bio sporan u IX st. jer on zauzima područje do Istre (Tharsatica urbs Liburnorum) čije se granice uglavnom nisu mijenjale stoljećima, a da li je na jugu zahvatio čitav teritorij skradinskog konventa ili samo njegov sjeverni dio, nije bitno. Naime, nema svrhe za određivanje granica hrvatske države utvrditi koja je bila južna granica Liburnije jer ionako se Hrvatska nastavljala dalje prema jugu Dalmacije, ali dokle? Problem se naime sastoji u tome što nema izravnih dokaza niti da jest niti da nije franačka Dalmacija obuhvaćala čitavo područje antičke Dalmacije. U suvremenom opisu života Karla Velikog tvrdi se da je ovaj vladao, između ostalog, Istrom, Liburnijom i Dalmacijom osim primorskih gradova koje je zbog prijateljstva i sklopljenog ugovora prepustio bizantskom caru.²⁹⁶ S obzirom na to što suvremena franačka vrela znaju razlikovati Liburniju od Dalmacije, znači da su isto tako znala razlikovati Dalmaciju od Prevalitane. Stoga bi se moglo zaključiti da je franačka Dalmacija zahvaćala zaleđa dalmatinskih gradova do crte negdje gdje je počela pokrajina Prevalitana. Jesu li hrvatski vladari kao nasljednici franačkog duxa Borne i vladali u IX st. čitavim teritorijem bivše franačke Dalmacije?

Već u prvoj vijesti iz tog područja iz 839. god., zabilježenoj u Ivanovoj Mletačkoj kronici, napisanoj doduše gotovo dva stoljeća kasnije, spominju se na području južno od Splita dva prvaka, tj. princeps Mislav i iudex Družak s kojima te godine mletački dužd sklapa ugovor o miru.²⁹⁷ Mletački kroničar tom prilikom razlikuje Sklaveniju (na čelu s Mislavom) od Neretvanskih otoka (na čelu s Družakom). Očito da je kroničar pod Sklavenijom razumijevao Hrvatsku, odnosno kopno na istočnoj obali Jadrana, a pod Neretvanskim otocima skupinu jadranskih otoka pred Neretvom. Nadalje je očito prema tom kroničaru da je dužd sklapao ugovor o miru s jednim i drugim prvakom odvojeno. Ako bismo analizirali vokabularij tog kroničara (koji je umro 1008. god.), onda bismo utvrdili da on rabi u označavanju vladara naziv princeps²⁹⁸ te izraz iudex.²⁹⁹ Koliko god je prema tome jasno da je kroničar smatrao princepsa Mislava jednako tako vladarem kao i iudexa Družaka, ipak takvo poistovjećivanje nije neosporno, jer se kroničar koristio izrazima iz svog vremena koji nisu morali imati isti pojmovi sadržaj i 200 godina ranije. Međutim jasno je da je dužd smatrao potrebnim da sklapa ugovore o miru s jednim i drugim prvakom odvojeno. Ako se to uzme u obzir, onda bi područje princepsova vladanja trebalo razlikovati od područja kojim je vladao iudex, a to bi značilo da franačka Dalmacija već 839. god. nije bila jedinstveno područje vladanja. Da li je to bilo već za Ladislava koji je postao 821. god. dux Dalmatiae atque Liburniae, ne može se ustanoviti.

Širu mogućnost u donošenju zaključka o teritoriju hrvatske države u IX st. pružaju podaci Konstantina Porfirogeneta koji su sabrani nešto ranije od

²⁹⁶ F. Rački, n. dj. 305.

²⁹⁷ F. Rački, n. dj. 335—336.

²⁹⁸ Ivan Đakon naziva Domagoja 865. god. »princeps Sclavorum«, a 876. god. »dux Sclavorum«. Uspor. F. Rački, n. dj. 364, 366.

²⁹⁹ Ivan Đakon naime naziva hrvatskog vladara 997. god. »iudex Croatorum«. Uspor. F. Rački, n. dj. 424.

onih u Mletačkoj kronici. Prema Konstantinu Porfirogenetu plemena Hrvati, Srbi, Neretvani, Zahumljani, Trebinjani, Konavljani i Dukljani početkom IX st. odvojila su se od bizantskog carstva, postala samostalna i nezavisna ne pokoravajući se nikome tako da nisu imala arhonte, nego svoje župane,³⁰⁰ no već u prvoj polovici IX st. ponovno su došla pod vrhovništvo bizantskog cara koji im je otada (pri tom ne misli na Neretvane) postavljao arhonte koje su sami izabirali iz svog roda.³⁰¹ Iz ovih podataka se dakle vidi da u prvoj polovici IX st. na području bivše franačke Dalmacije uz jadransku obalu nisu bili samostalni samo Hrvati i Neretvani nego i Zahumljani, Trebinjani i Konavljani a na području Prevalitane Dukljani. Značajno je da Konstantin Porfirogenet ne spominje Neretvane u drugoj polovici IX st. da su dobili svoju arhontiju. Iz drugog pak vrela saznajemo da su Neretvani 887. god. dočekali mletačkog dužda brodovljem pred Makarskom³⁰² što znači da su tada bili naseljeni i na kopnu, a ne samo na susjednim otocima. No, da li je time nastala kakva promjena na južnoj granici hrvatske države, nije sasvim jasno. Da je Hrvatska sezala u prvoj polovici IX st. do Neretve, očito je prema spomenutom mletačkom kroničaru. Arheološki podaci o nalazima franačke provenijencije³⁰³ dopuštaju mogućnost da se franačka država prostirala na jugu svakako do Neretve i prema tome da bi i vladanje Borne i njegovih nasljednika moglo sezati do Neretve. No, da li je to moglo biti i u drugoj polovici IX st., dijelom razjašnjava podatak ponovno mletačkog kroničara. Naime, on opisujući događaj iz prve polovice X st., tj. onaj u kojem je zahumski knez Mihajlo zarobio 912. god. sina mletačkog dužda, naveo slijedeće za sina: »qui dum Chroatorium fines rediens transire vellet...«³⁰⁴ što znači da je zahumski knez zarobio duždeva sina upravo kada je htio prijeći na teritorij Hrvata. Taj bi podatak bio nerazumljiv kad područje između Cetine i Neretve ne bi bilo područje Hrvata. Istina je da su Neretvani oko 917. god. bili pod vlašću arhonta Srbije,³⁰⁵ no iz toga ne proizlazi da se njihova zemlja nije prije mogla smatrati dijelom hrvatskog teritorija.

Dokle je sezala granica hrvatske države u IX st. prema unutrašnjosti ne može se utvrditi na osnovi povijesnih vrela. Ako naziv što su ga dala franačka vrela franačkoj pokrajini kojom je upravljao dux Borna treba da predstavlja restituciju prava franačkom vladaru koja mu pripadaju po njegovu mišljenju kao nasljedniku zapadnorimskog cara, onda bi hrvatski državni teritorij kao sljednik teritorija bivše franačke pokrajine morao zauzeti prostor do Donje Panonije i antičke Istre. Ako bismo uzeli u obzir podatak Spisa o narodima u kojem se spominje rat između Mihajla Borisa, arhonta Bugarske sredinom IX st. i Hrvata,³⁰⁶ onda bismo mogli zaključiti da je hrvatska država zaista

³⁰⁰ VIZ II 14, 15.

³⁰¹ VIZ II 16, 17.

³⁰² F. Rački, n. dj. 374—375.

³⁰³ N. Miletić, Nakit i oružje IX—XII vijeka u nekropolama Bosne i Hercegovine, *Glasnik ZMS* XVIII 1963, 157—160.

³⁰⁴ F. Rački, n. dj. 388.

³⁰⁵ VIZ II 54.

³⁰⁶ VIZ II 44.

mogla graničiti s Panonskom Hrvatskom, jer je ova bila dobrim dijelom pod arhontom Bugarske pa je stoga vjerojatno da je Dalmatinska Hrvatska u jednom dijelu graničila s njegovim područjem vladanja.³⁰⁷ Ovakav logični zaključak da se izvesti i iz podatka u papinu pismu iz 879. god., kojim papa moli hrvatskog vladara da osigura prijelaz papinskih poslanika u Bugarsku, naravno preko hrvatskog teritorija.³⁰⁸ Međutim, dokle je sezala država prema istoku, teže je utvrditi. Franačka vrela iz IX st. znaju da velik dio antičke Dalmacije nastavaju Sorabi (Srbi) koji žive pod vlastitim duxovima. Za vrijeme Ljudevita Posavskog došao je pod njegovu vlast samo jedan od tih duxova.

U X st. izgleda da su se dogodile samo dvije važne teritorijalne promjene. Sjeverna granica se djelomično pomaknula do Drave obuhvativši dio panonskih Hrvata, a južna granica se premjestila u drugoj polovici X st. s Neretve na Cetinu.

U Spisu o narodima prilikom nabiranja županija u Hrvatskoj ne spominje se ni jedna organizacijska jedinica na području panonskih Hrvata. To međutim ne dokazuje da tadašnja Hrvatska nije obuhvaćala i te Hrvate.³⁰⁹ U istom Spisu također se ne navodi nikakva organizacija na području koje se prostire sjeverno od banove Gacke, tj. za područje današnjeg Hrvatskog primorja, istočne Istre i planinskog zaleđa oko gornje Kupe, iako se u istom Spisu tvrdi da Hrvatska dopire do grada Labina u Istri, a u planinskom dijelu da prelazi u istarsku pokrajinu.³¹⁰ Isto tako u Spisu se ne navodi nikakva organizacija za teritorij istočno od Pssetske županije između Une i Sane, tj. za teritorij preko Sane bar do donje Bosne, iako je očito da se Hrvatska prostirala na tom području sudeći prema opisu Spisa o granicama tadanje Srbije.³¹¹

Iz drugog pak vrela saznajemo da suvremenik krajem druge polovice X st. prvaka Neretvana ne naziva doduše kraljem kao hrvatskog prvaka, ali ipak princepsom,³¹² a tada je taj izraz označavao zaista vladara. Iz tog se može zaključiti da je novo područje Neretvana na kopnu (ne samo uski pojas uz more od Cetine do Neretve nego i duboko zaleđe tog pojasa) koje je zabilježeno u spomenutom Spisu,³¹³ ostalo izvan teritorija Hrvatske. Od otoka u susjednoj regiji sada se spominje pod hrvatskim vladarem samo Vis.³¹⁴

U XI st. granice su se ponovno promijenile. Južna granica je vraćena početkom druge polovice XI st. na Neretvu, a dalmatinski gradovi, koji su do

³⁰⁷ VIZ II 44 bilj. 127; F. Šišić. *Povijest Hrvata...*, 1925, 335.

³⁰⁸ F. Rački, n. dj. 7; F. Šišić, n. dj. 462.

³⁰⁹ F. Šišić, *Priručnik...*, 395; Isti, *Povijest Hrvata...*, 654; M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI st., Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, I (1928—1929), 157—174; J. Bösendorfer, *Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savskodravskom interamnju*, RAD JAZU 286, 166—170.

³¹⁰ VIZ II 35.

³¹¹ VIZ II 34—35.

³¹² F. Rački, n. dj. 427.

³¹³ VIZ II 34—35.

³¹⁴ F. Rački, n. dj. 424.

tada činili bizantsku temu, ušli su definitivno u sklop teritorija kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.

Hipoteza da je područje Neretvana, koje spominje Spis o narodima između Cetine i Neretve, ostalo samostalno s vlastitom državnom organizacijom kroz čitavo XI st.³¹⁵ samo je djelomično točna.

Iako nemamo podataka o Neretvanima od početka do sredine XI st., nemamo razloga tvrditi da je to područje izgubilo svoju samostalnost, to više što nam se sačuvao podatak iz sredine XI st. iz kojeg vidimo da je jedan strani notar nazvao suca Morjana čak kraljem, iako se sam taj neretvanski sudac nije tako potpisao kao svjedok jedne donacije.³¹⁶ No, u drugoj polovici XI st. raspoložemo s nekoliko podataka iz kojih vidimo da je sudac Morjana odnosno morstik bio često u pratnji vladara Hrvatske i Dalmacije te da mu je taj vladar znao povjeriti određeni zadatak.³¹⁷ Iz ovog možemo zaključiti da se neretvansko područje u drugoj polovici XI st. smatralo teritorijem koji je spadao pod neposrednu vlast hrvatsko-dalmatinskog vladara te prema tome da se južna granica vratila na Neretvu. Postavlja se pitanje: kada je neretvansko područje došlo u sastav hrvatsko-dalmatinskog državnog teritorija? Terminus ante quem non je 1050. god., kada se spominje iudex Marianorum koga notar naziva kraljem.³¹⁸ Terminus post quem non je 1078. god. kada se neretvanski sudac pojavljuje u pratnji hrvatsko-dalmatinskog vladara kao morstik, tj. kao župan morske županije.³¹⁹ Izgleda da bi se taj vremenski raspon od 1050. do 1078. mogao smanjiti na 1069. do 1074. god. Naime, 1069. god. hrvatski vladar tvrdi da je njegovo kraljevstvo prošireno na kopnu

³¹⁵ N. Klaić, *Povijest Hrvata...*, 474.

³¹⁶ J. Stipišić i M. Šamšalović, n. dj. 78. Treba podvući da se tekst ove isprave nalazi u kartularu napisanom u XIII st. i da taj tekst nije gramatički korektan a niti sadržajno uvjerljiv. Da kralj putuje zajedno sa županima, satnikom i Morjanima do istočne obale Italije, tj. do otočica Tremita da bi bio advocator jednom redovniku i svjedok donaciji tog redovnika koja se sastojala od jedne crkvice na otoku Biševu u korist benediktinskog samostana u Tremitima za sredinu XI st. gotovo je sasvim neuvjerljiv događaj. Pojam kralja u XI st. nema ništa zajedničko s pojmom »rexa« u VIII pa i u IX st. Vjerojatno je da je Berigoj bio samo jedan od župana. Naime to bi se moglo zaključiti čak na osnovi stilizacije same isprave, jer se u njoj ističe »rex marianorum et cum aliis iuppanis«, tj. najstariji župan kome pripada pravo suđenja. Stoga je vjerojatno notar nazvao tog župana »rexom« naglasivši tako njegov izuzetan položaj.

³¹⁷ F. Rački, n. dj. 113, 117, 147. Istina, mogao bi se staviti prigovor zbog formalne neautentičnosti, ali ne može se zaniijekati za sada mogućnost eksploatacije. Osim toga, ako su to falsifikati, kako to da jedan te isti detalj donose tri razna falsifikatora, detalj za koji nije zainteresiran nijedan od tih falsifikatora. Isprave su učinjene u korist triju raznih interesenata (u Splitu i Zadru). Čudno bi bilo da su se složila sva tri falsifikatora da treba morsticusa staviti u pratnju hrvatskog kralja a bilo im je jasno da je neretvanska oblast bila oduvijek samostalan i nezavisan teritorij koji nije pripadao pod vrhovništvo hrvatskog kralja. Da je podatak o morsticusu u tim ispravama točan, potvrđuje činjenica da se morsticus spominje u pratnji hrvatskog kralja i u Supetarskom kartularu u čiju autentičnost do danas nitko nije posumnjao. Uspor. F. Rački, n. dj. 132.

³¹⁸ J. Stipišić i M. Šamšalović, n. dj. 78.

³¹⁹ V. Novak, n. dj. 224; F. Rački, n. dj. 117.

i moru,³²⁰ pa bi se kraljeva izreka mogla odnositi i na neretvansko područje, a 1074. god. javlja se prvi put u vrelima izraz morstik.³²¹ Iz ovog se može zaključiti da je neretvansko područje došlo u sastav hrvatskoga državnog područja negdje krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina XI st.

Dalmatinski gradovi, tj. Osor, Krk, Rab, Zadar, Trogir, Split i Dubrovnik koje spominje anonimni sastavljač 30. poglavlja Spisa o narodima koji su morali plaćati slavenskim arhontima danak od vremena bizantskog cara Bazilija I pa dalje, imali su u stvari samostalni razvitak pod raznim vrhovništvima.³²² Sa stanovišta bizantskog cara oni su pravno bili uvijek sastavni dio bizantskog carstva pa su tako bili uključeni kao bizantska tema u razne službene popise ili titule.³²³ Faktički oni su doskora, već početkom X st., ušli u užu vezu sa svojim zaleđem zahvaljujući tome što je Hrvatska tada postala značajno uporište bizantske protumađarske politike. Konceptije na splitskim saborima iz početka X st. pod pokroviteljstvom pape o biskupskoj vlasti, o jedinstvenoj metropolitanskoj funkciji i jedinstvu crkvene organizacije na području tih gradova i njihovog zaleđa³²⁴ dokazuju da ni bizantski car ni rimski papa nisu tada imali ništa protiv da moćni kralj Tomislav drži pod svojim faktičnim vrhovništvom cijelo područje od Drave do mora uključivši i carske gradove.³²⁵ Prema Tomi Arhiđakonu ta je veza bila na bizantskom dvoru prihvaćena definitivno za kralja Držislava³²⁶ kada je u posljednjoj četvrtini X st. Hrvatska ponovno došla do važnog položaja i značenja na Balkanskom poluotoku. Međutim, koliko je vrijedila ta eventualna odluka bizantskog dvora pokazuju činjenice iz prve polovice XI st. kada ti gradovi prije svega ne čine više cjelinu jer se od te teme odvajaju južni gradovi formiranjem nove teme sa sjedištem u Dubrovniku,³²⁷ a na sjeveru prijelazom gradova Osora, Krka i Raba makar privremeno pod čvršću vlast mletačkog dužda. Hrvatskim vladarima dolaze u trajni posjed carski gradovi tek u drugoj polovici XI st.,³²⁸ pa otada ostaju tu tijekom stoljeća kao neosporno pravo

³²⁰ F. Rački, n. dj. 73; Uspor. J. Stipišić, *Diplomatička analiza Krešimirove darovnice o Maonu iz 1069. god.* Pomorski zbornik, Zadar 7 (1969), 813—826.

³²¹ F. Rački, n. dj. 98.

³²² O bizantskom vrhovništvu nad dalmatinskim gradovima vidi J. Ferluga, *Vizantinska uprava u Dalmaciji*, SAN. Posebna izdanja CCXCI, Vizantološki institut, 6, Beograd 1957, i tamo označenu literaturu, str. IX—XII; o vrhovništvu hrvatskog vladara nad tim gradovima vidi V. Foretić, *Dalmacija prema Hrvatskoj do 1107. god.* Pomorski zbornik, Zadar, 7 (1961) i tamo označenu osnovnu literaturu, 758 bilj. 1.

³²³ Tako je dalmatinska tema spomenuta 899. god. u Filotejevu Kliterologiju, u platnom spisku stratega iz vremena 908—912. god. i u Taktikonu Beneševića (921—934). Kod Konstantina Porfirogeneta ona se također spominje, ali tu se izraz tema koristi i za Istru, iako to ona nije bila ili za Dalmaciju kada to ona nije bila. O tome vidi J. Ferluga, n. dj. 79—81. Strateg se posljednji put spominje nakon prekida od sto godina u tituli zadarskog priora 1060. god. (F. Rački, n. dj. 59).

³²⁴ F. Rački, n. dj. 187—197.

³²⁵ V. Foretić, n. dj. 762—764.

³²⁶ F. Rački, *Thomas Archidiaconus Historia salonitana*, MSHSM vol. XXVI SS vol. III, Zagrabiae 1894, 38.

³²⁷ Vidi o tome J. Ferluga, n. dj. 118.

³²⁸ Iz ove činjenice ne proizlazi da se hrvatski vladari nisu i prije nazivali hrvatsko-dalmatinskim kraljevima. Po vijesti Tome Arhiđakona oni su taj naslov

nosioca naslova kralja Hrvatske i Dalmacije tako da ga može i otuđiti (prodati, oporučno raspolagati). Zanimljivo je da svi ti podaci premda se nalaze u raznim kartularima i ispravama, često ne samo formalnim nego i materijalnim falsifikatima, ipak se u svima njima hrvatski kralj naziva poslije 1060-ih godina i rexom Dalmatiae odnosno Dalmatinorum.³²⁹

Na kraju treba podvući da se granica hrvatske države u toku XI st. izmijenila jedino još na sjeveru. Već u prvoj polovici XI st. vladar Mađara otkinuo je neke predjele južno od Drave, ali ih tada nije pripojio svojoj državi. Tada se u tim krajevima formirala banovina (banatus ili ducatus Sclavoniae odnosno Sclavonia) koja je putem dinastije ostala u vezi s ostalim državnim teritorijem Hrvatske.³³⁰ Potkraj XI st. poslije smrti kralja Zvonimira vladar Mađara, uvjeren da ima legitimno nasljedno pravo na hrvatsko-dalmatinsko prijestolje, pokušao je ući u posjed svog feudalnog prava, ali izgleda da se s tim nije suglasila većina vladajućeg sloja u Hrvatskoj pa je tako postao hrvatskim kraljem samo na području sjeverozapadnog dijela teritorija hrvatske države od Drave do Gvozda. Na tom je području počeo odmah vršiti prava hrvatskog vladara pa je tako osnovao i organizirao zagrebačku biskupiju. Kada je početkom XII st. uspio dobiti priznanje svojih legitimnih prava na ostalom dijelu hrvatske države, sjedinio je oba područja kao što je to bilo za vrijeme kralja Zvonimira.³³¹

Istočnoistarski teritorij izgubila je hrvatska država u drugoj polovici XI st. (1060-ih godina).³³²

* * *

Prije nego prijedemo na analizu društvene strukture na području hrvatske države, neophodno je da damo kratak uvid u ekonomske uvjete na tom teritoriju uzimajući u obzir konfiguraciju tla, klimu, plodnost tla i druge činioce koji unapređuju ili usporavaju proces objedinjavanja ekonomskih i političkih interesa društvenih slojeva. Ako s tog stanovišta razmotrimo samo teritorij južno od Gvozda jer za onaj sjeverno od Gvozda to nema svrhe s obzirom na to što o organizaciji Panonske Hrvatske u sklopu hrvatske države ne znamo ništa ne samo u pogledu vlasti nego ni u pogledu društveno-ekonomskih odnosa, onda moramo na tom preostalom teritoriju hrvatske države razlikovati slijedeće regije: istočnoistarsku, kvarnersku, ličku zavalu,

imali već od vremena kralja Držislava, no nije sačuvana ni jedna vladareva isprava iz vremena od Držislava do Krešimira IV pa tu vijest ne možemo potvrditi. Međutim, prema sačuvanim vrelima od 60-ih godina dalje hrvatski vladari nisu bili samo naslovni vladari Dalmacije nego i faktični.

³²⁹ F. Rački, n. dj. 51, 56, 62, 65, 66, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 81, 87, 90, 92; T. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, II, 9, 10, 15, 19, 22 itd.

³³⁰ M. Barada, n. dj. 166—170.

³³¹ F. Šišić, Povijest Hrvata..., 602—620. O točnijoj ubikaciji Gvozda vidi S. Antoljak, »Petar Goz« ili »Patur Gozdia«, Zadar 1971, 7—29.

³³² Lj. H a u p t m a n n, Erläuterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I, 4, 1929, 380—387.

Kordun, sjevernodalmatinsku, srednjodalmatinsku, južnodalmatinsku, dalmatinskih otoka, kraških polja (Glamoč, Livno i Duvno), i regiju šuma između Grmeča i Plive.

Brdovito primorje istočne Istre i kontinentski planinski niz (Snježnik, Risnjak) čine sjeverozapadno granično područje hrvatske države karakteristično po vrlo malim obradivim površinama s velikim površinama šuma. U samoj kvarnerskoj regiji glavne obradive površine ograničene su na Kastavštinu i Vinodol. S obzirom na pomanjkanje livada sitno stočarstvo moralo je imati bitno značenje. U neposrednom zaleđu gusti šumski pojas Gorskog kotara dobio je privrednu važnost tek kada su Turci došli u blizinu Senja pa je karavanski promet bio prebačen u Gorski kotar s izlazom na more u Bakru i Rijeci. Dugi planinski masiv uz more, Velebit, zbog kraške prirode i male širine pružao je neznatne mogućnosti za razvitak planinskoga stočarskog gospodarstva. Međutim Velebit s primorske strane, a gorski lanac Velike i Male Kapele te Plješivice s kopnene strane okružuju Ličku zavalu u kojoj se protežu izolirane zaravni Gackog, Ličkog i Krbavskog polja. Uloga Udbine i drugi historijski tragovi (posebno umjesto manjih županija veliki banski teritorij već u X st.) dokazuju da su Krbavsko i Ličko polje bili privredno i politički značajan prostor. Svojim širokim pašnjacima pogodovala su stočarstvu. Preko Une bilo je u susjedstvu Petrovačko polje pa su se upravo tim prostorom kretali stočari prema sjevernodalmatinskoj ravnici koja je tako predstavljala stočarski most a ujedno i vezu Panonske i Dalmatinske Hrvatske. Kroz taj koridor vršile su se prije turske vlaške migracije i prodori Turaka (Krbavska bitka). Ličko polje s prostranim svojim livadama omogućavalo je uzgoj krupne stoke, a polja s dosta vlage pogodovala su obradi zemlje. Na ovaj kraj se kasnije oslanjala i organizacija Vojne krajine. Ovaj pojas je i prometno bio najpristupačniji te bio cestama povezan za lučke centre u podvelebitskom primorju. Gacko polje je zaseban kraj koji je sa susjednim primorjem odnosno sa Senjom bio povezan bolje negoli sa susjednom Likom. To je također važan prolazni kraj između seniske luke i starih stočarskih krajeva jugoistočne Like i današnje sjeverozapadne Bosne. I taj je kraj Vojna krajina posebno vrednovala. Kao što je u Lici formirala centar Gospić tako je u Gackom polju osnovala centar Otočac. Od posebnog je značenja bio krajinii sjeverozapadni dio brinjski kraj gdje je planinska barijera najuža i niska. pa je tu vrlo rano bila uspostavljena veza između Senja i zaleđa. Na značenje tog prostora upućuju pavlinski samostan na Razvalama i stari gradovi Modruš i Brinj. Sa sjeverne strane Velike i Male Kapele oko srednje Kune, Dobre, Mrežnice i Korane nastavlja se ravnjačko-gorski pojas Kordun koji je bio također pogodan za stočarstvo (ovce), ali s relativno malo obradive zemlje. No, budući da je zbog svojih niskih gorskih sedala lako prohodan, bio je s Ličkim, Gackim i Krbavskim poljem te sjevernom Dalmacijom od davnih vremena veoma dobro međusobno povezan. Vjerojatno je to bio onaj prostor na kojem se odigrao krajem XI st. i sukob između vojski hrvatskog i ugarskog vladara. Kordun je najvjerojatnije bio granično područje prema peripanonskom prostoru — Panonskoj Hrvatskoj.

Sjevernodalmatinski pojas koji se nastavlja na Velebit i Plješivicu sa zapadne strane Dinare dopire do mora Ravnim Kotarima od kojih samo sjeverozapadni dio ima plodnije krajeve, dok u ostalima pretežu velike površine

neplodnog tla, a najvećim dijelom pašnjaci male vrijednosti. Plodno područje proteže se dolinom Zrmanje i uz more (okolica Nina, Zadra, Biogradski obalni pojas, Vranski teritorij, skradinsko-šibenska okolica) gdje je ratarstvo bilo uvijek najnaprednije. U unutrašnjosti je veće agrarne mogućnosti davalo samo Petrovo polje, Kninsko polje i Kosovo polje. Stočarstvo je značajna gospodarska grana za čitavo sjevernodalmatinsko područje, ali ono u zaleđu moralo je znatno zaostati jer nema dosta pašnjaka za ljetnu ispašu. Baš iz trokuta Nin—Šibenik—Knin koji obuhvaća i čini taj sjevernodalmatinski pojas potječe velik broj historijskih vrela koja govore o zemljišno-vlasničkim odnosima u Posedarju, Ninu, Karinu, Brdima, Visočanima, Diklu, Zadru, Suovarima, Koprancu, Kokićanima, Kamenjanima, Raštanima, Tinju, Rogovi, Tokinji, Sidragi, Biogradu, Vrani, Ostrovici, Bribiru, Kninu, Skradinu i dr. Taj teritorij odigrao je važnu ulogu u formiranju niza novih hrvatskih gradova (Nin, Biograd, Skradin, Šibenik, Karin, Knin), ali i u pomorskoj trgovini Nina, Zadra, Biograda, Šibenika, kao izvoznih luka svog zaleđa pored senjske luke i drugih podvelebitskih luka koje su također služile svom zaleđu Lici, Krbavi i Gackoj. Ove su luke bile veoma važne i za daljnje svoje zaleđe — ono preko Une, a u pomorskoj trgovini bile su od osobitog značenja, jer o njoj posebno govori Konstantin Porfirogenet kada tvrdi da Hrvati svojim brodovima sagunama i kondurama nisu polazili u rat nego su trgovali obilazeći luke od grada do grada, »Paganiju i zaliv Dalmacije sve do Venecije«.³³³ Knin je po svom smještaju morao biti važno raskršće putova i tržište stokom. Dokumenti govore da se Knin smatrao gradom, sjedištem vladara, župana i biskupa.³³⁴

Srednjodalmatinska regija sastavljena je od primorskog pojasa i Zagore, ali tako da su oba pojasa izrazito međusobno odijeljena visokim planinskim masivima. Najširi dio plodnog područja primorskog pojasa prostire se između Trogira i Splita. U Zagori se pojavljuju samo uske zone plodne zemlje, ali glavno ekonomsko značenje imaju polja uz gornju Cetinu (posebno Sinjsko polje) i Imotsko polje. Poljoprivredom se može obuhvatiti više od polovice produktivnih površina, ali od toga otpada oko 60% na slabe kraške pašnjake. Stočarstvo je u srednjodalmatinskoj regiji manje važno nego u sjevernodalmatinskoj regiji. Područje oko Splita steklo je veliku važnost već u antičko doba, jer ima lake veze sa Zagorom, preko Klisa cestovnu vezu čak s Panonijom, a preko poljičkih udolina s današnjom Bosnom, a na moru je najpristupačniji dio kopnene obale u toj regiji. Zbog ovih prednosti razvila se Salona u središte čitave bizantske Dalmacije, poslije Biaci i Klis u sjedišta hrvatskog vladara.

Južnodalmatinski pojas koji je nastavak srednjodalmatinske regije ima samo jednu karakteristiku — veoma uzak i isprekidan plodni obalni pojas. Osnovna karakteristika dalmatinskih otoka (Osor, Krk, Rab i dr.) jest prosječno malen postotak obradive zemlje, a tamo gdje se pojavljuje stvaraju se naseobine tako da su im agrarne mogućnosti malene. Stočarstvo, a još više ribarstvo i trgovina bile su glavne otočke privredne grane.

³³³ VIZ II 43.

³³⁴ F. Rački, Documenta . . . , 118, 145, 400, 481.

Duboko zaleđe srednjodalmatinskog pojasa s istočne strane Dlnare, koje je također spadalo u teritorij hrvatske države, područje je kraških polja: Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja, međusobno uglavnom odvojenih planinskim masivima, a spojenih jedino cestama koje se moraju penjati da bi prešle te masive. Tu je ratarstvo sporedno zanimanje, a stočarstvo, kojem pogoduju brojne livade i pašnjaci, osnovno. Dalje u unutrašnjosti do Grmeč-planine i rijeke Plive steru se guste šume a samo uz rijeke Vrbas i Plivu prostiru se uski pojasi plodne zemlje. Stočarstvo je glavna grana zanimanja, jedino je ono moglo donekle osigurati egzistencijski minimum s obzirom na to što u ranom srednjem vijeku šume u takvoj udaljenosti od mora nisu mogle postati izvor privređivanja.³³⁵

Utvrđiti razvoj klasnog društva na teritoriju hrvatske države do XII st. problem je koji se do sada različito rješavao.³³⁶ Spomenuta slika ekonomskih uvjeta pokazala je da su postojali različiti ekonomski uvjeti u raznim regijama hrvatske države pa prema tome da je i sastav i forma društvene strukture morala biti istodobno različita.

Ako želimo analizirati društvo u pojedinoj regiji od IX do XII st., onda moramo zaključiti da slika tog društva nije mogla biti jedinstvena i ista u cijelom tom razdoblju, jer su razni činioци utjecali da društvo bude u stalnom razvoju.

S obzirom na to što se teritorij hrvatske države mijenjao u razdoblju od IX do XII st., i to uglavnom proširivao, očito je da društvo na priključenim teritorijima ne mora imati istu sliku kao i matični teritorij, pa prema tome ni u tim slučajevima ne možemo uopćavati odnose jednog područja u određenom razdoblju na sva područja i nekoliko razdoblja.

Povijesna vrela koja bi nam morala pružiti elemente i građu za snimanje određenog stupnja razvoja društva u određeno vrijeme i na određenom području veoma su deficitarna. Već je Oleg Mandić 1952. god. utvrdio da su podaci sačuvani samo za Zadar i okolicu, Split i okolicu, grad Trogir, Biograd i okolicu, otok Rab, otok Cres, grad Krk i otok Susak.³³⁷ Ako ovoj činjenici nadodamo da nije još ni danas utvrđena vjerodostojnost mnogih podataka spomenutih sačuvanih povijesnih vrela, onda možemo shvatiti razloge zbog kojih postoje razna rješenja problema razvoja društvene strukture u hrvatskoj državi od IX do XII st., to više što u ocjenjivanju podataka igra presudnu ulogu ideološki stav autora hipoteze. Istina je da je nužno primijeniti opće zakone društvenog razvoja ako manjkaju podaci za određeni teritorij ili određeno razdoblje. Ali ta sloboda primjene nosi opasnost od shematiziranja

³³⁵ Uspor. A. Melik, Jugoslavija, Ljubljana 1949; I. Rubić, Naši otoci na Jadranu, Split 1952; J. Roglič, Prilog regionalnoj podjeli Jugoslavije, *Geografski glasnik*, 1954—1955, XVI—XVII.

³³⁶ Teorije o postanku i razvoju klasnog društva kod jugoslavenskih naroda vidi kod B. Grafenauera, *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, ZČ XIV (1960), 35—90; I sti, *Pomembnejši novi rezultati v starejši zgodovini jugoslovanskih narodov*, ZČ XVIII (1965), 199—209; N. Klaić, n. dj. 148—164.

³³⁷ O. Mandić, *Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, HZ V (1952) 1—4, 229.

naročito ako se moraju popuniti duži periodi (300—400 god.) i pretežni dio državnog teritorija koji je sastavljen od niza ekonomsko-društvenih regija. Čini se da je u takvu slučaju uvjerljiva jedino ona teza koja naglašava svoju hipotetičnost, iako je utemeljena na općim zakonima društvenog razvoja, naročito ako se zasniva na eventualnim reliktima kasnijeg društvenog uređenja koji su sačuvani u kasnijim vremenima, jer ovi često zavode svojom vanjskom formom i izrazom, a zavaravaju svojim pojmovnim sadržajem.

Fond izraza koji se odnosi na ekonomsko i društveno uređenje srednjodalmatinske regije za koju jedino imamo, kako je spomenuto, sačuvane podatke za razdoblje od IX do XII st. veoma je siromašan. Stoga je neophodno da se što bolje osvijetli početak IX st. za koji imamo vijesti i shvaćanja koja su vladala ne samo na uskom području spomenute regije nego i u čitavoj franačkoj državi, a na sam početak IX st. baš se i neposredno nastavlja samostalni život hrvatske državne organizacije s jasnim manifestacijama klasnog društva hrvatskog naroda.

Osnovna je postavka za početak IX st. da je franački vladar učinio sve potčinjene »nationes« tributarnim, što znači da su te »nacije« morale dobiti određenu organizaciju i kriterije plaćanja tributa. Nema podataka ni o organizaciji ni o kriterijima, ali ima jedna vijest iz 803. god. koja ocrtava način na koji su se »nationes« potčinjavale franačkom vladaru a u primjenjivanju tog načina zapažamo one koji su predstavljali »nationes« i prema tome bili ovlašteni da preuzmu obvezu plaćanja tributa. Ti su predstavnici bili »possessores«. Naime, Slaveni, tj. oni koji su zastupali Slavene, pokorili su se franačkom vladaru tako da su sebe i sve što su posjedovali podložili dominiju franačkog vladara.³³⁸ Pod izrazom »quae possidebant« razumijevalo se najvjerojatnije prvenstveno vlasništvo nad nekretninama. Suvremenik koji je baš tako zabilježio tu vijest smatrao ju je bez sumnje važnim podatkom, jer u tadašnjoj franačkoj državi samo je vladar bio vrhovni vlasnik sve zemlje, a odnos prema vladaru počivao je na osobnoj vezi. Tada je naime svaki čovjek koji je navršio 12 godina morao položiti zakletvu vjernosti franačkom vladaru.³³⁹ Uvođenje prvih oblika franačke državne organizacije kod slavenskih plemena prvenstveno preko »possessores« bilo je za ove prihvatljivo i uspješno jer im je ono učvršćivalo i zaštićivalo njihove klasne interese i uređenje.

Formiranjem samostalne državne organizacije hrvatski vladar nije se mogao odreći tributa ako je htio održavati dvor i oružanu pratnju kao centar državne organizacije i osigurati zaštitu pravnog poretka koji je on nalagao kao nosilac državne vlasti. Isto tako ni moćni posjednici nisu mogli odbaciti dotadašnju organizaciju i kriterije za ubiranje tributa pa ni načelo osobne ovisnosti o vladaru, jer im je opstojnost državne organizacije bila najviši interes. Oni su svakako najviše očekivali od državne organizacije, više nego ostali, manji posjednici ili oni koji su radili na tuđim posjedima.

Ove se pretpostavke ne mogu izravno dokazati, ali ako analiziramo izraze kao što su dominus, dominium, senior, fidelitas, curtis, villa, servus koji se

³³⁸ F. Rački, n. dj. 305.

³³⁹ G. L e p o i n t e, Histoire des institutions et des faits sociaux, Paris Editions Montchrestien 1963, 206.

javlja u dokumentima koji su datirani IX st. a odnose se na srednjodalmatinsku regiju, onda ove teze postaju osnovane i argumentirane.

Izraz »dominus« nalazimo već u IX st.,³⁴⁰ ali samo u vezi s hrvatskim vladarom. Naime, tada je izraz »dominus« bio apelativ franačkog vladara,³⁴¹ pa je očito da je redovnik koji je ubilježavao imena hodočasnika, Trpimira nazvao dominusom zato što ga je smatrao samostalnim vladarom. Istina je da taj izraz nije potvrđen u vrelu s područja hrvatske države, ali je tako registriran već početkom X st. u jednom od zaključaka Splitskog sabora koji normira kaznenu sankciju za zločin ubojstva vladara.³⁴² Pojam dakle »dominusa« bio je poznat i na području hrvatske države početkom X st., a to znači da su status vladara, njegova prava i njegov odnos prema podložnicima bili pojmovno definirani po tadašnjem shvaćanju.

Izraz »dominium« zabilježen je također u IX st.: jedanput u vezi s pravima koja predstavljaju vlast franačkog vladara,³⁴³ a jedanput u vezi s pravima Crkve koja predstavljaju njezinu vlast nad određenim nekretninama i servima što žive na tim nekretninama.³⁴⁴ Očito je da je u izrazu dominium dolazila do izražaja bit vlasništva kao vlasti. Na osnovi vrela ne mogu se utvrditi ograničenja te vlasti, pa čak ni sam sadržaj te vlasti. Budući da se taj izraz rabi u IX st., može se zaključiti da on proizlazeći iz pojma »dominus« odnosno njegove vlasti sadrži prava samostalnog vladanja, upravljanja i uživanja prihoda na određenim nekretninama koje je vladar ustupio i predao. Takav zaključak nije u protivnosti sa shvaćanjem u franačkoj državi IX st. u kojoj su crkvene institucije duboko prodrle u državne institucije (tako da su se crkvene odluke smatrale pravnim propisima države), a funkcije državne organizacije postale crkvene. Izgleda da vladar nije darivao zemlje na kojima su živjeli slobodni ljudi (barem tako nam se čini s obzirom na to što nemamo ni jedan podatak koji bi dokazivao protivno), te se vlast Crkve u IX st. na takvom darovanom teritoriju mogla vršiti samo nad servima, a ti se jedino i spominju na darovanim nekretninama. Prema tome, dominij je bilo vlasništvo, tj. pravna vlast nad nekretninama i servima na tim nekretninama, koja je pripadala u IX st. vladaru i Crkvi, a najvjerojatnije svima onima koji su imali nekretnine i na njoj serve. Dominij nije bilo apsolutno vlasništvo, već prvenstveno pravo zahtijevanja da se izvrše izvjesne obveze i dužnosti. To pravo dobivano od vladara zasnivalo je vlast, jer je nosilac tog prava mogao primijeniti kaznene sankcije protiv serva koji nije izvršio obvezu. Izvršenje kaznene sankcije osiguravao je pravni poredak pa je stoga logično zaključiti

³⁴⁰ F. Rački, n. dj. 383.

³⁴¹ Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a Carolo Du Fresne*, III Niort, L. Favre imprimeur-éditeur 1884, 174—13; O značenju dominus i dominium u srednjovjekovnoj Hrvatskoj vidi još M. Barada, *Starohrvatska seoska zajednica*, Zagreb 1957, 161; S. Antoljak, Ban Pavao Bribirski »*Croatorum dominus*«, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 19 (1972), 28—32.

³⁴² F. Rački, n. dj. 383.

³⁴³ »Sclavi... se cum omnibus quae possidebant imperatoris dominio subdiderunt« (F. Rački, n. dj. 305).

³⁴⁴ U sporu između splitskog nadbiskupa i ninskog biskupa 892. god. zbog crkve sv. Jurja u Putalju i njezinih posjeda ninski biskup je u parnici izjavio: »non ita habetur sed nostrae potius ecclesiae dominio detinetur« (F. Rački, n. dj. 15).

da je dominij značio pravo vršiti određene funkcije državne vlasti na određenoj zemlji. Dominij u IX st. u dalmatinskoj Hrvatskoj predstavlja prvi oblik vlastelinstva.

Budući da se izraz dominium pojavljuje na području koje je bilo pod utjecajem franačkog državnog sistema vlasti, pa je i sam bio sastavni dio tog sistema, vjerojatnije je da podrijetlo pojma dominium treba tražiti u franačkom shvaćanju tog izraza, a ne u pojmu dominium koji je na području Dalmacije vrijedio u klasično rimsko doba. Naime, potkraj toga doba i u postklasično doba ubičajio se izraz »proprietas« tako da se izraz »dominium« za vlasništvo izgubio.³⁴⁵ Stoga i izraz »dominium« kada se rabi u kancelariji hrvatskog vladara u IX st. jest dokaz da je ušla u hrvatsko društvo jedna strana institucija koja će s vremenom postati glavni stup feudalnog poretka.

Izrazi »senior« i »fidelitas« u spomenutim povijesnim vrelima iz IX st. također upućuju na proces formiranja feudalnog društva u hrvatskoj državi. Dok izrazi »dominus« i »dominium« izražavaju u sferi prava nove vlasničke pravne odnose na nekretninama i servima, dotle izrazi »senior« i »fidelitas« izražavaju nove pravne odnose osoba na temelju vjernosti između vladara i njegova seniora te između vladara i njegovih podložnika. U tim vrelima IX st. senior je vladar, ali i papa hrvatskom vladaru. Fidelitas je obveza koja se zasniva zakletvom vjernosti što je podložnici polažu svom senioru odnosno vladar papi. Na toj zakletvi vjernosti zasnivale su se obveze i prava onih koji su je polagali i onih kojima se polagala. Iz poznatih vrela mi ne možemo utvrditi njihov pojmovni sadržaj, ali da su seniori zahtijevali od podložnika zakletvu vjernosti, imamo indicij. Naime papa Ivan VIII oko 880. god. javlja vladaru Branimiru da će poslati svoga poslanika kojem neka »universus populus vester fidelitatem promittat«.³⁴⁶

Izrazi curtis, villa i decima u povijesnim vrelima IX st. s područja sjeverne i srednje dalmatinske regije daju ne samo sliku o organizacijskim formama zemljišnog vlasništva tog vremena u toj regiji nego i oblik eksploatacije koji se zasniva na dominiumu.

Iako nema vjerojatno nikakve veze struktura posjedničkih odnosa iz 1902. god. na području iste regije sa strukturom takvih odnosa u istoj regiji u IX st., ipak podaci iz 1902. god. pokazuju jednu od mogućnosti raspodjele zemljišnog posjeda u IX st.

Na području srednjodalmatinske regije postojala je 1902. god. slijedeća struktura poljoprivrednih gospodarstava: od ukupno 53.890 poljoprivrednih gospodarstava bilo je 85 gospodarstava sa 50—100 ha produktivne površine te 116 gospodarstava sa 100 i više hektara.

Očito je dakle da je na području srednjodalmatinske regije postojala mogućnost egzistiranja prilično velikog broja veleposjeda. Istina je da znatan

³⁴⁵ B. Eisner i M. Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948, 229.

³⁴⁶ J. Stipišić i M. Šamšalović, n. dj. 19.

dio zemljišta otpada na pašnjake, ali i oni su bili od značenja u vođenju veleposjedničkog gospodarstva.³⁴⁷

Izrazi »curtis« i »villa« u IX st. označuju tehničke termine za veća poljoprivredna gospodarstva. Spominje se naime u IX st. curtis Klis i curtis sv. Martina.³⁴⁸ Jedan je pripadao vladaru, a drugi crkvi sv. Martina. Da je curtis poljoprivredno dobro, očito je, jer je vladar darovao obdarenom pravo na desetinu od svega što izraste svake godine na njegovu curtisu Klis.³⁴⁹ Izgleda da je curtis od IX do XI st. bio uglavnom takvo poljoprivredno gospodarstvo koje je vlasnik eksploatirao prvenstveno pomoću izvanporodične radne snage (servima, kolonima, možda i zakupnicima). U jednoj ispravi iz 1042. god. kojoj doduše neki poriču autentičnost,³⁵⁰ ali ne i vjerodostojnost svih podataka,

³⁴⁷ Detalji poljoprivredne strukture izgledali su 1902. ovako:

Kotar	Ukupno poljoprivrednih gospodarstava	Gospodarstva sa 50—100 ha produktivnih površina	Gospodarstva sa 100 i više ha produktivnih površina
Zadar	9.988	38	29
Benkovac	5.500	9	6
Knin	8.338	7	49
Šibenik	6.707	4	1
Sinj	7.908	5	1
Split	15.388	22	30

Uspor. Oesterreichische Statistik, Bd LXXXIII, Heft 3.

³⁴⁸ F. Rački, n. dj. 4, 335. Međutim, zanimljivo je da se u istom povijesnom vrelu iz IX st. u kojem je zabilježen izraz curtis ne nazivaju curtisom neke zemlje sa servima, iako su namijenjene samo jednom vlasniku: »detis ecclesiae beati Georgii in loco qui dicitur Putalo omnia quae obtinet possessionum, servos quidem et ancillas...« (F. Rački, n. dj. 4). Ta nesuglasnost može se protumačiti na više načina: jedan je svakako taj da je takva stilizacija predstavljala način izražavanja pisara isprave za ono što se tada smatralo curtisom, a drugi bi mogao biti taj da sve zemlje sa svojim servima, koje su bile kupljene ili dobivene darovanjem u korist crkve sv. Jurja, nisu sačinjavale jedno gospodarstvo nego da su bile dijelovi dvaju ili više gospodarstava splitske nadbiskupije kojoj je pripadala crkva sv. Jurja. Zemlje sa servima mogle su pravno pripadati jednom, a ekonomski su mogle biti eksploatirane u raznim gospodarstvima istog vlasnika. Isto tako postojala je mogućnost da je među zemljama jednog gospodarstva bilo i takvih koje nisu pripadale tom gospodarstvu (»infra quos terminos nullius adjacet territorium« — F. Rački, n. dj. 4). U konkretnom slučaju izgleda da je pisar isprave htio posebno naglasiti da vladar potvrđuje vlasništvo crkve sv. Jurja nad svim zemljama bilo da su kupljene, bilo darovane za tu crkvu a naročito one u Lažanima i Tugarima. Ta se tendencija specificiranja još više očituje u ispravi iz 892. god. kojom vladar rješava spor zbog istih zemalja i ljudi pa se u njoj naglašava »cum omni suo introitu et exitu... cum servis et ancillis, campis et vineis, pratis et silvis, cuncta mobilia et immobilia omnia« (F. Rački, n. dj. 15).

³⁴⁹ F. Rački, n. dj. 4.

³⁵⁰ N. Klaić, n. dj. 333.

daruju se tri curtisa, jedan koji se zove Vitula s crkvom, šest serva i četiri ancille, drugi curtis »Noua sella« sa dvanaest familija i treći — Batina ves sa osam familija.³⁵¹ Prvospomenuti curtis svakako nije veleposjed, jer desetoro ljudi u ono doba ne može obrađivati veleposjed u današnjem smislu. Prema tome, broj radne snage na curtisu nije izgleda bio relevantan da bi se poljoprivredno dobro smatralo curtisom. U jednom pak primjeru iz XI st. vidimo da se pri kupoprodaji jednog curtisa na otoku Braču radna snaga uopće ne spominje, ali se zato naglašava da se kupuje curtis sa svim obrađenim površinama (omnes agros et vineas).³⁵² S obzirom na to, izgleda da nije neopravdano zaključiti da se pod curtisom smatralo zaista veće poljoprivredno gospodarstvo koje je vlasnik eksploatirao pomoću serva i ancilla. I u pisaca starog vijeka curtisom se označavalo jedno gospodarstvo sa zemljama, zgradama, servima, kolonima, osobama, koje su bile neophodne za vođenje tog poljoprivrednog gospodarstva.³⁵³ U srednjem vijeku pod curtisom se razumijevalo između ostalog i selo »vicus« koje je pripadalo jednog villi.³⁵⁴

U suvremenim vrelima IX st. za područje srednjodalmatinske regije pa i peripanonske regije nalazimo i izraz »villa«. Franačko vrelo za 829. god. donosi podatak da su Bugari zapalili »quasdam villas nostrorum« koje su bile blizu Drave,³⁵⁵ a Gottschalk, gost vladara Trpimira sredinom IX st., inače vrlo učeni benediktinac iz Soissonske dijeceze, koji dakle poznaje značenje izraza »villa« u franačkoj državi, iznoseći ponašanje konja čiji će gospodar pobijediti u ratu, tvrdio je da su se vladar Trpimir i on nalazili u villi (villa nostra), koja je bila na samoj granici područja budućeg ratovanja.³⁵⁶ Poblizje značenje izraza villa dao je izgleda sam Gottschalk u daljem svom tekstu kada je spomenuo nekog poznanika koji je bio prepozit »villarum« što su pripadale dominiju opata (»que specialiter subiacebant abbatibus dominio«).³⁵⁷

Villa je naime u tadašnjoj franačkoj državi predstavljala veliku domenu, tj. ekonomsku jedinicu. Jedan dio domene ostao bi neposredno pod vlasnikom ili njegovim prepozitom, pa su zemlje obrađivali servi i ancillae. Sve što je bilo potrebno za čitavu villu proizvodili su servi i ancillae u ovom dijelu ville. Drugi dio zemlje obrađivale su obitelji kao svoje, pa ako su članovi obitelji bili slobodne osobe, bili su nezavisni i slobodni, a njihova se zemlja nazivala mansus ingenuilis, a ako su članovi obitelji bili servi, njihova se zemlja nazivala mansus servilis. Međutim svaki posjednik bez obzira na to da li je bio slobodna osoba ili servus bio je dužan davati određeni tribut vlasniku ville, a vlasnik je mogao biti tada vladar i svaki onaj tko bi dobio villu kao naknadu za vršenje poslova državne vlasti. Treći dio ville sastojao se od šuma

³⁵¹ F. Rački, n. dj. 46.

³⁵² V. Novak, n. dj. 224 (78).

³⁵³ Du Cange, n. dj. II 585, cortis 1.

³⁵⁴ Du Cange, n. dj. II 583.

³⁵⁵ F. Rački, n. dj. 334.

³⁵⁶ L. Katić, n. dj. 8—9.

³⁵⁷ L. Katić, n. dj. 9.

i pašnjaka koji su bili doduše u vlasništvu gospodara ville, ali su ih imali pravo iskorištavati svi u villi.³⁵⁸

Ako usporedimo pojmovne sadržaje izraza *curtis* i *villa* u IX st., lako je zapaziti sličnost, ali i razliku. Oba su se izraza rabila za označavanje organizacijske forme poljoprivredne eksploatacije zemlje, ali *curtis* bi bio organiziran tako da su ga obrađivali servi i *ancillae*, a *villu* servi i slobodne osobe.³⁵⁹

Ako analiziramo sliku ville u splitskom zaleđu gotovo tri stoljeća kasnije (krajem XI st.), zapažamo da u villi Tugari postoje zemlje koje obrađuju slobodni ljudi. Činjenica da se u villi Tugari u IX st. nalazi nekoliko serva ne protivi se shvaćanju ni pojma ville ni podjele vlasništva u toj villi³⁶⁰ ni u IX ni u XI st. U IX st. u villi su mogli živjeti i slobodni i zavisni, a u XI st. imamo dokaz ne samo za tvrdnju da su u villi živjeli slobodni nego i za postavku da su u vili živjeli i servi i *ancillae*.³⁶¹

Villae i *curtis* su već u IX st. postali osnov za formiranje feuda, a onda i vlastelinstva. U prvoj fazi razvoja ovih institucija prava *dominusa* nad ljudima koji su obrađivali zemlju i njegov odnos prema vladaru predstavljali su prvu formu vlastelinstva. Međutim postavlja se pitanje da li su institucije *curtis* i *villa* u razdoblju od IX do XI st. predstavljale jedine manje ili veće ili više seoskih zajednica ili su pored njih postojale i druge samostalne seoske zajednice kojih su članovi bili tributarni samo vladaru ili onom kome je vladar darovao tribut.

Niz toponima za naseljena mjesta u srednjodalmatinskoj regiji u XI st. (Bresti, Belaj, Bilsoj, Kremena, Mirice, Nakle, Orehova, Sela, Srenjine, Žrnovica i drugi)³⁶² sa svojim stanovnicima koji imaju pravnu i djelatnu sposobnost upućuje na to da formiranjem vlastelinstava izgleda nisu nestale slobodne seoske zajednice koje su se formirale u dugom procesu nakon doseljenja u VII st. uslijed promjene u načinu gospodarenja i u posjedovnim odnosima, naročito pojavom privatnog vlasništva nad zemljom, o čemu doduše nemamo podataka u vrelima, ali možemo naslutiti.

Seoske zajednice nisu morale imati u XI st. sasvim zatvoreno i kontinuirano svoje područje. Tako je »selo« obuhvaćalo neko vrijeme ne samo područje koje je bilo u vlasti mještana i njihove seoske zajednice nego i zemlje splitske nadbiskupije te samostana sv. Petra.³⁶³ Jesu li članovi tih seoskih

³⁵⁸ J. Ellul, *Histoire des institutions*, I, Paris Presses universitaires de France, 1955, 679—680.

³⁵⁹ P. Skok vidi razliku između villa i *curtis* u tome što villa predstavlja selo a *curtis* pojedinačno kmetovsko selište koje pripada jednom gospodaru. P. Skok, *Curis*, *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. II (1928), 111.

³⁶⁰ Pogrešna je tvrdnja N. Klaić da se ispravom iz 852. god. svi Tugari smatraju servima (N. Klaić, n. dj. 479), jer se tom ispravom spominje samo nekoliko serva i ancilla u Tugarima (usp. F. Rački, n. dj. 4). No, isto tako nije nelogično da se Tugarani spominju u XI st. kao slobodni ljudi, jer je među njima bilo slobodnih ljudi, koji su imali pravnu i djelatnu sposobnost pa su mogli tužiti i svjedočiti i prema tome biti spomenuti u ispravama.

³⁶¹ »...devastavit totam villam meam, cepit quator servos et duas ancillas...« (F. Rački, n. dj. 153).

³⁶² V. Novak, n. dj. 280—286.

³⁶³ F. Rački, n. dj. 127.

zajednica sačinjavali ujedno i zajednicu rođaka ne možemo utvrditi iz sačuvanih povijesnih vrela. Mogu se postaviti razne hipoteze, ali nijedna ne bi bila neosporna.

Izrazi *servus* i *ancilla* nalaze se u povijesnim vrelima samo za sjevernodalmatinsku i srednjodalmatinsku regiju hrvatske države. U ne još dovoljno provjerenim vrelima iz IX st. oni se spominju uz darovane zemlje,³⁶⁴ u provjerenim iz X uz mogućnost svoga oslobađanja te školovanja da bi postali svećenici, zatim uz pravo gospodara na disciplinarnu vlast nad njima te uz obvezu pokoravanja svom gospodaru,³⁶⁵ a u povijesnim vrelima iz XI st. o njima se govori kao o osobama koje se mogu kupiti odnosno prodati na osnovi određene forme postupka, zamijeniti, ukrasti, koje ako već nisu bile servi, mogle su postati servima svojevolljno radi određene naknade, silom zbog svoje insolventnosti, odlukom svog roditelja, koje su se mogle osloboditi zbog statusa *serva* otkupom uz suglasnost gospodara, zamjenom i oporukom gospodara, koje su mogle posjedovati svoje vinograde (najvjerojatnije samo na tuđoj zemlji), koje su mogle ugovarati obveze sa svojim gospodarom, čiji je status *serva* bio tako reguliran da su otac, sin, brat mogli postati servima a da su istodobno njihov sin, otac ili braća ostali slobodne osobe.³⁶⁶

Iz jednog teksta koji je navodno također iz XI st., ali za koji se smatra da je falsifikat,³⁶⁷ mogli bismo dobiti još jedan podatak o položaju *serva* u XI st. u koji bismo mogli vjerovati ako je falsifikator uzeo kao svoj predložak neki autentični tekst iz XI st. da bi svoj falsifikat učinio što vjerodostojnijim. Naime, prema tom tekstu proizlazilo bi da su *serve* mogli naseljavati u villu njihovi gospodari, ali da su se u villu mogle naseliti svojevolljno i slobodne osobe koje su posjedovale vlastite nekretnine uz uvjet da će se pokoravati dominiju gospodara ville.³⁶⁸ Tako mogućnost svojevolljnog naseljavanja tuđeg zemljišta po svojoj stilizaciji jako podsjeća na tekstove iz XIII st. u vezi s *hospites*, ipak nije isključena mogućnost takvog svojevolljnog naseljavanja u XI st. na ovoj srednjodalmatinskoj regiji, jer ta je mogućnost postojala u shvaćanju pojma ville već u IX st. u franačkoj državi. Iz teksta ne proizlazi jasno da li su se ti svojevolljni doseljenici smatrali servima i kao takvi potpadali dominiju gospodara³⁶⁹ ili su te osobe ostale slobodnog statusa, ali su potpadale pod dominij gospodara zemlje tako dugo dok su obrađivale njegovu zemlju. No, ta nejasnoća nije jedina koja se odnosi na *serve*.

Prije svega postavlja se pitanje da li zavisian status *serva* proizlazi iz osobne ovisnosti ili vezanosti za zemlju. Možemo utvrditi da su izrazi *servi* i *ancillae* u vrelima od IX do XI st. pojmovno izjednačeni, jer kad god se ti izrazi pojavljuju u vrelima, oni se spominju zajedno ravnopravno, tako

³⁶⁴ F. Rački, n. dj. 4, 15.

³⁶⁵ F. Rački, n. dj. 192.

³⁶⁶ F. Rački, n. dj. 19, 128, 134—136, 191 pod VI.

³⁶⁷ F. Šišić, Dalmacija i ugarski kralj Koloman, *VHAD NS X* (1909—1910) 63; N. Klaić, *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije* (I dio), *HZ XVIII* 146 bilj. 70; N. Klaić, *Povijest Hrvata*, 391.

³⁶⁸ F. Rački, n. dj. 106.

³⁶⁹ Dominij gospodara je izraz koji se u XI st. rabi i za označavanje sfere vlasti svakog gospodara, a ne samo vladara i Crkve nad zemljištem i ljudima koji su obrađivali tu zemlju.

da se pri tome nikad ne navodi razlika među njima, ali mi ne možemo utvrditi da su servi bili glebae adscripti zato što su ti servi, kad god se pojavljuju u još nedovoljno kritički obrađenim vrelima, uvijek tekstualno povezani s nekretninama, doduše uvijek tako da su nekretnine, servi i ancillae svaki za sebe posebno istaknuti.³⁷⁰ Naime, analizirajući relevantne tekstove u vrelima stječe se dojam da je gospodar slobodno po svom nahođenju iskoristavao serve i ancillae, pa tako nalazimo serve i na zemlji koju obrađuju. No, za najveći broj serva (baš na osnovi Supetarskog kartulara) ne možemo tvrditi da su uopće radili na zemlji ili da su imali čak svoje gospodarstvo kao feudalni podložnici.³⁷¹

Možemo utvrditi da je postojala razlika u izražavanju prisutnosti serva na feudalčevim gospodarstvima koja se spominju u ispravi iz 1042. god., tj. da se na jednom gospodarstvu nalazi pet serva i četiri ancillae, a na drugim gospodarstvima određeni broj familija, ali ne možemo sa sigurnošću utvrditi da taj izraz »familia« znači gospodarstvo feudalnog podložnika. Izrazom »familia« označuju se servi, coloni, koji prebivaju na seljačkim predijima, koji daju gospodaru predija »famulatum et servitium«,³⁷² dakle prvenstveno radnu snagu, a onda kmetska podavanja na osnovi držanja kmetskog selišta. No, time ipak nije isključena mogućnost da servus vodi svoje gospodarstvo na dijelu zemlje koji mu je dodijelio gospodar i koji servus obrađuje samo u svoje slobodno vrijeme. Da li se »familia« u spomenutom vrelu treba baš tako tumačiti, nije sigurno. U svakom slučaju pojmovni sadržaj izraza »familia« u odnosima koji su opisani u toj ispravi nije nesumnjivo određen.

Mi možemo utvrditi npr. i to da je gospodar kupio dva serva s njihovim sinovima i kćerima te njihovim vinogradima,³⁷³ ali to nam ne daje osnov za zaključak da servi vode svoje gospodarstvo kao feudalni podložnici. Servi su bili vlasnici vinograda, u stvari vlasnici vinove loze na gospodarevu zemljištu, i da su ih sami obrađivali, sigurno je, ali to im nije bio osnovni rad, jer ih je gospodar sigurno kupio zato što su mu bili potrebni kao radna snaga. Status serva u XI st. nije se razlikovao od serva u klasično doba rimskog prava po tome što je mogao imati vlastite vinograde, jer je i servus tog vremena imao svoj pekulij kojim je mogao raspolagati. Isto tako ne može se tvrditi da su davanja serva od vinograda feudalna podavanja, jer je zakupnina bila svojstvena i za antičko doba. Najveći broj podataka o servima ima-

³⁷⁰ Tako 852. god.: »omnia quae obtinet possessionum servos quidem et ancillas...« (F. Rački, n. dj. 4) ili 892. god.: »dictam ecclesiam cum omni suo introitu et exitu subiugare privilegio cum servis et ancillis, campis et vineis, pratis et silvis...« (F. Rački, n. dj. 15) ili 1042. god.: »...dedi unam curtem... cum ecclesia... et cum sex servis et quatuor ancillas et alia curte... cum duodecim familie et tercia curte... cum octo familias...« (F. Rački, n. dj. 46) ili 1076. god.: »...do... in perpetuum ecclesiam... cum toto territorio... cum servis et ancillis in eodem territorio positus atque commorantibus, presentibus et futuris seu in eodem territorio in posterum residere volentibus...« (F. Rački, n. dj. 106) ili krajem XI st.: »...devastavit... villam meam cepit quatuor servos et duas ancillas...« (F. Rački, n. dj. 153).

³⁷¹ Kao što to tvrdi B. Grafenauer, Zgodnjefvdalna družbena struktura jugoslovenskih narodov..., ZČ XIV (1960), 74.

³⁷² Du Cange, n. dj. III 409 ad verbum familia.

³⁷³ F. Rački, n. dj. 134.

mo zabilježen u Supetarskom kartularu, ali samo nekoliko potvrda imamo o tome da je Petar Crni nabavljao serve da bi ih koristio kao radnu snagu u samostanskom gospodarstvu (i to onda kada govori o svojoj akciji oko gradnje vicusa za njegove famule).³⁷⁴ Na osnovi sačuvanih podataka neosporna je svakako osobna zavisnost serva od gospodara a i osobni karakter statusa serva. Vezanost serva uz zemlju može se samo naslutiti i pretpostaviti da je postojala, jer vezivanje neposrednog obrađivača uz zemlju bilo je ne samo pravilo u susjednim gospodarskim sistemima nego i osnovni izvor bilo nastajuće, bilo sazrijevujuće feudalne eksploatacije. Osobna zavisnost serva kojih je broj na području srednjodalmatinske regije izgleda bio znatan u XI st. zbog velikog osiromašanja malih poljoprivrednih gospodarstava (o čemu nam govore cijene u prodaji serva)³⁷⁵ bila je, izgleda, u spomenutoj regiji prevladavajući oblik zavisnosti te jedan od osnova feudalnih odnosa koji su nastajali između vladara i vladajućeg sloja, vlasnika zemlje i onih koji su je obrađivali. Iz ove analize može se još zaključiti i to da je tada prevladavalo alodijalno, a ne kmetsko gospodarstvo.

Logično je da se dotad na području sjevernodalmatinske i srednjodalmatinske regije razvijala institucija serva, a ne kolonata. Čini se da je opravdana tvrdnja da se servus iz vremena od IX do XI st. nije razvio iz kolonata nego iz institucije serva. Istina, za cara Justinijana, dakle neposredno prije doseljavanja Slavena u bizantsku Dalmaciju, postojala je sličnost između institucija kolona i serva. Jedni i drugi bili su vezani uz zemlju, vlasnik nije mogao prodati zemljište bez kolona ili serva na tom zemljištu. Gospodar je mogao i jedne i druge premještati i zamjenjivati drugim kolonima odnosno servima. Kolon je mogao imati svoju imovinu a i servus je mogao imati svoj pekulij, ali ni kolon nije mogao otuđiti tu imovinu bez suglasnosti gospodara (doduše sporno), gospodar je imao vlast nad kolonom te je mogao odbjeglog kolona tražiti natrag kao i serva. Kolon nije mogao tužiti gospodara osim u nekim slučajevima slično kao i servus. Dijete je postajalo kolonom ako su mu otac i majka bili koloni ili u miješanom braku kolona i serva, ako mu je majka bila kolon kao i kod serva koji je postajao rađanjem od majke.³⁷⁶ Međutim, usprkos takvoj sličnosti postojala je osnovna razlika između kolona i serva: kolon je imao status libertatis, a servus status servitutis, kolon je bio zakupnik zemljišta, a servus radna snaga gospodara, status kolona bio je pravno trajno stanje pa gospodar nije mogao kolona osloboditi kolonatske veze, a status serva mogao se u svako vrijeme ukinuti pa je gospodar mogao serva na razne načine osloboditi, ali i puštanjem na slobodu servus je postao samo libertus s obvezama koje su nastale oslobođanjem, a nazivale su se pravima i obvezama patronata (bivši servus ostaje dužan na poslušnost, poštovanje, po potrebi i uzdržavanje bivšeg gospodara i dr.).³⁷⁷

Ako dakle analiziramo jednu i drugu instituciju, možemo sa sigurnošću zaključiti da servus iz vremena od IX do XI st. potječe iz institucije serva

³⁷⁴ F. Rački, n. dj. 129.

³⁷⁵ F. Rački, n. dj. 134—136.

³⁷⁶ B. Eisner i M. Horvat, n. dj. 122.

³⁷⁷ B. Eisner i M. Horvat, n. dj. 106—114.

iz VI st. sudeći ne samo po nazivu nego i po pojmovnom sadržaju koji ima od IX st. dalje. U XI st. registrirano je čak i patronatsko pravo bivšeg gospodara («quemque libertauimus et usque ad presbiterii honore sublimari fecimus ad eiusdem ecclesiae opus ibi illum perpetuo manere volumus»),³⁷⁸ što znači da je privredna situacija u XI st. bila takva da je ondašnjim prilikama odgovaralo da oslobođeni ostanu i dalje u određenoj vezi s bivšim svojim gospodarom.

Gubitak pravne slobode nije morao značiti i gubitak nezavisnoga gospodarskog položaja. Razvoj pojmova *curtis* i *villa* prema nestajanju njihove razlike odrazio se tako da se status mnogih serva poboljšao jer je servus počeo dobivati zemlju da na njoj vodi samostalno gospodarstvo, a status slobodnih pogoršavao jer su se kao posjednici svog gospodarstva unutar *ville* gospodarski gotovo izjednačili sa servima s obzirom na to što su bili dužni na slična podavanja kao i servi. Stoga je razumljivo da je izraz servus s vremenom mijenjao svoj pojmovni sadržaj i postepeno se sve više poistovjećivao s pojmom ostalih *villana* stvarajući tako novi pojam feudalnog kmeta. Nemamo sigurnih podataka o njihovim podavanjima do XII st., ali je očito da je servus bio feudalni kmet već onda kada je njegov gospodar bio ovlašten da nad njime vrši kaznene sankcije kao funkciju državne vlasti. S vremenom feudalčev zemljišni posjed nije morao biti identičan feudalčevu području vlasti, jer tom području vlasti mogao je pripasti ne samo teritorij njegova zemljišnog posjeda nego i teritorij izvan tog posjeda na kojem su živjeli slobodni ljudi na svojim zemljama, ali koji su bili dužni na razna davanja u korist feudalca i koji su bili vezani uz feudalčev dvor. Na taj se način s vremenom proširio osnov za razvoj pojma vlastelinstva. Vlastelinstvo nije moralo biti teritorijalno zatvoreno područje. Ono se moglo sastojati od rasutih i ispremiješanih zemljišnih površina na širem teritoriju.³⁷⁹ Čak ni alodij nije morao biti zatvoreno gospodarsko područje jer su alodijalne zemlje mogle biti izmiješane sa zemljama slobodnih zemljoposjednika.³⁸⁰

O veličini produktivnih površina pojedinih poljoprivrednih gospodarstava, vlasničkim odnosima na tim gospodarstvima, servima i ostalim *villanima* manjkaju nam kvantitativni podaci. Znamo samo to da su u sjevernoj i srednjodalmatinskoj regiji u XI st. prevladavali vlasnici zemlje, koji su slobodno raspolagali zemljama bez ičije suglasnosti. Samo manji broj vlasnika otuđivao je nekretnine uz suglasnost svojih rođaka.³⁸¹ Je li se u tome krio relikv kolektivnog vlasništva? Otušivanje nekretnina u kojima otac i sin, majka i djeca te braća zajednički raspoložu nekretninom nisu dokazi o relikvima kolektivnog vlasništva, jer njihov način raspolaganja može proizlaziti iz suvlasničkih odnosa. Međutim, ako neka osoba otuđuje nekretninu uz suglasnost svojih rođaka, u tom slučaju ako se ne mogu utvrditi susjedski odnosi tih rođaka ili ako se ne može zaključiti da se radi o nepodijeljenoj imovinskoj zajednici onog koji otuđuje s rođacima od kojih se traži suglasnost, takav način otu-

³⁷⁸ F. Rački, n. dj. 134.

³⁷⁹ J. Kulischer, n. dj. 63.

³⁸⁰ J. Kulischer, n. dj. 66.

³⁸¹ F. Rački, n. dj. 60, 91, 92, 94, 110, 129—133, 153, 162, 173, 180.

divanja nekretnine upućuje zaista na postojanje relikta shvaćanja kolektivnog vlasništva po kojem se time čuvaju interesi krvnih srodnika.³⁸²

Već je O. Mandić naglasio da činjenica da su grupe rođaka raspolagale posjedima ne znači da su ih i zajednički obrađivale, tj. da su u drugoj polovici XI st. u dalmatinskom primorju postojale zadruge kao opći ekonomski temelj društvenog života.³⁸³ Zadruga kao proizvođačko-potrošačka jedinica, koja se sastojala od nekoliko pokoljenja jednog oca uz njihove žene, na spomenutim se regijama do XI st. ne može neosporno utvrditi.

Na osnovi sačuvanih povijesnih vrela možemo zaključiti da su u sjeverno-dalmatinskim i srednjodalmatinskim regijama opći ekonomski osnov društvene strukture bile po pravilu inokosne obitelji koje su držale nekretnine u privatnom vlasništvu. Da li je postojalo ponegdje u tim regijama takvo pravo raspolaganja nekretninama koje se moglo vršiti samo uz suglasnost svih živih rođaka, i to ne na osnovi suvlasništva nego kolektivnog vlasništva tih rođaka, teško je utvrditi sa sigurnošću, ali je vrlo vjerojatno.

Postavlja se pitanje da li je krug rođaka koji je odlučivao u otuđivanju nekretnina u stvari predstavljao takvu formu zajednice rođaka koja je bila ili nije bila proizvođačko-potrošačka zajednica pa je postojala bez obzira na to gdje su i u kojoj obitelji živjeli njezini članovi. U vrelima se spominju izrazi »generatio« (IX st.),³⁸⁴ »genea« (X st.),³⁸⁵ »genus« (XI st.).³⁸⁶ V. Mažuranić u Prinosima poistovjećuje te izraze s izrazom bratstvo odnosno pleme.³⁸⁷ U vrelu, u kojem je spomenut izraz »genus« (»ex suo genere«) izgleda kao da se pod tim izrazom podrazumijevaju ne samo braća, roditelji, djedovi, pradjedovi nego i žena i ženine sestre i braća, snaha, svekrva, punica, maćeha, tetka i još neki koji nije spomenut »ex suo genere«.³⁸⁸ U drugom vrelu krug onih koji su zajednički odlučivali o otuđivanju nekretnine obuhvaćao je oca, sinove i »propinquos«, tj. rođake (po ocu i svojti)³⁸⁹ ili braću i sve »parentes« rođake.³⁹⁰ Ako bismo uvažili navedene primjere, u tom bismo slučaju morali zaključiti da je pleme obuhvaćalo ne samo rođake po krvnoj vezi nego i njihovu svojtu. Ako uzmemo u obzir da su parentes u jednom slučaju polagali zakletvu da će naknaditi svu štetu koju učini njihov »consanguineus«, tj. rođak po ocu, pa

³⁸² Neosnovano je mišljenje prema kojem tobože jedini Mandićev dokaz za utvrđivanje »ostataka zadruga« u Dalmatinskom primorju, tj. pravo prvokupa ne dolazi u obzir, jer da je prvokup univerzalna ustanova koja se rodila iz činjenice da je zemlja (sa stokom) bila tada osnovni i glavni izvor za podmirivanje nasušnih životnih potreba i da ne vrijedi samo za rođake već i za susjede (N. Klaić, n. dj. 79). Istina je da je pravo prvokupa univerzalna pravna ustanova, ali je također istina da je taj institut, ako se ne mogu utvrditi susjedski odnosi ili nepodijeljena zajednica dobara nakon smrti ostavitelja ipak reminiscencija na nekadašnje rodovsko zajedništvo od čega je najbitnije kolektivno vlasništvo.

³⁸³ O. Mandić, n. dj. 259.

³⁸⁴ F. Šišić, Priručnik 182.

³⁸⁵ F. Rački, n. dj. 270.

³⁸⁶ F. Rački, n. dj. 110.

³⁸⁷ V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb, 1908—1922, 84, 88, 935.

³⁸⁸ F. Rački, n. dj. 94.

³⁸⁹ F. Rački, n. dj. 130, 173.

³⁹⁰ F. Rački, n. dj. 153.

kada je ovaj i prouzročio štetu, da su ovlastili oštećenog da uzme »totam hereditatem« od onih kojima pripada izvršitelj štete i imovina po njihovom ocu, onda možemo utvrditi da je pleme u sjevernodalmatinskoj i srednjodalmatinskoj regiji u XI st. predstavljalo zajednicu rođaka, koja je čuvala zemljišni posjed od prijelaza u vlasništvo izvan plemena svojim pravom prvokupa i jamčila za štetu učinjenu trećim osobama svojom imovinom na osnovi pravog ili fiktivnog srodstva.

Pleme u XI st. u spomenutim regijama nije staleška organizacija, ali je jedna od formi društvenog razvoja u kojoj su se neki oblici starijeg društvenog uređenja podržavali zato što su bili za to prikladni uvjeti i razlozi postojanja (sprečavanje procesa pauperizacije članova plemena uslijed usitnjavanja zemljišnog vlasništva, nerazvijenosti obrta, trgovine i prometa, čestih darivanja u korist Crkve, a možda i uslijed fiskalnih tereta državne organizacije) s jedne strane, a onda zato da se osigura naknada za izvršene zločine i štete u korist oštećenog i državne organizacije s druge strane.

Neki sačuvani toponimi iz XI st. mogli bi se protumačiti tako kao da su neka plemena nastavala zatvorene zemljišne površine (Tugarani, Vučići, Kozičani, Srenjinci) pa su dali svoje ime svom naselju.³⁹¹ Međutim, takva hipoteza nije neosporna, jer se naziv stanovnika mogao izvesti iz toponima (Šibenčani od Šibenika, Kotorani od Kotora ili Tugarani od Tugari, Kozičani od Kozica). Dapače treba naglasiti da su svi ostali toponimi iz XI st. u srednjodalmatinskoj regiji sačuvani u obliku koji neosporno ne predstavlja izvedenicu iz imena plemena (Belaj, Brestani, Brestići, Grebeni, Geseniza-Jesenica, Cillaua Niua - Kilava njiva, Cobilacz-Kobiljak, Nacle-Orechova, Pissi Rit, Podspilize, Prasizo, Sekyrica, Srenjine, Tristenic, Tugari, Urana, Sirownzye-Žrnovica i drugo).³⁹² Stoga treba zaključiti da u XI st. (iz kojeg jedino imamo jedno povijesno vrelo kojem nitko nije do danas osporavao vjerodostojnost podataka) pleme ne predstavlja po pravilu teritorijalnu zajednicu niti proizvođačko-potrošačku zajednicu nego zamišljenu zajednicu rođaka. Ipak, nije isključeno da je neko pleme bilo i teritorijalno povezano, no o tome nemamo neospornih podataka u vrelima do XI st.

Na kraju, izraz »decima« koji nalazimo već sredinom IX st.³⁹³ također je od značenja jer upućuje na uvođenje crkvene desetine u prvoj polovici IX st. na području srednjodalmatinske regije hrvatske države. Hrvatski je vladar potvrdio naime 852. god. crkvi sv. Jurja pravo da godišnje dobije deseti dio od svih zemaljskih plodina, koje je vladar imao na svom curtisu u Klisu, a koje je pravo desetine podijelio istoj crkvi ranije vladarev prethodnik. Ova desetina ne može se poistovjetiti s tributom, koji je po pravilu pripadao vladaru od svakog podložnika, ako ga vladar nije od te obaveze oslobodio, ili od onog posjednika koji je živio na vladarevoj zemlji (terra regalis),³⁹⁴ ili pak od onog serva koji je obrađivao vladarevu zemlju. Ispravom iz 852. god. izričito se određuje da crkvi pripada desetina od onog što naraste na vladarevu curtisu, čime se isključuje mogućnost da se pod desetinom mogu shvatiti redovna

³⁹¹ F. Rački, n. dj. 127, 129, 130, 135.

³⁹² V. Novak, n. dj. 280—286.

³⁹³ F. Rački, n. dj. 4.

³⁹⁴ F. Rački, n. dj. 132.

podavanja podložnika i serva od svog selišta. Osim toga, očito je da desetina u korist Crkve nije bila uobičajeno davanje, a niti da su sva vladareva imanja bila obavezna na desetinu. Desetina se tek uvodi da bi postala redovni običaj. No, njezino uvođenje odmah u početku postojanja države predstavlja značajnu mjeru vladara. Crkvena desetina još je jedan dokaz da se u novoj državi počeo uvoditi već početkom IX st. franački feudalni sistem ne samo u pogledu njegovih institucija kao što su dominus, dominium, villa, curtis nego i s obzirom na odnos prema Crkvi.

Međutim, konkretan primjer darovanja desetine od hrvatskog vladara u korist Crkve već u toku IX st. od posebnog je značenja i iz drugog razloga. Uz organiziranje crkvene hijerarhije, gradnju samostana i crkvi, osiguravanje njihovog funkcioniranja dotiranjem zemljama i ljudima koji će te zemlje obrađivati i uzdržavati poljoprivredno gospodarstvo crkve, desetina s vladareva gospodarstva predstavljala je još jedan oblik pomaganja i unapređenja Crkve u Hrvatskoj, ali i osnivanje obveza Crkve da pomaže državnu organizaciju u vršenju njezinih funkcija dajući usluge putem svoje posredničke uloge između rimske civilizacije i slavenskog svijeta nuđajući principe rimske hijerarhije, administrativne podjele, procedure u sudovanju, sistema razmjene robe, juridičkih formi u pravnim poslovima, ulazeći u suradnju u rješavanju problema iz sfere državne vlasti na svojim crkvenim koncilima, usklađujući državnu organizaciju sa svojom organizacijom.

Ako napokon statistički analiziramo podatke sačuvane za područje sjevernodalmatinske i srednjodalmatinske regije iz vremena od IX do XI st., možemo zaključiti da je u njima registrirano znatno više slobodnih osoba negoli serva. Supetarski kartular najvećim je dijelom pregled pravnih poslova, većinom kupoprodaja, darovanja, zamjena, sklopljenih između slobodnih osoba. Ako izostavimo državne funkcionare, koji se tu spominju, ostaju najvećim dijelom spomenute slobodne osobe koje se pojavljuju kao sitni zemljišni vlasnici. Pored njih nalazimo vrlo mali broj zemljišnih vlasnika koji su imali veće posjede na kojima su se držali servi.³⁹⁵

Ako sumiramo sve te podatke o društvenoj strukturi na spomenutom području od IX do XI st., zapažamo da su postojale dvije osnovne klase: vladajuća i vladana.³⁹⁶ Vladajuću klasu sačinjavao je samo tanak društveni sloj slobodnih osoba koje su vršile državnu vlast kao funkcionari ili ovlašteni vladara. Vladar je tada bio nosilac sve državne vlasti pa i one slobodnih osoba koje su s vremenom stekle pravo da vrše neke funkcije državne vlasti na svom zemljištu. Vladajuća klasa pojavljuje se u IX st. kao sloj »possesores« koji se počeo razvijati u okviru feudalnih institucija kao feudalna klasa. Ne mogu se prihvatiti teorije koje datiraju postanak plemstva prije IX st.³⁹⁷

³⁹⁵ F. Rački, n. dj. 34, 46, 60, 80—85, 91, 95, 98, 109, 161, 171 i dr.

³⁹⁶ Bezrazložna je sumnja N. Klaić u tvrdnju da je hrvatsko društvo bilo već u IX st. podijeljeno u dvije osnovne klase: vladajuću i podvlašćenu (N. Klaić, n. dj. 79), to više što N. Klaić smatra da su Hrvati bili već u VII st. vladajući sloj nakon što su pobijedili Avare pa njih i Slavene potčinili.

³⁹⁷ Izraz »plemstvo« za feudalce do XII st. nije osnovan a ni praktičan. Tadašnje društvo u sjevernodalmatinskoj i srednjodalmatinskoj regiji nije poznavalo izraz »nobilis« u značenju koje ima u XIII st. Ono je poznavalo izraze ingenui, servi,

bilo tako da se ono razvilo od glavara i starješina plemena (»rodovno plemstvo«),³⁹⁸ bilo da se ono razvilo na taj način da su Hrvati prilikom doseljavanja kao osvajači postali plemići a pokoreni starosjedioci, Slaveni i Avari njihovi podložnici,³⁹⁹ ili teorija koja datira postanak plemstva poslije XII st. jer da se ono do tada nije uopće razvilo.⁴⁰⁰

Rodovsko-plemenska teorija o postanku feudalne klase uzima u obzir starješinski sloj uređenja društva koje je prethodilo društvenom sistemu vojne demokracije a ne uzima u obzir postanak i razvoj vojne aristokracije za seobe, osvajanja i definitivnog zauzimanja bizantske Dalmacije, proces ekonomske i političke diferencijacije te stvaranja klasnog društva i napokon proces formiranja takvog državnog uređenja u kojem će pored vladara i njegovih funkcionara vlasnici zemlje na kojoj žive slobodne i zavisne osobe zadobiti ovlaštenja za vršenje nekih funkcija državne vlasti, dakle, ne uzima opće zakone društvenog razvoja, a niti posebni razvoj vladajućeg sloja i utjecaj franačkog feudalizma.

Teorija o društvenom dualizmu Hrvata-feudalaca i Slavena-kmetova ne uzima u obzir povijesna vrela koja govore o tome da su Hrvati nakon doseljavanja živjeli u vojnodemokratskom uređenju, u besklasnom društvu koje nije bilo narušeno postojanjem serva te bogatih i siromašnih suplemenika, jer je postojao još i širok sloj slobodnih osoba koje nisu imale dominikalnu vlast, ali koje su zajednički upravljale društvom onako kako u bizantskom vrelu stoji: živjeli su u demokraciji nemajući svog arhonta nego starce župane.

Teorija o postanku feudalne klase poslije XI st. ne uzima u obzir feudalne odnose koji su postojali u razdoblju od IX do XII st. što dokazuju pojmovi dominus, dominium, fidelitas, curtis, villa, servi i decima iz tog razdoblja.

dux, rex, banus, župani, tepčije, dvornici i druge nazive za državne funkcionare ili ukratko rex et proceres Croatorum, primates, dominus, dominium, curtis, villa, servi, ancillae, cives. Istina, tadašnje društvo nije poznavalo isto tako izraze vladajuća i vladana klasa, feudanci, feud, feudalizam, no, mi se moramo koristiti nekim u svijetu prihvaćenim tehničkim terminima za označavanje dijelova tadašnjega klasnog društva. Izraz feudalac bolje odgovara od izraza plemić ako želimo izraziti feudalne odnose do XIII st. jer izraz feudalac daje mogućnost da preciznije izrazimo sliku razvijenog feudalnog društva u kojem su se formirali u feudalnoj klasi strogo zatvoreni slojevi, tj. staleži, među kojima plemstvo odnosno plemići čine samo jedan stalež. Tako se iz jedinstvene klase feudalaca s vremenom razvijaju pojedini slojevi u toj feudalnoj klasi: više i niže plemstvo, magnates, praelati, nobiles, tj. državni baroni, prinčevi, knezovi, grofovi i baroni, zatim crkveni velikodostojnici i napokon plemići, a tih plemića nema prije XIII st.

³⁹⁸ F. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, *Rad JAZU* 70, 187—190; F. Šišić, Povijest Hrvata..., 1925, 656; M. Lanović, Ustavno pravo Hrvatske narodne države, *Rad JAZU* 265, 190.

³⁹⁹ V. Klaić, Hrvatska plemena od XII do XVI stoljeća, *Rad JAZU* 130, 15, 16; Lj. H a u p t m a n n, Podrijetlo hrvatskog plemstva, *Rad JAZU* 273; I s t i, Hrvatsko praplemstvo, *SAZU, Razprave* I 53—115.

⁴⁰⁰ M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam po vinodolskom zakonu, *Djela JAZU* 44 (1952); M. Kostrenčić, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb 1956, 160—167; mišljenje B. Grafenauera o tim teorijama nabrojenim u ovim bilješkama br. 398 i 399 izloženo je u njegovu radu: Zgodnjefevdalna družbena struktura..., *ZČ XIV* 1960), 42—47; mišljenje pak N. Klaić vidi u n. dj. 74—80.

Vladanu klasu sačinjavali su preostali široki sloj slobodnih osoba među koje treba ubrojiti građanstvo i kler koji nisu bili sudionici u vršenju državne vlasti te sloj zavisnih osoba (serva, ancilla) u gradu i izvangradskom području čiji gospodarski položaj nije bio jednak. Najgori položaj imali su oni servi i ancillae koji su radili u kućanstvu kao sluge, nešto bolji oni koji su bili radna snaga u alodijalnom gospodarstvu, a najbolji oni koji su vodili samostalno gospodarstvo uz obavezna podavanja. Iz vladane klase počela se već u IX st. razvijati klasa feudalnih podložnika iz kojih su se s vremenom u toku X i XI st. izdvojili građani novih gradova (Nin, Knin, Biograd, i dr.), i u kojoj se formiraju različiti pravni statusi slobodnih, poluslobodnih i neslobodnih osoba. Krajem XI st. mi još uvijek imamo onu sliku društvene strukture koja je zabilježena u aktu sinoda održanog u Zadru 1095. god., tj. ingenuus vel servus, magna vel parva persona, slobodni i neslobodni, a među slobodnima bogati i siromašni, vladajući i vladani.⁴⁰¹

No, ta društvena struktura potvrđena je vrelima samo u splitskom zaleđu, ali moglo bi se opravdano tvrditi da je bila karakteristična za čitavo područje sievernodalmatinske i srednjodalmatinske regije. Za ostali niz regija hrvatske države koje počinju od istarskih gora, pa se nastavljaju kvarnerskom regijom, ličkom zavalom, Kordunom, područjem šuma oko Plive i Vrbasa te kraških polja (Glamoč, Livno i Duvno), južnodalmatinskom regijom te regijom dalmatinskih otoka, mi ne raspoložemo podacima pa možemo samo naslućivati. Činjenica da su vijesti iz stare hrvatske države sačuvane samo za spomenuto usko područje možda bi se mogla protumačiti u vezi s društvenim uređenjem na tom području. Vijesti su sačuvali samostani i crkve. Iz toga bi se moglo zaključiti da u ostalim regijama nisu postojali od IX do XI st. samostani i crkve ili ako su postojali, da su kasnije propali, možda u toku tatarskih i turskih provala. Ako razmotrimo razvoj crkvene organizacije, onda vidimo da su postojale u IX st. biskupije samo unutar gradskih zidina u Osoru, Krku, Rabu, Zadru, Splitu, Stonu, Dubrovniku i Kotoru, a u zaleđu da je bila nadležna tek formirana ninska biskupija za stanovništvo koje je bilo upravo pokršteno (skradinska, duvaniska i sisačka biskupija bile su ispražnjene), zatim da su u X st. gradske dalmatinske biskupije proširile svoju teritorijalnu nadležnost na granice koje su imale prije doseljenja Hrvata u bizantsku Dalmaciju tako da je ninska biskupija postala suvišna pa je bila i ukinuta, to više što je splitski nadbiskup preuzeo vršenje prava ispražnjenih biskupija. Nadalje vidimo da je krajem prve polovice XI st. čitava unutrašnjost hrvatske države ponovno pripadala ne dalmatinskim biskupima nego hrvatskom biskupu (koji je boravio na dvoru a s vremenom tek dobio rezidenciju u Kninu) te da je u drugoj polovici XI st. bila ninska biskupija ponovno uspostavljena, doduše u vrlo skućenim granicama; tako je zaleđe dalmatinskih gradova ponovno doživjelo crkvenu reorganizaciju. Sve te česte promjene u unutrašnjosti države govore da organizacija Crkve u tim dijelovima države nije funkcionirala. Jedino biskupije u sjevernodalmatinskim i srednjodalmatinskim regijama imale su uglavnom stalno određena područja djelovanja. Osim toga

⁴⁰¹ F. Rački, Documenta . . . , 160.

postojao je neko vrijeme antagonizam između splitskog i ninskog biskupa zbog želje za primatom pa se time zaoštavao problem slavenskog bogoslužja čemu je pridonio svoj udio i vladar kojeg je ipak više zanimala ideja čvrstog sjedinjenja dalmatinskih gradova sa zaleđem pa je shvatljivo da je poduzimao mjere za zblizavanje s dalmatinskim biskupima i samostanima. Ako u tom svjetlu shvatimo činjenicu da je Crkva samo u dalmatinskim gradovima sačuvala povijesna vrela za staru hrvatsku državu, onda je očito da ne možemo postaviti dilemu jesu li ili nisu postojali samostani u ostalim regijama hrvatske države. Oni su postojali, jer je to bio interes vladara i Crkve, ali je najvjerojatnije da je mreža crkvenih ustanova bila veoma rijetka, a osim toga, što je veoma važno, i utjecaj Crkve prema tome nije mogao biti velik u tim regijama. Ako tome pribrojimo da trgovina nije bila živa, a promet s morskim lukama bio slab, morali bismo zaključiti da se i društveni odnosi u tim regijama nisu razvijali onako brzo kao u primorskim regijama te da se u tim regijama morao zadržati znatan broj ostataka društvenog uređenja iz doba vojne demokracije.

Sudeći prema organizacijskim formama državne vlasti u Lici, Gackoj i Krbavi koje su bile u X st. jedno upravno područje, dakle jednostavni oblik organizacije, moglo bi se zaključiti da je takva forma najviše odgovarala ekonomskoj i društvenoj strukturi tamošnjeg stanovništva, a ta je mogla biti samo stariji oblik društvenog uređenja u kojem su npr. Gačani u IX st. mogli priznavati kao državnu vlast jedanput Bornu, a drugi put Ljudevita Posavskog, i to u veoma kratkom razdoblju. U regijama kraških polja Glamoča, Livna i Duvna i dalje u šumskom pojasu oko rijeke Vrbas i Plive funkcionirale su u X st. županije tipa koji je bio zastupan u sjevernodalmatinskim i srednjodalmatinskim regijama što znači da je u tim regijama bila organizirana gušća administrativna mreža pa bi nas to moglo uputiti na zaključak da su to zahtijevali ekonomski i društveni interesi vladajuće klase, a to pretpostavlja veću društvenu diferencijaciju i jače klasne suprotnosti pa prema tome društvenu strukturu koja bi sličila onoj u sjevernodalmatinskim i srednjodalmatinskim regijama. Naravno, ovakvo je zaključivanje logično, ali ne i neosporno, jer nema potvrde u povijesnim vrelima. Organizacija državne vlasti mogla je ovisiti i o drugim činiocima, a možda je očuvana u vrelima samo fragmentarna pa čak i iskrivljena slika te organizacije. Stoga nema osnove zalagati se za rješenje tog problema baš u određenom obliku.

Nešto drukčija morala je biti slika društvenog razvoja u južnodalmatinskoj regiji, posebno između Cetine i Neretve, gdje je cvalo gusarenje, a isto tako je morala izgledati i društvena struktura na dalmatinskim otocima drugačijom jer su tu imali presudan utjecaj centri bizantske vlasti smješteni u gradovima kamo utjecaji s kopna nisu mogli dopirati u većoj mjeri, gdje je bizantska dvorska politika štitila male posjednike i njihov slobodni status da bi se obranila od opasnosti koju su predstavljale latifundije u stjecanju prava vršenja centralne državne vlasti. Istina, feudalni odnosi su ipak prodirali i na dalmatinske otoke o čemu nam govore zakletve vjernosti 1018. god. gradova Raba, Krka, Osora, grada Beli na otoku Osoru koju su polagali mletačkom duždu kao svom senioru obvezujući se na plaćanje tributa i na vjernost,⁴⁰² ali taj odnos prema senioru izgleda nije dirao u podjelu i organi-

⁴⁰² F. Rački, n. dj. 32—35.

zaciju vršenja vlasti ni u gradovima ni u zaleđu, bar o tome nemamo nikakvih protudokaza. Na otoku Osoru (tako su se nazivali otoci Cres i Lošinj) nalazimo u X st. niz kaštela koji su bili središta sa svojom organiziranom upravom za okolno stanovništvo, ali tako podijeljeni da su neki kašteli bili naseļeni hrvatskim, a drugi romanskim stanovništvom.⁴⁰³ No, to je i jedini podatak o organizaciji izvangradskog područja na otocima koji ne možemo generalizirati tako da bismo to smatrali tipičnom slikom za sve otoke niti je možemo produžiti na duži period čak ni na samom otoku Osoru. Za druge regije nema baš nikakvih podataka pa je tako otvorena mogućnost nagađanja.

* * *

Iako nemamo podataka o osnovnom odnosu Hrvata prema svom vladaru za cijeli niz regija hrvatske države, ipak se čini da je opravdano tvrditi da je taj odnos počivao od IX st. dalje na feudalnoj fidelitas i plaćanju tributa vladaru.⁴⁰⁴

O državnoj organizaciji možemo utvrditi veoma malo zaključaka jer nisu sačuvana povijesna vrela koja bi pružala izdašnije podatke, a ona koja su sačuvana većinom još nisu proučena s obzirom na vjerodostojnost podataka. Ne samo što ne možemo neosporno odrediti organe vlasti, a niti njihov pojmovni sadržaj, nego ne možemo pratiti ni njihov razvoj od IX do XI st. Možda nam je najjasniji samo status vladara.

Naziv vladara mijenjao se tako da je u IX st. glasilo latinski onako kako su ga nazivali u sklopu franačke države — dux, a u X i XI st. rex koji je imao svoju krunu.⁴⁰⁵ No, i u IX st. okolina je vladara nazivala rexom, ali ne u smislu kralja nego vladara pa se i država nazivala regnumom. Regnum se poistovjećavao s vladarom⁴⁰⁶ što upućuje na patrimonijalni tip monarhije. Stoga je razumljivo da se on naziva u Cividalskom evangelistaru dominusom⁴⁰⁷ te da u IX st. on sam naziva župane »svojim županima«,⁴⁰⁸ tj. da je aparat državne organizacije smatrao svojim vlastitim aparatom.

U toku IX do XI st. hrvatski je vladar bio ponekad u vazalnom odnosu bilo prema franačkom, bilo bizantskom vladaru, bilo prema papi. Iz zavjernice hrvatskog vladara papi iz 1075. god. saznajemo obveze vladara prema papi kao svom vladaru, a te su bile plaćanje godišnjeg tributa, poslušnost prema senioru, čuvanje vjernosti senioru, vršenje vladarskih funkcija (krojenje pravde, zaštićivanje interesa Crkve, briga za siromahe, udovice i siročad, sprečavanje nedopuštenog sklapanja braka, osiguravanje interesa Crkve pri sklapanju braka, zabrana trgovine robljem i drugo).⁴⁰⁹

⁴⁰³ F. Rački, n. dj. 35, 426.

⁴⁰⁴ Podatak da je kralj Zvonimir dao Strezi pravo da ubire tribut na zemljama između Biaća i Solina ne upućuje na tribut koji je Zvonimiru pripadao kao vladaru već kao vlasniku zemlje. Uspor. F. Rački, n. dj. 132.

⁴⁰⁵ F. Rački, n. dj. 427.

⁴⁰⁶ L. Katić, n. dj. 9.

⁴⁰⁷ F. Rački, n. dj. 383.

⁴⁰⁸ F. Rački, n. dj. 4.

⁴⁰⁹ F. Rački, n. dj. 103—105.

U XI st. moć i utjecaj pape kao seniora nisu bili bez značenja što se vidi iz slučaja Petra Krešimira IV kojeg je saslušao papin poslanik da bi utvrdio njegovu krivnju ili nevinost u umorstvu kraljeva brata pa je kralj morao položiti sa »svojim 12 županima« prisegu da on nije kriv u tom zločinu umorstva, ako se htio osloboditi odgovornosti prema svom senioru.⁴¹⁰

Da li je vladar dolazio na prijestolje slobodnim izborom ili putem nasljednog prava ili izborom unutar članova dinastije, ne može se odgovoriti. Izgleda da se običaj izbora zadržao kroz sve vrijeme, ali izborom unutar članova dinastije. Bilo je slučajeva kada se prethodni vladar nasilno zbacivao, a i kada se izbor vršio izvan dinastije. Ipak, može se zaključiti da su vladari po pravilu proizlazili iz dinastije što je i u skladu s osnovama patrimonijalne monarhije.

Funkcije vladara imaju nekoliko karakteristika. Državna je organizacija vladareva organizacija. Vlast je vladar. Javni interesi ne postoje pa prema tome ni *jus publicum*. Vladar vrši vlast jer je on najmoćniji. On je *dominus* i senior pa su stoga akti državne vlasti akti njegove osobne vlasti. Vladar je zaštitnik pravnog poretka pa stoga traži poslušnost a u naknadu pruža zaštitu. Poslušnost se temelji na osobnoj fidelitas koju njegovi podložnici, tj. prvaci jamče zakletvom. U XI st. je očito da vladar nema više doticaj putem zakletve sa širokim masama. U IX i X st. izgleda da su funkcije državne vlasti samo u rukama vladara i njegova aparata, a u XI st., pogotovu potkraj XI st., izgleda da se aparat osamostalio a funkcije vlasti postale ponegdje nasljedne.

Funkcije vladara odražavaju se u njegovim činima zaštite čuvanja pravnog poretka i pravosuđa. Međutim vladar ne vrši svoje funkcije ako nije na to pozvan, pa ako zavađene stranke same rješavaju sporove i odlučuju o naknadi štete, vladar se ne miješa. Jedino je dužan pružati zaštitu udovicama, siročadi i siromasima kako to proizlazi iz njegove vazalske zavjernice. Vladar vrši nadalje vlast tako što ima pravo narediti i formulirati zabranu, a to se očituje u njegovu pravu zapovijedanja vojnom silom, određivanja tributa i oslobađanja od plaćanja tributa. O njegovoj zakonodavnoj djelatnosti nemamo potvrde u vrelima, ali je vjerojatno postojala. Na kraju vladar je vršio akte vlasti i ubiranjem tributa i ugovaranjem sa stranim vladarima.

Vladar se služio u vršenju državne vlasti svojim dvorskim i teritorijalnim aparatom.

Dvorski aparat sastojao se od niza župana koji su živjeli na vladarevu dvoru, koji su vršili službu savjetnika, službe u dvorskom kućanstvu, posebno upravljanja vladarevim dohocima (iz vlastitih *curtis* i *villa*, iz naplaćivanja tributa na čitavom državnom teritoriju, tributa dalmatinskih gradova za iskorištavanje zemlje na državnom teritoriju do ujedinjenja, tributa Venecije u X st., iz vršenja prava *descensusa*, vršenja kaznene sudbenosti, od ubiranja lučkih pristojbi, darova i dr.), nadalje, službu osiguranja osobne sigurnosti vladara te zapovijedanja vojnom silom. Dvorski aparat sastojao se često i od teritorijalnih župana koji bi se priključili dvorskoj družini kada se vladar nalazio sa svojim dvorom na području njihove mjesne nadležnosti.⁴¹¹

⁴¹⁰ V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba narodne dinastije u njemu, *Starine*, knj. 46, 30.

⁴¹¹ Uspor. F. Rački, n. dj. 3, 5, 16, 72, 189, 338.

Teritorijalni aparat vršio je po svoj prilici funkcije državne vlasti na osnovi prava iz delegacije. U X st. taj se aparat sastojao od regionalnih organa, i to bana i župana. Ban je bio tada na čelu pokrajina Like, Gacke i Krbave, a župani na čelu županija.⁴¹² Razvoj županija ne može se konstruirati a niti se može utvrditi organizacija unutar županija.

Potkraj XI st. postojala je posebna krajiška organizacijska jedinica na području otoka Osora (Cresa i Lošinja) i Krka te okolnog obalnog područja (osim onog između Rijeke i Labina).⁴¹³ Isto tako je postojao neko vrijeme posebni dukat između Cetine i Neretve čiji je dux bio vazal hrvatskog vladara. No, i taj je dukat imao podjelu teritorija na županije kao i ostali teritorij hrvatske države potvrđenu već u X st.⁴¹⁴ U drugoj polovici XI st. postojao je također dukat ili banat na sjeveru — Slavonski dukat, koji je bio vezan uz državni teritorij također samo putem dinastije.⁴¹⁵

Sudeći prema papinu pismu 880. god. hrvatskom vladaru moglo bi se zaključiti da su banovi i župani vršili u ime vladara prvenstveno sudsku funkciju (papa naime naziva župane sucima) na svom području.⁴¹⁶ No, za ovu hipotezu nema druge potvrde u vrelima.

Na području županije spominju se u XI st. ovi funkcionari: podžupani, satnici, dvornici, »clusari«, »tepziza«, »risarius«, ali sadržaj njihove funkcije nije poznat jer manjkaju podaci iz vrela. Ipak se može zaključiti da je podjela rada u županiji kao organu vladareve vlasti bila znatno izdiferencirana što upućuje na njihovo značenje kao izvršnih organa raznih funkcija vladareve vlasti.

Primorski gradovi imali su vlastitu organizaciju vlasti koja se u osnovi nije međusobno razlikovala bez obzira na različito vrijeme njihovog postanka (gradovi Biograd, Nin izgleda da su se razvili tek od IX st. dalje).

O dalmatinskim gradovima Osoru, Krku, Rabu, Zadru, Trogiru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru ne znamo ništa od doseljenja Hrvata pa do IX st. Formiranjem hrvatske države počeli su se sređivati i odnosi tih gradova prema bizantskom carstvu, tako da su prvo predstavljali zajednički, iako teritorijalno potpuno nepovezani, bizantsku pokrajinu na čelu s arhontom, a poslije pod Bazilijem I nakon sređivanja odnosa s hrvatskim i ostalim vladarima u zaleđu tih gradova (radi omogućavanja obrade zemlje građanima na teritorijima tih vladara),⁴¹⁷ postali su temom na čelu sa strategom sa sjedištem

⁴¹² VIZ II 33.

⁴¹³ M. Barada, n. dj. 13—23; I. Beuc, Osorska komuna u pravnopovjesnom svijetlu, *Vjesnik Drž. arhiva u Rijeci*, I, 1953, 10—36; M. Suić, Granica Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 2 (1955), 279—293; N. Klaić, Da li je postojala Dalmatinska marka Bečke ilustrirane kronike? *ZČ XIX—XX (1965—1966)*, *Zwitterjev Zbornik*, 125—138; Uspor. protivna mišljenja M. Kostrenčić, O radnji prof. dr. Mihe Barade, Hrvatski vlasteoski feudalizam, *JAZU* 1953, predavanje 26. maja 1953; B. Grafenauer, Vprašanje hrvatske krajine v Kvarneru, *ZČ XII—XIII (1958—1959)*, 254—260 i tamo označena literatura.

⁴¹⁴ VIZ II 34.

⁴¹⁵ M. Barada, n. dj. 166—170.

⁴¹⁶ F. Rački, n. dj. 13. U vrelima do XII st. nalazimo bana da vrši sudsku funkciju samo jedanput, i to uz kralja. Uspor. F. Rački, n. dj. 129.

⁴¹⁷ Naime, dalmatinski su gradovi morali od vremena Bazilija I davati pakta, tj. tribut, i to ne samo gradovi na kopnu nego i oni na otocima. Tribut se sastojao

u Zadru. Organizacija tog organa uprave nije poznata na osnovi sačuvanih povijesnih vrela, ali ako je ona funkcionirala, što je nemoguće utvrditi na osnovi postojećih vrela, u tom bi se slučaju budući da u toj temi nema spomena o tematskim vojnim jedinicama, moglo pretpostaviti da su oficij stratega sačinjavali samo oni činovnici ili oficiji koji su spadali u strategovu pratnju (protomandator — prenosilac strategovih naredbi, mandatori — pomoćnici protomandatora, komes, domestik — o čijim funkcijama u temi gotovo ništa ne znamo i možda još koji činovnik).⁴¹⁸ Kakav je bio razvoj teme u X st., nije poznato. Do sredine X st. spominje se doduše u Spisu De caeremoniis Dalmacija, a u službenim popisima spominje se strateg Dalmacije, ali konkretnih dokaza da je takav zaista i bio u funkciji nema. Istina, krajem X st. spominje se i proconsul Dalmatarum, ali u ispravi koja je falsificirana negdje krajem XII ili početkom XIII st. Vrlo je vjerojatno da je tematska uprava slabije funkcionirala u X negoli u IX st., ako je uopće u X st. postojala. U borbi za dominij nad dalmatinskim gradovima od strane hrvatskog vladara i mletačkog dužda gradovi su najbolje prolazili, to više što su mogli i dalje održavati svoj ekonomski procvat nakon sređivanja odnosa sa zaleđem u IX st., a pogotovo nakon očitovanja želje hrvatskih vladara da dobiju dominij nad tim gradovima. U X st. započeo je proces individualiziranja gradova što znači jačanja interesa za potpuno osamostaljenje svakog grada, a s time u vezi i formiranja vlastite i nezavisne organizacije vlasti. Od sada će ta uprava odlučivati o priznavanju vrhovne državne vlasti nad svojim gradom. Ta će odluka ovisiti naravno o faktičnom odnosu vojnih snaga u blizini grada. Stoga je razumljivo da su gradske uprave mijenjale svoje vrhovne gospodare priznavajući uglavnom sad hrvatskog vladara, sad bizantskog cara, sad mletačkog dužda. Dok su bili pod vrhovništvom bizantskog cara, imali su ponovno stratega ili katepana, ali najvjerojatnije samo titularno. U vrelima nema nikakve potvrde o vršenju bilo kojeg akta vlasti stratega, katepana, ili drugih činovnika bizantske uprave iz tog razdoblja. Međutim, izgleda da su gradovi u izvanrednim prilikama održavali zajedničke skupove, vjerojatno svojih predstavnika, na kojima su donosili zaključke o zajedničkim akcijama radi zaštite svojih interesa. No, to nisu bili conventusi iz rimskog vladanja nego samo skupovi ad hoc.⁴¹⁹ Na kraju treba podvući da je u Dubrovniku u prvoj polovici XI st. formirano sjedište nove teme, ali o njezinu funkcioniranju ne znamo gotovo ništa. Ipak, treba naglasiti, potčinjavanje dalmatinskih gradova pod hrvatskog vladara smatralo se ne samo logičnim nego i definitivnim stanjem. To se vidi iz naslova hrvatskog vladara koji su mu davali pape priznavajući ga kraljem ne više Hrvata, nego Hrvatske i Dalmacije ili samo kraljem Dalmacije.⁴²⁰

većim dijelom u naturi, a manjim u novcu (VIZ II 36). Tribut se plaćao svakako vlasniku zemlje odnosno vrhovnom vlasniku zemlje. Još u XI st. koristovni vlasnici na otocima plaćali su vrhovnom vlasniku tribut za uživanje zemalja koje su posjedovali. Uspor. F. Rački, n. dj. 32, 33, 34, 35. Očito je da su građani većine dalmatinskih gradova u IX st. plaćali tribut zato što su morali priznati dominij vladara nad zemljama izvan gradskih zidina.

⁴¹⁸ J. Ferluga, n. dj. 73.

⁴¹⁹ J. Ferluga, n. dj. 116.

⁴²⁰ Uspor. F. Rački, n. dj. 103, 205. Ovakvo se shvaćanje održalo i u slijedećim stoljećima tako da se u XII st. čak poistovjećivala Hrvatska s Dalmacijom, tj. s

Budući da ne posjedujemo povijesna vrela do XI st. ni za dalmatinske gradove ni za one na obali koji su nastali od IX st. dalje, to ne možemo neosporno utvrditi gradsku upravu u IX i X st. Iz povijesnih vrela XI st. saznajemo da su u prvoj polovici XI st. društvenu strukturu u gradu činili uglavnom clerus i populus koji su spadali ili u magnates ili minimi⁴²¹ što bi značilo kod klera viši i niži kler, a kod populusa bogate i siromašne. No u drugoj polovici XI st. to je razlikovanje dobilo stalne izraze: *nobiles et ignobiles, maiores et minores*.⁴²² Izgleda da su u *nobiles* spadali gradski funkcionari, ali i oni koji su imali nekretnine sa servima.⁴²³

Na čelu gradske uprave stajali su prior (katkada dvojica) i biskup koje su birali građani.⁴²⁴ Uz priora i biskupa spominju se suci⁴²⁵ koji su vršili vjerojatno ne samo sudsku nego i izvršnu vlast, »*commerzarii*«⁴²⁶ koji su se brinuli za gradske prihode i rashode, *scriptor* ili *notarius*,⁴²⁷ te *advocatus*.⁴²⁸

Odluke je donosio prior katkada zajedno s plemenitim ljudima (među koje se svakako ubrajaju biskupi i opati), ali većinom zajedno s čitavim narodom, i to tako da se odluka gradske uprave pročitala u crkvi pa je narod davao samo suglasnost riječima »*fiat, fiat, fiat*«. ⁴²⁹

Potanje podatke o gradskoj upravi nemamo, ali je dovoljno jasno da je gradska uprava bila samostalna. Iz jednog primjera vidimo da se u kaznenom postupku zbog izdaje primjenjivala *lex romana*,⁴³⁰ u stvari Rotarijev edikt iz 643. god.⁴³¹ Kojim se pravom koristila u civilnom postupku ne može se sa sigurnošću tvrditi, ali s obzirom na analizu statusa *libertatis et servitutis* i zabune pisara koji je umjesto Rotarijeva edikta upotrijebio izraz *lex romana*, moglo bi se zaključiti da su primjenjivali u načelu rimsko pravo.

Osim regionalnih organa vlasti u koje smo ubrojili i gradske uprave postojali su i lokalni, ali ne kao organizacija nego pojedinačno i izolirano. Gospodari zemlje vršili su također akte državne vlasti, i to nad svojim servima, a gospodari odnosno vlastelini mogli su biti crkva, samostan i pojedini svjetovnjaci. Nesumnjiva je njihova disciplinarna vlast nad servima, ali koja je još ovlaštenja sadržavala njihova funkcija državne vlasti ne može se utvrditi. Budući da nije sačuvan nijedan podatak iz kojeg bi se vidjelo da je

kopnеним и ото̀чним градovima (S. Ljubić, *L'Italia descritta nel libro del re Ruggero compilato da Edrizi. Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Schiaparelli*, Roma 1883), *Rad JAZU* 85, (1887), 234—236.

⁴²¹ F. Rački, n. dj. 43.

⁴²² F. Rački, n. dj. 49, 57, 59, 64, 70, 76, 125, 157, 159.

⁴²³ F. Rački, n. dj. 176.

⁴²⁴ To zaključujemo na osnovi privilegija datog gradu Trogiru. Uspor. T. Smičiklas, n. dj. II, 19, 30, 37, 49—50, 338.

⁴²⁵ F. Rački, n. dj. 40, 42, 45, 102, 155...

⁴²⁶ F. Rački, n. dj. 155.

⁴²⁷ F. Rački, n. dj. 42, 45, 76.

⁴²⁸ F. Rački, n. dj. 123, 145.

⁴²⁹ F. Rački, n. dj. 76.

⁴³⁰ F. Rački, n. dj. 102.

⁴³¹ A. Dabinović, *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940, 84.

sudsku vlast nad servima vršio kralj, ban ili župan ili bilo koji drugi funkcionar ne samo u pitanjima naknade štete nego i u posjedovnim ili obligacijskim sporovima, može se opravdano pretpostaviti da je takve sporove rješavao njihov vlastelin koji je vodio usmeni postupak pa stoga nije ostavio tragove sudskog postupka.

Poseban je problem pitanje narodnih skupština. U vrelima nalazimo nekoliko podataka koji upućuju na mogućnost postojanja narodne skupštine na kojima bi se vršio izbor vladara, rješavali sudski sporovi, potvrđivale odluke, raspravljala pitanja od koristi za državu i drugo.⁴³² Podatak iz povijesnog vrela o izboru vladara na takvoj skupštini izgleda da nije precizno interpretiran, jer u tekstu Zvonimirove zavjernice stoji da je Zvonimir u solinskoj bazilici sv. Petra sinodalnim jednodušnim izborom cijeloga klera i naroda investiran vlašću kraljevstva i konstituiran kao kralj.⁴³³ Mišljenje da se konkretno radilo o saboru ili pak o narodnoj skupštini nema neospornog osnova. Govoriti o saboru u XI st. izgleda da je preuranjeno, jer onaj koji mi poznajemo jest sabor u staleškoj državi, a taj se potpuno razvio tek u XV st. O narodnoj pak skupštini govoriti, a riječ je o sinodalnoj elekciji gdje su mogli sudjelovati samo crkveni funkcionari (biskupi i opati) te laički prvaci (proceres), a možda u konkretnom slučaju i drugi laici (svakako ne u velikom broju jer je sinod bio održan u bazilici sv. Petra u Solinu) očito da nije besprijekorno osnovano. Osim toga, u XI st. utvrditi postojanje narodne skupštine u kojoj bi trebale sudjelovati široke narodne mase s teritorija čitave države, a država je patrimonijalnog tipa, nezamislivo je. Gradovi su mogli držati masovne skupštine jer je pučanstvo bilo relativno malobrojno, a i interesi autodikije su to nalagali. Tekst pak koji govori o tome da su se »undique universa nobilitas seu exigui populi manus ac ceteri ecclesiarum cenobiorumque rectores vel retroactis pro causis aut confirmationis rerum vel gratia comunis nostri regni utilitatis ad nostram ut moris est omnibus imperantibus confluere ceperunt«⁴³⁴ nalazi se u ispravi koje podaci nisu još kritički obrađeni. No, bez obzira na to, iz teksta se ne može zaključiti da je riječ o narodnoj skupštini, nego je riječ o dolaženju raznih interesenata pred kralja da riješe svoje probleme i probleme državne uprave.

Sinodalni oblik rješavanja problema crkve i države nije bio u XI st. novost. Već u X st. održavali su se takvi sinodi na kojima su sudjelovali crkveni i državni dostojanstvenici (splitski sinodi iz 925. i 927/28. god.). Na tim sinodima rješavala su se pitanja organizacije crkvene mreže, donosile pravne norme za kažnjavanje krivičnih djela nepoznatog i poznatog ubojice vladara, sređivali odnosi između gospodara i serva, rješavala pitanja iz bračnog prava.⁴³⁵ Stoga je osnovano tvrditi da su u državnu organizaciju spadali i mješoviti crkveno-državni sinodi pogotovo u vrijeme kada je hrvatski vladar bio papin vazal. I u vladarevoj zavjernici iz 1075. god. vidjeli smo obveze i prava vladara slična zaključcima splitskih sinoda iz X st.

⁴³² F. Rački, n. dj. 103, 148.

⁴³³ F. Rački, n. dj. 103.

⁴³⁴ F. Rački, n. dj. 148.

⁴³⁵ F. Rački, n. dj. 191—192, 193, 195, 196.

4. Jesu li Neretvani imali vlastitu državu u XI st.?

Nakon što je M. Barada 1932. god. iznio tvrdnje da je neretvanska oblast bila od sredine do u drugu polovicu XI st. samostalna država, da su morstici Jakov i Rusin te kralj Slavac bili neretvanski vladari, da je Jakov vladao krajem 70-ih i 80-ih godina, Rusin poslije njega, a Slavac poslije Rusina, i to 90-ih godina XI st. te da su neretvanskoj državi pripadali i neki predjeli na desnoj obali ušća Cetine,⁴³⁶ napisan je priličan broj studija u kojima su bile prihvaćene ili pobijane Baradine teze.

Budući da je u najnovije vrijeme N. Klaić i posljednja prihvatila Baradine teze iz 1932. god., pa i sama pokušala razraditi onu Baradinu tezu o pripadnosti poljičkog primorja neretvanskom teritoriju,⁴³⁷ to je ustvari potrebno proanalizirati Baradinu argumentaciju i dokaze N. Klaić pa da se utvrdi njihova održivost.

Suvišno bi bilo iznositi razna mišljenja u spomenutim studijama, jer je to već učinila N. Klaić u svojoj studiji: *Problem Slavca i Neretljanske krajine* (1960).⁴³⁸ Treba ipak podvući da je N. Klaić ostala na Baradinoj argumentaciji iz 1932. god. [i nakon što su objelodanili: M. Barada svoju studiju *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062—1075) iz 1957. god.*⁴³⁹ i Lj. Karaman *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st. iz 1962. god.*]⁴⁴⁰ ne samo u svojoj studiji: *Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran* (1969. god.) nego i u svojoj *Povijesti Hrvata u ranom srednjem vijeku* (1971. god.).

Barada argumentira svoje teze iz 1932. god. ovako:

1. »Po kritici teksta (Supetarskog kartulara!) dade se odrediti da crkva sv. Petra nije sagrađena prije godine 1080, a time imamo i terminus ante quem non svih darovnica i drugih u njima zajamčenih činjenica, kao Slavca i ostalih.«⁴⁴¹
2. Supetarski kartular sastoji se od više darovnica od kojih je prva Petra Crnog i njegove žene prigodom gradnje crkve (tekst broj 1 do broja 5 numeracije koju je dao V. Novak u svom djelu *Supetarski kartular*),⁴⁴² druga je također Petra Crnog kada je utemeljio samostan (tekst br. 6. do broja 70 a), a onda slijede treća pa do osme darovnice (tekst br. 71 do broja 96). God. 1080. odnosi se na prvu darovnicu, a nikako na drugu. Druga potječe negdje iz 90-ih godina XI st.⁴⁴³

⁴³⁶ M. Barada, n. dj. 178—183.

⁴³⁷ N. Klaić, *Problem Slavca i Neretljanske krajine*, ZČ XIV (1960), 96—136; i s t a, *Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran*, *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28—30. rujna 1969*, Makarska 1970, 121—167, ista, *Povijest Hrvata* . . , 69—71, 474—485.

⁴³⁸ N. Klaić, *Problem Slavca* . . . 96—107.

⁴³⁹ M. Barada, *Prilozi kronologiji hrvatske povijesti*, *Rad JAZU* 311, 185—218.

⁴⁴⁰ Lj. Karaman, *O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st.* *HZ XV* 1962, 257—269; uspor. N. Klaić, *U povodu priloga Lj. Karamana: O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st.*, *HZ XVII*, 1964, 413—422.

⁴⁴¹ M. Barada, *Dinastičko pitanje* . . . , 180.

⁴⁴² V. Novak — P. Skok, *Supetarski kartular* . . . , (u daljnjem tekstu: V. Novak, n. dj.) 213—232.

⁴⁴³ M. Barada, n. dj. 179, 183.

Baradina tvrđnja da crkva nije bila sagrađena prije 1080. god. ne može se prihvatiti. Prije svega treba utvrditi što predstavlja tekst koji donosi Supetarski kartular, a što godinu na početku teksta.

Tekst Supetarskog kartulara pisalo je nekoliko ruku. Tekst od broja 1 do broja 86 uključivo napisao je jedan pisar, a od broja 87 do broja 97 uključivo drugi pisar. Poslije ovog slijedi tekst koji su pisali razni pisari, no ovaj ne treba analizirati jer se odnosi na vrijeme koje je irelevantno za postavljeni problem, a počinje sa 1167. god. te se nastavlja do XV st. u paleografskom pogledu. Sudeći prema pismu V. Novak datira pisanje rukopisa prvog i drugog pisara (nazvat ćemo ga osnovnim dijelom Kartulara) s XII st.⁴⁴⁴ Ne ulazeći u razna mišljenja da li je taj osnovni dio napisan u prvoj ili u drugoj polovici XII st. jer taj problem nije bitan za ovu raspravu, očito je sudeći prema izvodima karta i noticija od kojih se dobrim dijelom sastoji osnovni dio rukopisa da su pisari napisali tekst s namjerom da samostan dobije pregled i popis svih zemalja i svih prava koja im pripadaju te da se zna tko može posvjedočiti da su te zemlje i ti servi zaista samostanski. Pisari su napisali i onaj tekst koji objašnjava rezultate sporova koji su bili u vezi s pojedinim zemljama koje se nabrajaju u tomu dijelu rukopisa.

Postavlja se pitanje: Odakle su pisari osnovnog dijela rukopisa crpili podatke? Prvi pisar, tj. onaj koji je napisao tekst od broja 1 do broja 86 očito je imao pred sobom fundacijsku ispravu Petra Crnog koja počinje invokacijom i datacijom (1080. god., jedinom godinom u osnovnom dijelu rukopisa), a završava sankcijom (tekst br. 70 a),⁴⁴⁵ zatim karte i noticije o stjecanju zemalja i serva koji se spominju u fundacijskoj ispravi te karte o donacijama drugih osoba. Osim toga, očito je da su pisaru odnosno sastavljaču teksta date u obradu još neke karte i noticije 1) koje je opat samostana naknadno pronašao a odnosile su se na Petra Crnog, autora fundacijske isprave, 2) koje su bile ispostavljene poslije 1080. god. ili 3) koje nisu ušle zabunom u fundacijsku ispravu. Tako je na temelju karti o donacijama drugih osoba i naknadno pronađenih karti Petra Crnoga nastao tekst od broja 71 do broja 86 rukopisa Kartulara.⁴⁴⁶

Drugi je pisar zabilježio također naknadno pronađene ili još neobrađene karte i noticije, doduše svega nekoliko, iz kojih je uzeo osnovne podatke i sastavio izvode. Naknadno su pronađene noticije o kupovanju serva i nekih zemalja, koje su nabavljene vjerojatno poslije izdanja fundacijske isprave, zatim brevis recordatio nekog Petriza za koga V. Novak misli da je sam Petar Crni⁴⁴⁷ i konačno recordatio Grgura, opata samostana o kojem je riječ. Tako je nastao tekst od broja 87 do broja 96.⁴⁴⁸

Rukopis je nastao negdje između rekordacije Grgura, koju V. Novak datira ne mnogo poslije 1105. god.,⁴⁴⁹ i 1176. god. kada je druga ruka upisala ispravu iz te godine, i to diplomatskom minuskulom koja je nesumnjivo

⁴⁴⁴ V. Novak, n. dj. 117—141.

⁴⁴⁵ V. Novak, n. dj. 213—222.

⁴⁴⁶ V. Novak, n. dj. 222—225.

⁴⁴⁷ V. Novak, n. dj. 46.

⁴⁴⁸ V. Novak, n. dj. 225—228.

⁴⁴⁹ V. Novak, n. dj. 206.

suvremena toj ispravi.⁴⁵⁰ Vremenu nastanka rukopisa u potpunosti odgovara izbor podataka izvršen od sastavljača teksta iz karta i noticija koje su mu bile pri ruci, ako uzmemo u obzir da je morao imati u vidu interes samostana da ovaj po potrebi brani pred sudom svoja prava. Kartular sam po sebi tada nije bio dokazno sredstvo, ali je očito da je osnovni dio Kartulara sa svojim podacima morao pomoći samostanu u obrani njegovih prava na zemljama i servima, ako bi se izgubili originali karta i noticija i ako bi umrli navedeni svjedoci. Osnovni dio Kartulara služio je u vrijeme kada je bio napisan kao liber memorialis. Pojedine dijelove teksta sastavljač je spajao kronikalnim komponiranjem podataka u pripovjedačkom tonu pa otuda one formulacije: nam in primis, ibidem, insuper, post hec vero, postea, nam post itd.⁴⁵¹

Fundacijsku ispravu pisar nije prepisao. On je građu iz fundacijske isprave obradio u memorijalnom smislu. Istaknuo je u obradi fundacijske isprave prije svega ove momente: što je fundator zadužbine dao zadužbini u zemljama i servima, koga je imenovao opatom (možda interpolacija u pogledu imena opata), koga je odredio za ktitora poslije svoje smrti i što je povjerio ktitorima poslije svoje smrti u vršenju ktitorske funkcije te koji se dan u godini treba memorirati kao dan posvećenja crkve (11. X). U obradi fundacijske isprave sastavljač je iznio i sve sporove koje je imao autor fundacijske isprave i rezultate rješavanja tih sporova pa je stoga vjerojatno da je time obrada fundacijske isprave dovela do stanovitog proširenja originalnog teksta te isprave.

Datacija fundacijske isprave (1080. god.) nije datacija posvete crkve i samostana ili samo crkve, nego vremena kada je isprava izdana. 11. listopada pak, koji se spominje u tekstu pod brojem 1,⁴⁵² sudeći prema općem sadržaju osnovnog dijela kartulara ne odnosi se na 1080. god. Taj je datum ostao nepotpun bez oznake godine te predstavlja pogrešku isto tako kao što su pogreške da jedino spomenuta godina u osnovnom dijelu teksta, tj. 1080, ne odgovara indikciji VIII⁴⁵³ te da je u izvodu karte u tekstu pod brojem 105 uz indikciju IX navedena godina 1018. uz vladanje kralja Zvonimira, nadbiskupovanje Lovre i priorovanje Volice.⁴⁵⁴ Pa i sama 1080. god. je nepotpuno datirana, jer nema oznake mjeseca i dana. To su činjenice isto tako kao što je činjenica da u čitavom tekstu ima velik broj pogrešaka fonemsko-grafičkih, ali i stvarnih. Prvi pisar (tekst od broja 1 do broja 86) čak je jednu te istu kartu obrađivao dva puta jer je zaboravio da ju je prvi put obradio unutar teksta fundacijske isprave. Tako je izvod iz iste karte učinio pod brojem 32 i ponovno pod brojem 80.⁴⁵⁵ I drugi je pisar tako pogriješio pa je tekst broj 101 učinio od teksta broj 92 i 98.⁴⁵⁶ Budući da nam se nije sačuvala originalna fundacijska isprava, nemoguće je provjeriti da li je godina

⁴⁵⁰ V. Novak, n. dj. 132.

⁴⁵¹ V. Novak, n. dj. 136.

⁴⁵² V. Novak, n. dj. 213—214.

⁴⁵³ V. Novak, n. dj. 213.

⁴⁵⁴ V. Novak, n. dj. 231.

⁴⁵⁵ V. Novak, n. dj. uspor. 218 i 224.

⁴⁵⁶ V. Novak, n. dj. uspor. 226, 229, 230.

(1080) ili indikcija (VIII) bila ispravno prepisana iz originala ili nijedno od ovog. No, ne možemo provjeriti niti jedan jedini izvod iz karte i noticije ne samo u osnovnom dijelu nego ni u čitavom tekstu kartulara jer nam se nije sačuvao nijedan originalni dokument⁴⁵⁷ koji se obrađivao u osnovnom dijelu ili koji se iznosi u cijelosti u ostalom dijelu kartulara. To su dakle činjenice koje se mogu opravdavati i možda razumjeti, ali koje se ne mogu mimoići ili bez uvjerljive osnove tumačiti. Za sada je jedino sigurno da je 11. listopada svake godine bio blagdan posvete crkve.

Sve što je u obradi fundacijske isprave uneseno u tekst od broja 1 do broja 70 a⁴⁵⁸ dogodilo se u prošlosti, tj. do 1080. god. Isto se može tvrditi i za neke izvode koje je prvi pisar unio u tekst poslije obrade fundacijske isprave. Stoga je razumljivo da se ne samo radnje i događaji u izvodima iz karte ili noticije (izraženi u subjektivnoj formi) nego i ostali tekst koji je komponirao sastavljač u pripovjedalačkoj formi donose u prošlom vremenu. Čitav tekst od broja 1 do 70 a međusobno je povezan jer se iznose sve zemlje i svi servi (osim četiri serva)⁴⁵⁹ te sva prava koja zajedno s crkvom i samostanom sv. Petra sačinjavaju osobnu zadužbinu Petra Crnog na temelju fundacijske isprave. Otuda je razumljivo da u završnoj formuli isprave u sankciji (tekst broj 70 a)⁴⁶⁰ imamo formulaciju: »omnia ista que hic prelibata sunt uolumus in sempiternum ecclesiam habere« što znači da je ktitorova volja da sve zemlje i svi servi koji su prije spomenuti pripadnu zauvijek samostanu odnosno crkvi sv. Petra. Ecclesia u to doba označuje i samostan.⁴⁶¹ No i u samom osnovnom tekstu očito je da se ecclesia poistovjećuje s izrazom monasterium. U izvodu broj 68 iznosi se da se svinjar predaje »in nominata ecclesia« zato što ga je opat Grgur izliječio od boginja.⁴⁶² Otuda je nadalje jasno da u završnoj formuli imamo zapovijed ktitorovim sinovima, kojima je ktitor predao sva ktitorska prava poslije svoje smrti, da paze na to da se u crkvi vrši svakidašnje bogoslužje te da ne iskorištavaju zadužbinu za sebe nego da je čuvaju u korist crkve i samostana i onih koji u njemu služe. Isto tako je razumljivo da ktitor nakon nabranjanja svih zemalja i serva koji pripadaju samostanu u završnoj formi određuje tko će biti ktitor nakon njegove smrti i koja mu je dužnost u vezi s ovom zadužbinom (»regant, custodiant, conservent et ab omni perturbationis incursu defendant«).⁴⁶³

Proizvoljno bi bilo završnu formulu staviti na drugo mjesto u osnovnom dijelu teksta koji je napisao prvi pisar. Sastavljač i pisar ovog teksta znali su najbolje kamo ta formula spada i stoga su je stavili upravo tamo gdje i jest (tekst broj 70 a). S tom formulom oni su dali do znanja da je ono što su iznijeli prije te formule sve što pripada samostanu i da to čini jednu cjelinu. Hipoteza da ova formula pripada tekstu pod brojem 1, zato što se u tom tekstu kao i u formuli spominje ecclesia, a ne monasterium te zato što je

⁴⁵⁷ V. Novak, n. dj. 157.

⁴⁵⁸ V. Novak, n. dj. 213—222.

⁴⁵⁹ V. Novak, n. dj. 222 (tekst br. 63, 64, 65, 68).

⁴⁶⁰ V. Novak, n. dj. 222.

⁴⁶¹ Du Cange, n. dj. III 223.

⁴⁶² V. Novak, n. dj. 222.

⁴⁶³ V. Novak, n. dj. 222.

karakteristična u ovom tekstu kao i u formuli izražavanje »uolumus«, tj. pluralna stilizacija, pa time upućuje na ktitora Petra i ženu mu Anu, a da je rečenica u toj formuli da se u crkvi ima vršiti svakodnevna služba božja uzeta iz druge listine,⁴⁶⁴ nema uvjerljivih argumenata. Već je rečeno da ecclesia u to doba znači i monasterium, zatim, pluralna stilizacija nalazi se vrlo često i u ostalom tekstu osnovnog dijela, a misao o spomenutoj eventualnoj interpolaciji o obvezi držanja svakodnevnog bogoslužjenja nije prihvatljiva jer je rečenica na mjestu gdje stoji sasvim logična iza teksta koji je prethodio a u kojem se spominju ne samo crkva nego i redovnici i opat (tekst broj 6, 28, 50, 52, 60, 68).⁴⁶⁵ Osim toga kad bi završna formula pripadala samo tekstu broj 1, onda bi crkva i samostan morali posjedovati vrlo malu površinu zemlje, i to onu navedenu u tekstu broj 1,⁴⁶⁶ a sve ostale od broja 7 dalje ako nisu izričito u tekstu izvoda darovane crkvi ili samostanu, kao i servi, postali bi besmisleno uneseni u Kartular, a tako i stilizacija završne formule ne samo u pogledu održavanja svakidašnjeg bogoslužja nego i ona izreka »omnia ista que hic prelibata sunt«⁴⁶⁷ (ova se naime ne može ni u kom slučaju stilski odnositi na tekst broj 1).

Iz čitave analize osnovnog dijela teksta kartulara proizlazi dakle da je 1080. god. bila već izgrađena ne samo crkva nego i samostan te da se prema tome Baradina teza o 1080. god. ne može prihvatiti, tj. da je 1080. god. »terminus ante quem non svih darovnica i drugih u njima zajamčenih činjenica kao kralja Slavca i ostalih«.⁴⁶⁸ Stoga se ne može prihvatiti ni druga Baradina teza da se god. 1080. odnosi na prvu darovnicu (tekst broj 1 do broja 5) kada je crkva bila sagrađena a nikako na drugu darovnicu kada je utemeljen samostan (tekst broj 6 do broja 70 a) jer da ta druga darovnica datira s negdje 90-ih godina XI st.⁴⁶⁹

Barada naime dolazi do zaključka da drugu darovnicu treba datirati s 90-im godinama XI st. na slijedeći način:

Prije svega treba razlikovati sagrađenje crkve od utemeljenja samostana, jer se samostan utemeljio kasnije.⁴⁷⁰

U tekstu od broja 1 do broja 5 govori se o crkvi i o zemljama koje su crkvi darovane. U vezi s ovom darovnicom spominje se Jakov dux maria-norum kao svjedok kod jedne nagodbe. Dakle prema Baradi Jakov je živio svakako i prije gradnje crkve.⁴⁷¹

U tekstu od broja 6 do broja 70 a govori se o samostanu, zemljama i servima darovanim tom samostanu. U ovom tekstu spominje se Rusin morstik, dakle u vrijeme kada je samostan već postojao. U istom tekstu

⁴⁶⁴ V. Novak, n. dj. 167.

⁴⁶⁵ V. Novak, n. dj. 215, 218, 220, 221, 222.

⁴⁶⁶ V. Novak, n. dj. 213—215.

⁴⁶⁷ V. Novak, n. dj. 222.

⁴⁶⁸ M. Barada, n. dj. 180.

⁴⁶⁹ M. Barada, n. dj. 183.

⁴⁷⁰ M. Barada, n. dj. 180.

⁴⁷¹ M. Barada, n. dj. 181.

spominje se i Slavac rex, ali tako da je očito da je Slavac živio poslije osnutka samostana i poslije Rusina.⁴⁷²

Budući da se god. 1080. prema Baradi odnosi na prvu darovnicu kada je crkva sagrađena a prema jednoj ispravi Jakov je fungirao u svojoj službi još 1088/89. god.; znači da su Rusin i Slavac živjeli i fungirali poslije 1088/89. god. Budući da se oni spominju u vrijeme kada je samostan već postojao, znači da je samostan sagrađen negdje 90-ih godina XI st.⁴⁷³ Daljnji je zaključak prema Baradi da se sve u vezi sa samostanom, a to znači i tekst od broja 6 do broja 70 a ima vezati uz 90-e godine XI st., a ne uz vrijeme do 1080. god.

Međutim, tekst broj 5 i broj 6 Barada je neosnovano razlučio, a i razlikovanje darovnica Petra Crnoga je neopravdano naglasio. Bez obzira na to što sav tekst od broja 1 do broja 70 a predstavlja jednu cjelinu, kako je to proizašlo iz prije spomenute analize te da god. 1080. nije godina sagrađenja odnosno posvećenja nego godina izdanja fundacijske isprave, Baradino tumačenje teksta broj 5 i broj 6 gdje se spominju Jakov dux i Slavac rex nije ni iz drugih razloga osnovano.

Tekst od broja 1 do broja 5 ne može se odvojiti od teksta broj 6, a zatim, logično, niti od ostalog dijela teksta fundacijske isprave.

U tekstu neposredno do broja 5 govori se o tom da je Petar Crni dobio nagodbom (conventio ac diffinitio) određeno zemljište (tekst broj 4).⁴⁷⁴ Protiv te nagodbe ustao je Miroslav s Mihajlovim sinovima. No, pred mnogim Splicićima i pred Jakovom duxom marianorum učinjena je nova nagodba (conventio) u pogledu spomenutog zemljišta (tekst broj 5).⁴⁷⁵ Naime Miroslav je potvrdio Petru Crnom osporavano zemljište i uz to je dodao (augmentavit) Glavicu koja leži uz Stinicu i udolinu koja počinje od Salina do Zatilja i od Zatilja do mora. No, i protiv takve raspoložbe Miroslava i Mihajlovih sinova Glavicom i udolinom u korist Petra Crnog našlo se nezadovoljnika pa se spor zbog tih zemalja morao riješiti sudskim putem. Spor je riješio Slavac rex zajedno s banom Petrom i Sarubom (tekst broj 6).⁴⁷⁶ Nepobitna je dakle neposredna veza između teksta broj 5 i broj 6. Međutim, tekst broj 6 prije nego daje opis spora zbog Glavice i udoline te njegovo rješenje donosi povod sporu (pokušaj Petra Crnog da po savjetu opata i redovnika samostana počne graditi vicus za famule samostana na Glavici) i nekoliko objašnjenja o tome da se Petar Crni zavjetovao da će ako ozdravi ostrići kosu i obući benediktinski habit u crkvi koju je on sagradio što je i učinio pa i odredio svog sinovca za opata »in supra nominata ecclesia«. Odluku da će obući benediktinski habit donio je Petar Crni zato što je obolio bez nade u ozdravljenje, a obolio je »post multorum annorum curricula« (poslije duga života).⁴⁷⁷ Frazu »post multorum annorum curricula« Barada je povezao s tekstom iz broja 5 tako da je

⁴⁷² M. Barada, n. dj. 182.

⁴⁷³ M. Barada, n. dj. 183.

⁴⁷⁴ V. Novak, n. dj. 214.

⁴⁷⁵ V. Novak, n. dj. 214—215.

⁴⁷⁶ V. Novak, n. dj. 215.

⁴⁷⁷ Riječima »Nam post multorum annorum curricula...« započinje tekst br. 6. Uspor. V. Novak, n. dj. 215.

to protumačio kao da je prošlo mnogo godina poslije nagodbe između Miroslava i Mihajlovih sinova te Petra Crnog. Takvo tumačenje nije točno jer je očito da se želi istaknuti da je Petar Crni dugo bio zdrav, ali da je ipak jednom obolio, i to teško i beznadno. Petar Crni bio je zdrav kada je sagradio crkvu odnosno samostan pa i davno prije nego što je sagradio crkvu odnosno samostan, ali nakon što ih je sagradio, obolio je i zavjetovao se da će obući habit ako ozdravi. No, ovaj dio teksta br. 6 nije bitan za fundacijsku ispravu. Sastavljač je njime htio samo naglasiti da je Petar Crni odredio opata crkvi, tj. samostanu, i da je spor zbog zemlje na Glavici i u udolini riješen povoljno u smislu nagodbe iz teksta br. 5.

Iz ove analize jasno proizlazi da je tekst br. 6 neposredno vezan s prednjim tekstom br. 5 te da ih nema razloga odvajati velikim razmakom vremena. Prema tome, čitav tekst od br. 1 do br. 70 a čini jedinstvenu cjelinu, obrađenu fundacijsku ispravu izdatu 1080. god. Budući da je podatak o Jakovu duxu da je fungirao u pratnji hrvatskog kralja oko 1088/9.⁴⁷⁸ god. Barada uzeo iz falsifikata (prema Račkom charta suspecta, prema Baradi malo vjerodostojna, V. Novaku vjerodostojna, N. Klaić god. 1960. falsifikat, a u posljednje vrijeme, tj. 1971. vjerodostojna),⁴⁷⁹ to otpada nužnost da se Rusin morstik i Slavac rex zajedno sa samostanom datiraju kako Barada tvrdi poslije 1088/9. god. S obzirom na to što je fundacijska isprava datirana s 1080. god., to se Rusin i Slavac moraju datirati prije 1080. god., jer se njihova djelatnost u fundacijskoj ispravi spominje kao prošli događaji. Međutim, ako i uzmemo da je podatak o Jakovu iz 1088/9. god. vjerodostojan, hipoteza da je Jakov fungirao 1088/9. god. nije u protivnosti sa zaključkom da se samostan i uz njega spominjani Rusin morstik i Slavac rex datiraju prije 1080. god., jer Jakov je mogao vršiti dva puta funkciju morstika: jedanput prije Rusina i prije nego je kraljevao Slavac i drugi put poslije Rusina i poslije vladanja Slavca, tj. prvi put na kraju vladanja Krešimira IV, a drugi put za vrijeme vladanja Zvonimira.

Teze da tekst od broja 70 a opisuje pravne poslove, događaje i djelatnost ljudi koji su se vršili i zbili prije 1080. god. ne mogu se pobiti ni drugim argumentima, a mogu se potvrditi podacima iz samog Kartulara.

Simptomatično je da sastavljač kartulara u drugom dijelu osnovnog teksta kartulara, tj. u tekstu od br. 71 do br. 96 spominje Rusinovu donaciju, potvrdu te donacije od njegove žene i donaciju kralja Slavca prije nego što spominje presudu kralja Zvonimira u sporu zbog jedne zemlje samostana sv. Petra,⁴⁸⁰ a zna se zasigurno da je tu presudu donio kralj Zvonimir 1078. god. (naime u Zvonimirovoj pratnji pored Jakova morstika spominje se i Petar kardinal, a ovaj je bio kod Zvonimira 1078. god.)⁴⁸¹ Nadalje, uz Slavca se spominje ded (tekst br. 74)⁴⁸² koji se u sačuvanim vrelima spominje u razdo-

⁴⁷⁸ F. Rački, n. dj. 147.

⁴⁷⁹ F. Rački, n. dj. 147.; M. Barada, n. dj. 196 bilj. 96; V. Novak, Zadarski kartular samostana Svete Marije, JAZU 1959, 168; N. Klaić, Problem Slavca... 101; Ista, Povijest Hrvata..., 491.

⁴⁸⁰ V. Novak, Supetarski kartular..., 222—228.

⁴⁸¹ F. Rački, n. dj. 119, 121, 122, 211—212.

⁴⁸² V. Novak, n. dj. 223.

blju 1062—1073.⁴⁸⁸ Nadalje, u potvrdi Rusinove donacije poslije njegove smrti od strane njegove žene spominje se svjedok Rusello sin Sovinje (tekst br. 73).⁴⁸⁴ Sin pak ovog Rusella spominje se u brevis recordatio nekog Petriza (tekst br. 92)⁴⁸⁵ koju sastavljač kartulara donosi poslije Zvonimirove presude (tekst br. 81).⁴⁸⁶ Ako treba Rusinovu donaciju i potvrdu njegove donacije smatrati događajem 90-ih godina, zašto je onda sastavljač kartulara stavio potvrdu Rusinove donacije ispred Zvonimira, kada je mogao to učiniti tako da bi stavio sina i oca, odnosno događaje o kojima oni svjedoče, iza Zvonimira kao što je to učinio samo za sina. Kronikalna metoda je naime očito karakteristična bar u drugom dijelu kartulara, tj. od br. 71 do br. 98.⁴⁸⁷

Moglo bi se prigovoriti osnovanosti postavljene teze tako da se postavi upit: zašto u fundacijsku ispravu nisu ušle Rusinova i Slavčeva donacija,⁴⁸⁸ ako su izvršene prije 1080. god.? Odgovor bi glasio: fundacijska isprava izlaže samo donacije Petra Crnog. Sastavljač je opravdano smatrao da se ostale donacije ne mogu uvrstiti u fundacijsku ispravu. Samo četiri izvoda o darovanju serva nisu pripadala Petru Crnom, a sastavljač ih je ipak unio u fundacijsku ispravu.⁴⁸⁹ Da li se radi o grešci ili je postojao razlog da ih sastavljač unese (npr. stoga što su donatori u stvari to učinili iz obveze koju su imali prema Petru Crnom), ne može se ustanoviti. Od ta četiri izvoda samo u jednom se naslućuje obveza, ali ne prema Petru Crnom nego njegovu sinovcu. Naime prema tom je izvodu očito da se svinjar predao samostanu kao doživotni servus jer je na taj način htio pokazati zahvalnost prema opatu samostana ili mu je na taj način htio dati naknadu što ga je izliječio od boginja (tekst br. 68).⁴⁹⁰

Nadalje, moglo bi se prigovoriti spomenutoj tezi tako što bi se iznio slučaj koji proizlazi iz teksta br. 34, 35 i 36. Naime prema tekstu br. 34 Petar Crni je kupio jednu zemlju,⁴⁹¹ prema tekstu br. 35 na istom je mjestu postavio mlin,⁴⁹² a prema tekstu br. 36 nastao je spor zbog tog mlina »post multos annos«,⁴⁹³ a sve te pravne događaje treba datirati s vremenom prije 1080. god. kada je izdana fundacijska isprava. Kod pravnih čina iz broja 34 i 35 sudjelovao je kao svjedok Jakov morstik. Međutim »post multos annos« treba shvatiti tako da je Petar Crni kupio mjesto za mlin i podigao ga početkom 70-ih godina, a otada je prošlo gotovo deset godina kad je nastao spor. Ovoliko razdoblje moglo bi se poistovjetiti s izrazom »post multos annos« (V. Novak slično zaključuje za izraz »post multorum annorum curricula« u tumačenju teksta br. 5).⁴⁹⁴

⁴⁸³ F. Rački, n. dj. 62, 73, 80, 82, 84, 93, 96.

⁴⁸⁴ V. Novak, n. dj. 223.

⁴⁸⁵ V. Novak, n. dj. 226.

⁴⁸⁶ V. Novak, n. dj. 224.

⁴⁸⁷ V. Novak, n. dj. 222—229.

⁴⁸⁸ V. Novak, n. dj. 223.

⁴⁸⁹ V. Novak, n. dj. 222.

⁴⁹⁰ V. Novak, n. dj. 222.

⁴⁹¹ V. Novak, n. dj. 219.

⁴⁹² V. Novak, n. dj. 219.

⁴⁹³ V. Novak, n. dj. 219.

⁴⁹⁴ V. Novak, n. dj. 171, 196.

Daljnji prigovor mogla bi biti tvrdnja da za vrijeme Slavca nije živio Jakov dux, jer bi inače Petar Crni pozvao njega za svjedoka pred kralja Slavca budući da je prisustvovao sklapanju nagodbe koja je postala sporna. Činjenica da Petar Crni nije pozvao Jakova nije dokaz da Jakov nije živio za vrijeme kralja Slavca. Jakov je bio samo jedan od mnogih svjedoka spomenute nagodbe (Petar Crni je naime pozvao Jakova na ovaj način: »convocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus inter quos etiam Jacobum marianorum ducem...« tekst br. 5),⁴⁹⁵ pa je prema tome Petar Crni mogao izabrati bilo kojega od tih svjedoka.

Nadalje, moglo bi se prigovoriti spomenutoj tezi upitom: kako to da se spor iz teksta br. 5 rješavao pred Jakovom duxom,⁴⁹⁶ a ne pred kraljem Krešimirom ili hrvatskim banom, a tvrdi se da je taj spor rješavan prije kralja Slavca. Jakov dux nije rješavao spor nego je bio samo jedan od mnogih svjedoka sklopljene nagodbe. Prema tome, pitanje nadležnosti ne može se uopće postaviti.

Nadalje, moglo bi se posumnjati u spomenutu tezu ističući da se Petrova žena spominje u tekstu samo na početku fundacijske isprave što bi trebalo značiti da poslije 1080. god. njegova žena nije živjela. Pluralska stilizacija pri stjecanju vlasništva nad zemljom i servom nije karakteristična samo za tekst br. 1 pa do br. 5 (gdje je riječ uglavnom o istim zemljama koje su spomenute u tekstu br. 1)⁴⁹⁷ nego i za kasnije tekstove (npr. tekst br. 6 *ordinavimus, cepimus, consumavimus, voluimus*; tekst br. 7 *comparavimus*; tekstovi br. 8, 9, 10, 11 *comparavimus*; tekst br. 13. *emimus*; tekst br. 14 *comparavimus*; tekst br. 16 *emimus*; tekst br. 42 *dedimus servum*; tekst br. 45 *emimus*; tekst br. 46 *dedimus* i na kraju tekst br. 70 a *volumus, comittimus, precipimus*).⁴⁹⁸ U tekstu br. 105, tj. u izvodu karte koja se vjerojatno kasnije našla pa je uvrštena na kraj kartulara,⁴⁹⁹ spominju se Petar Crni i njegova žena u svojoj donaciji u korist samostana iz god. 1086 (tako je naime Rački datirao prema indikciji, vladanju Zvonimira i priorovanju Volic).⁵⁰⁰ Iz ovog izvoda vidi se dakle ne samo da je 1086. god. živjela žena Petra Crnoga nego i da je tada postojao samostan (*dedimus monasterio Sancti Petri*). No, moglo bi se prigovoriti u vezi s ovim podatkom upitom: kako je moguće da se Petar Crni i njegova žena javljaju 1086. god. kao donatori, a iz fundacijske isprave slijedi da je Petar Crni ušao u samostan prije 1080. god. Petar Crni i njegova žena bili su ktitori bez obzira na to da li su i kada su ušli u samostan. Da je pak čovjek koji je ušao u samostan mogao posjedovati i dalje raspolagati svojom imovinom, dokazuje tekst osnovnog dijela kartulara br. 92 iz kojeg je očito da je takav čovjek i nadalje imao »*villam meam*«, serve, nekretnine i pokretnine te da je naknada štete učinjena na njegovoj imovini pripadala

⁴⁹⁵ V. Novak, n. dj. 214.

⁴⁹⁶ V. Novak, n. dj. 214.

⁴⁹⁷ V. Novak, n. dj. 213—215.

⁴⁹⁸ V. Novak, n. dj. 215—216, 220, 222.

⁴⁹⁹ V. Novak, n. dj. 231—232.

⁵⁰⁰ F. Rački, n. dj. 144.

njemu, a ne samostanu u kojem je živio. Isto tako je očito da je bio pravno sposoban stjecati čak i novu imovinu (dederunt mihi totam hereditatem).⁵⁰¹

Nadalje, mogao bi se postaviti prigovor spomenutoj tezi upitom: zašto nema ni jedne donacije kralja Krešimira IV ili hrvatskog bana a tvrdi se da je Jakov bio dux i prisustvovao sklapanju nagodbe (tekst br. 5)⁵⁰² za vrijeme Krešimira IV? Istina je da su u tekstu najranije zabilježene donacije one Rusina i kralja Slavca, ali u vrijeme kada je Jakov dux prisustvovao sklapanju nagodbe, Petar Crni i njegova žena valjda još nisu očitovali svoju volju da će sagraditi crkvu i samostan. No, ni kralj Zvonimir nije darovao crkvi odnosno samostanu ni zemlju ni serve, iako je očito da se fundacijska isprava datira vladanjem kralja Zvonimira i da je kralj Zvonimir bio upoznat s crkvom odnosno samostanom sv. Petra u Selcu jer je rješavao jedan spor u korist Petra Crnog odnosno samostana.⁵⁰³

Nadalje, mogao bi se staviti prigovor tezi da sve što je uneseno u fundacijsku ispravu predstavlja prošle događaje upozoravanjem na činjenicu da se u tekstu br. 12 spominje presbiter Madius Barbazani,⁵⁰⁴ a ovog susrećemo u jednoj ispravi iz 1085. god.⁵⁰⁵ Bez obzira na to što Rački smatra ispravu iz god. 1085. sumnjivom,⁵⁰⁶ ipak ako se uzme podatak o presbiteru Madiju de Barbazani kao vjerodostojan, ta vijest ne protuslovi mogućnosti da je taj presbiter živio i prije 1080. god.

Napokon, ne može se prihvatiti ni novija Baradina teza iz 1957. god. po kojoj se polazna točka za određenje kronologije kralja Slavca nalazi u tekstu kartulara od broja 1 do broja 5⁵⁰⁷ po kojoj su zemlje navedene samo u tom tekstu prethodile posvećenju crkve 1080. god. a drugih zemalja crkva tada nije imala. Zemljište iz Rusinove i Slavčeve donacije bilo je izvan granica spomenutog prvotnog zemljišnog kompleksa zadužbine iz 1080. god. pa prema tome crkva nije imala Rusinovu i Slavčevu zemlju 1080. god. Iz toga proizlazi prema Baradi da je crkva dobila to zemljište poslije 1080. god. te da su Rusin i Slavac živjeli poslije 1080. god. S obzirom na to što je Jakov dux fungirao od 1077/78. do god. 1088, znači da su Rusin i Slavac pripadali vremenu 90-ih godina XI st. Naime, Rusin morstik i Slavac kralj djelovali su poslije Jakova duxa jer je o istoj zemljišnoj jedinici bilo suđenje prvo pred Jakovom, a onda »post multorum annorum curricula« pred kraljem Slavcem. Rusin pak mogao je biti morstik samo poslije morstika Jakova, tj. poslije 1088. god. Budući da je Slavac potvrdio Rusinovu donaciju poslije Rusinove smrti, znači da je Rusin bio prije Slavca. Prema tome Rusin i Slavac vladali su negdje 90-ih godina XI st.⁵⁰⁸

Već je Lj. Karaman zapazio da Barada u stvari donosi nov momenat u svojoj argumentaciji iz 1932. god., jedino što dokazuje da su Rusin i Slavac

⁵⁰¹ V. Novak, n. dj. 226—227.

⁵⁰² V. Novak, n. dj. 214—215.

⁵⁰³ V. Novak, n. dj. 224.

⁵⁰⁴ V. Novak, n. dj. 216

⁵⁰⁵ F. Rački, n. dj. 143.

⁵⁰⁶ F. Rački, n. dj. 141.

⁵⁰⁷ V. Novak, n. dj. 213—215.

⁵⁰⁸ M. Barada, Prilozi kronologiji..., 202—217.

živjeli poslije 1079/80. god. s time da zemljište iz Rusinove i Slavčeve donacije ne spada u kompleks zemlje koju je crkva imala 1079/80. god. Lj. Karaman je pobio Baradin zaključak konstatacijom da ne stoji da darivanje zema-lja mora uslijediti poslije posvete crkve jer je poznato da se vrlo često godi-nama i godinama skupljaju prinosi za gradnju crkve i samostana prije same posvete crkve.⁵⁰⁹ Svakako, na takav prigovor Lj. Karamana lako je dobiti suglasnost.

Baradina teza počiva na tvrdnji da je god. 1080. godina posvete crkve,⁵¹⁰ a to ona nije, već je godina izdanja fundacijske isprave. Godina posvete je nepoznata. Zna se samo mjesec i dan kada se slavi posveta crkve. Mi nemamo u toj ispravi ni jedan datum kupnje zemljišta i serva. Sve su kupnje već izvršene kada je izdana fundacijska isprava pa je tako 1080. god. ne terminus ante quem non nego terminus post quem non za događaje i čine osoba u tekstu od broja 1 do br. 70a. Baradino redanje Jakova, Rusina i Slavca odgovara tekstu fundacijske isprave, ali ne i njihova kronologija.

Na osnovi dosadašnje analize svih argumenata pro i contra spomenute teze da su svi događaji i osobe sa svojim činima u fundacijskoj ispravi prošlost prema 1080. god. postaje vrlo prihvatljiva kronologija (uz neznatne izmjene) koju predlaže Lj. Karaman:⁵¹¹

- 60-ih godina XI st. i kasnije do 1080. god. Petar je nabavljao zemlje i serve
- početkom 70-ih godina dao se na gradnju crkve i samostana
- pošto je samostan bio izgrađen oko 1074/75, došao je u poljičko pri-morje kralj Slavac i tom prilikom riješio spor zbog Glavice te je sam obdario samostan
- 1080. god. Petar je izdao fundacijsku ispravu s odredbom o ktitorima zadužbine poslije njegove smrti

N. Klaić u svojoj Povijesti iz 1971. god. prihvaća Baradinu kronologiju Slavca, no prigovorila mu je da je težište Slavčeva problema prebacivao samo na kronologiju, tj. na pitanje kada su živjeli Jakov, Rusin i Slavac, ali da je ostavio otvorenim pitanje kako su Jakov i Slavac, koje M. Barada i N. Klaić smatraju neretvanskim vladarima, mogli presuđivati na hrvatskom teritoriju (tj. na području na kojem je Petar Crni sagradio samostan). Drugim riječima, trebalo je prema N. Klaiću ispitati čiji je bio teritorij od Cetine do Žrnovnice u doba kada vlada Slavac.⁵¹² Taj je problem pokušala riješiti N. Klaić na osnovi podataka kartulara u svojoj studiji: Problem Slavca i Neretljanske krajine.⁵¹³ N. Klaić tvrdi da je neprijeporno dokazala da je Slavac samo jedan od četvorice danas poznatih neretljanskih vladara u drugoj polovici XI st. i da nije riječ o neretljanskoj »oblasti«, nego o samostalnoj državi

⁵⁰⁹ Lj. Karaman, Još jedan prilog diskusiji o kralju Slavcu, HZ XI—XII 1958—1959, 311.

⁵¹⁰ M. Barada, n. dj. 212.

⁵¹¹ Lj. Karaman, Još o kralju Slavcu, ZČ VI—VII 1952—1953, Kosov zbornik, 265 bilj. 19

⁵¹² N. Klaić, Povijest Hrvata... 70.

⁵¹³ N. Klaić, Problem Slavca... 96—136.

koja u doba Jakova, Rusina i Slavca ne svršava na Cetini nego na Žrnovnici, a neposredno graniči sa splitskim teritorijem.⁵¹⁴

N. Klaić u rješavanju ovog problema proanalizirala je podatke u Supetar-skom kartularu o Jakovu »marianorum dux«, Slavizo rex i Suinimir rex te zaključila 1. da je Petar Crni zamolio Jakova da prisustvuje raspravi s Miros-lavom, 2. da su Tugarani pozvali Petra Crnog pred Slavca na sud, 3. da je Petar Crni išao u Šibenik pred Zvonimira da taj presudi u sporu sa Strezom i 4. da u sva tri spomenuta slučaja presuđuje ona vlast koja je na dotičnom teritoriju nadležna, dakle u poljičkom primorju neretljanski vladar, a u Solinu hrvatski kralj.⁵¹⁵

Prvi i četvrti zaključak ne mogu se u cijelosti prihvatiti. Jakov dux nije bio jedini koga je Petar Crni zamolio da prisustvuje raspravljanju između njega i Miroslava. Jakov dux je bio samo jedan od mnogih Splićana koje je Petar Crni pozvao k raspravljanju (»unde nos conuocatis iterum multis Spalatinorum nobilibus inter quos etiam Jacobum marianorum ducem cum suis militibus ibidem interesse rogauimus«). Prema tome, Jakov dux nije uopće presudio u sporu između Petra Crnog i Miroslava nego je samo prisustvovao sklapanju nagodbe između Petra Crnog i Miroslava (»ante quorum presentiam cum prefato decertauius Miros-lauo ubi et conuentionem hisdem monentibus nobilibus cum eis denuo fecimus«) isto kao što su i drugi prisustvovali pa su izričito poimenično ili općenito navedeni (»actum est ante notitiam horum testium... et aliorum multorum«).⁵¹⁶

Istina je da su Slavac i Zvonimir zaista presuđivali u sporovima, ali oni nisu vršili sudsku vlast u isto vrijeme ni po Baradinoj kronologiji Slavca, koju je N. Klaić prihvatila, ni po Karamanovoj. Stoga se ne valja pozivati na činjenice da je jedan sudio za spor oko nekretnine na solinskom području, a drugi za spor oko zemlje na poljičkom području. Iz ovih činjenica ne može se steći osnov za razlikovanje mjesnih nadležnosti spomenutih kraljeva, a niti prema tome dokazati da je Slavac bio neretvanski vladar.

Prema tome, ne može se prihvatiti teza da je poljičko primorje odnosno područje od Žrnovnice do Cetine u doba Slavca bilo sastavni dio navodne neretvanske države. Dokle god se ne dokaže da taj teritorij ne pripada hrvatskoj državi (poslije sredine X st.), dotle se on smatra integralnim dijelom teritorija te države. Da je to područje pripadalo toj državi u doba Konstantina Porfirogeneta, dokazuje Spis o narodima tog bizantskog cara.⁵¹⁷

Ne može se prihvatiti niti ona hipoteza po kojoj bi navodno jedinstveno jurisdikcijsko područje s lijeve i desne strane rijeke Cetine u XII i XIII st. bilo dokazom da je tako bilo i u XI st. pod navodnim neretvanskim vladarima.⁵¹⁸

Argumenti koji se daju za hipotezu da je poljičko primorje bilo u XII i XIII st. pod »neretljanskom« vlašću ne dokazuju drugo nego da su postojale u tom području neke zemlje koje su pripadale između ostalih i Kačićima,

⁵¹⁴ N. Klaić, *Povijest Hrvata*... 71.

⁵¹⁵ N. Klaić, n. dj. 125—126.

⁵¹⁶ V. Novak, n. dj. 214.

⁵¹⁷ VIZ II 35.

⁵¹⁸ N. Klaić, n. dj. 129.

ali ne kao vladarima nego kao vlastelinima. Idimo redom. U memorijalu iz 1176. god. (tekst br. 97) izričito se navodi da je spor koji je nastao između samostana Sv. Petra i Adrijanića zbog zemlje u poljičkom primorju riješio splitski nadbiskup, a ne »neretljanski« vladar.⁵¹⁹ U notici iz 1178. god. vidljivo je samo to da su nastali spor između Dujma i njegovih rođaka s jedne i nekih Hrvata zvanih Cucari te Berigojevih sinova s druge strane oko imanja u poljičkom Perunu presudili ducas kraljevstva Hrvatske i Dalmacije te njegov sudac, da je Plasić Adrijanić bio jedan od pristava koji su uveli ponovno u posjed Dujma i njegove rođake te da se među svjedocima tog uvoda u posjed spominju između ostalih i Sonion i njegov brat Jakov, sinovi »del conte Nicolo Aprico«.⁵²⁰ Iz ovog dakle slijedi da je jurisdikciju na poljičkom području vršio bizantski ducas, a ne »neretljanski« vladar Nikola Kačić. Sinovi Nikole Kačića nalaze se u notici o uvodu u posjed samo kao svjedoci. Kada je prošlo nešto više od godinu dana, jedan od svjedoka tog uvoda u posjed Mergen Grgin počeo je smetati u posjedu spomenutog Dujma na jednom dijelu zemljišta u koji je bio uveden u posjed. Ovaj spor se riješio nagodbom pred knezom Nikolom Kačićem.⁵²¹ Spor dakle nije riješio knez Nikola Kačić nego zavađene stranke pred njim kao svjedokom. Ta okolnost nije dokaz da je poljički Perun spadao u jurisdikciju Kačića kao »neretljanskog« vladara. Zašto su Dujam i Mergen došli baš pred kneza Nikolu Kačića, a ne pred bizantskog ducasa, ne može se sa sigurnošću odgovoriti. Svakako oni su izabrali kneza ili za arbitrarnog suca ili za svjedoka o nagodbi koju su mislili sklopiti.

U sporu pak između splitskog nadbiskupa i više Kačića na čelu s knezom Nikolom Kačićem zbog Srinjina koji je svršio 1180. god. ubojstvom nadbiskupa ne mogu se naći argumenti da je poljičko primorje pripadalo knezu Nikoli Kačiću kao neretljanskom vladaru. Po nalogu bizantskog cara spor oko Srinjina morao je riješiti ducas Hrvatske i Dalmacije.⁵²² On spor nije riješio pa je nadbiskup bio upućen da ga riješi nagodbom s Kačićima koji su smatrali da Srinjine pripadaju njima, a ne splitskoj nadbiskupiji.⁵²³ Očito je dakle da se radilo samo o jednom naselju na teritoriju između Žrnovnice i rijeke Cetine te da su za spor bili nadležni bizantski državni organi, a ne »neretljanski« vladar.

Dakle, u XII st. nije postojalo jedinstveno jurisdikcijsko područje koje bi obuhvaćalo teritorij s jedne i druge strane Cetine i spadalo pod nekog neretvanskog vladara. Da li je takvo jedinstveno područje postojalo u XIII st., ne može se s potpunom sigurnošću utvrditi, ali kad bi se i moglo utvrditi, to ne bi bio dokaz da je tako bilo i u XI st. za vrijeme kralja Slavca.

Argumenti koji se iznose u prilog postojanju takvog jedinstva u XIII st. također nisu prihvatljivi. Evo zašto. Ako hrvatski vladar 1220. naređuje »Malduco duci Kachetorum« i čitavom njegovu rodu da se uzdrže od pljačkanja na otocima i Žrnovnici,⁵²⁴ to ne znači da su Kačići bili samostalni »neretljan-

⁵¹⁹ V. Novak, n. dj. 228—229.

⁵²⁰ T. Smičiklas, n. dj. II 156—157.

⁵²¹ T. Smičiklas, n. dj. II 158.

⁵²² T. Smičiklas, n. dj. II 165.

⁵²³ F. Rački, Thomas Archidiaconus... 75; uspor. V. Novak, n. dj. 57—59.

⁵²⁴ T. Smičiklas, n. dj. III 187—188.

ski« vladari, a niti da je Žrnovnica bila granica njihovog vladanja. Ako suci splitske komune 1251. god. rješavaju spor zbog zemlje u Mutograsu u poljičkom primorju,⁵²⁵ onda je to dokaz ili da to područje spada pod jurisdikciju splitske komune ili da je tuženi pripadnik splitske komune. Podatak pak iz presude tog suda da se knez Nikola, tuženikov djed, u svoje vrijeme odrekao pred papinim legatom zemlje u Mutograsu u korist splitske nadbiskupije nije dokaz da je i čitavo poljičko primorje bilo u njegovu dominiju kao vlasništvo, a niti da je na tom području on bio vladar. Ako pak hrvatski vladar 1258. god. priznaje prava omiških plemića, tj. kneza Đure Radoša i čitave komune, na zemljama, kućama i njihovim vinogradima kao što su dotada imali, a posebno na baštinskim zemljama između Žrnovnice i Gozda prema Zolmuchu, onda to ne znači da su omiški knezovi bili vladari na tim zemljama, niti da je Žrnovnica bila granica porodičnih posjeda tih knezova, jer u odnosu na zemlje, kuće i vinograde između Žrnovnice i Gozda u vladarevu privilegiju izričito se spominje da njegov privilegij vrijedi za to područje ako spomenute osobe imaju takvih zemalja, kuća i vinograda na tom području (si quas habent).⁵²⁶

Dakle, konstatacija da je ovih nekoliko podataka iz isprava XIII st. dovoljan dokaz da se jedinstvo zemalja s jedne i s druge strane Cetine nije razbilo ni u XIII st.⁵²⁷ potpuno je bez osnove pa prema tome nije uspio ni pokušaj N. Klaić da upotpuni Baradinu argumentaciju da su morstici Jakov i Rusin te kralj Slavac bili neretvanski vladari.

Zusammenfassung

NOCH ETWAS ÜBER DIE BILDUNG FEUDALER STAATEN BEI DEN SÜDSLAWEN

Die gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung jener Slawen zu analysieren, die vom 7. bis zum 9. Jahrhundert das Territorium der byzantinischen Provinz Makedonien besiedelten, ist von besonderem Wert, denn nur für diese Slawen bestehen Angaben in den zeitgenössischen Geschichtsquellen, die es uns ermöglichen, ihre gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung zu jener Zeit, die Form und den Inhalt der gesellschaftlichen Macht sowie die Tendenzen der Gesellschaftsschichten für und wider die Bildung eines Staates kennenzulernen.

Die makedonischen Slawen lebten während des genannten Zeitraums in Stämmen, die sich alsbald territorialisierten. Die byzantinischen Namen dieser Stämme tragen patronymischen und hydronymischen Charakter. Die Stämme hatten keine ausgedehnten Territorien inne. Schon im 7. Jahrhundert bezeichnete die Zugehörigkeit zu einem bestimmten Stamm auch eine territoriale Zugehörigkeit. Der Stamm setzte sich aus »Familien« zusammen, es ist jedoch

⁵²⁵ T. Smičiklas, n. dj. IV 453.

⁵²⁶ T. Smičiklas, n. dj. V 106.

⁵²⁷ N. Klaić, n. dj. 129.

unmöglich festzustellen, welchen Menschenkreis ein Stamm umfasste. In den Quellen wird nebst den Männern nur noch von Frauen und Kindern gesprochen. Es scheint, dass der Stamm in der Regel keine verwandtschaftliche, auf Blutsverwandtschaft gegründete Produktions- und Konsumgemeinschaft war. Die Einführung intensiver Bodenbearbeitung bei einigen Stämmen und eine für den Markt bestimmte Produktion weisen auf das Bestehen von Privateigentum an dem bearbeiteten Boden. Den Kriegsgefangenen, in welchem Masse sie auch immer in der Landwirtschaft oder im Krieg ausgenützt werden mochten, liess man die Möglichkeit, sich ungehindert von ihrem Kriegsgefangenenstatus zu befreien. Obwohl ihre Gesellschaft, die zuweilen über eine grosse Anzahl von Gefangenen verfügte, die Institution des Privateigentums aufgenommen hatte, kam es doch nicht zu einer Spaltung in Klassen. Die Reges an der Spitze der Stämme, zu Ende des 7. Jahrhunderts auch mehrere Reges in einem Stamm, übernahmen mit der Zeit einige Funktionen der Versammlung aller Stammesgenossen, doch entwickelten sie sich dennoch nicht zu Oberhäuptern, noch hatten sie die Tendenz, sich in Bündnissen zu vereinen, ausser während des Krieges. Den Stämmen widerstrebt es, sich auf byzantinische Art Gesetzen zu unterwerfen, d. h. sie scheuten sich vor einer staatlichen Organisation. In den byzantinischen Quellen werden die Reges im 8. und 9. Jahrhundert Archonten genannt und auf diese Weise mit den Funktionären in der byzantinischen Staatsverwaltung verglichen. Doch die Benutzung dieser Benennung bedeutete in der Tat, dass die Stämme nach ihren Sitten lebten, selbständig und unabhängig, dass sie ihre eigene Organisation der Rechtsprechung und der Verwaltung hatten, besonders bei der Wahl ihrer Archonten. Diese Gesellschaftsordnung — eine militärische Demokratie — veränderte sich im wesentlichen auch weder zu Ende des 8. noch Mitte des 9. Jahrhunderts nicht, als diese Stämme teilweise in die Staatsorganisation von Byzanz eingeschlossen wurden, und zum Teil unter die Botmässigkeit der bulgarischen Herrscher kamen. Während der Regierung des Zaren Samuel zu Ende des 10. und am Anfang des 11. Jahrhunderts trugen die Slawen im Gebiet des alten Makedonien viel zur Stabilisierung und Erweiterung von Samuels Macht bei, so dass sich sein Reich, das von mehreren selbständigen staatlichen Organisationen zusammengestellt war, formieren konnte. Doch ist es nicht möglich festzustellen, dass gerade diese Slawen innerhalb des Kaiserreichs ihre eigene Staatsorganisation mit Samuel an der Spitze hatten.

Über die Alpenlawen im Laufe des 7. bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts berichten die zeitgenössischen Geschichtsquellen sehr wenig; eigentlich ist uns nur Fürst Samos Reich bekannt. Doch Samo befand sich an der Spitze einer gesellschaftlichen Organisation, in der die Alpenlawen nur mit einer bestimmten Anzahl von Stämmen vertreten waren. Samos Regnum wird in der Geschichtswissenschaft meistens nicht der Charakter einer Staatsorganisation zuerkannt. Über die Alpenlawen, besonders über diejenigen zwischen der oberen Drau und der oberen Enns in der Zeitspanne von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts erfährt man fast nichts aus den damaligen Geschichtsquellen. Jene Angaben, die über Karantanien, die Karantaner Fürsten, die Einsetzung der Karantaner Herzöge, die Edlinge (slow. Kosezi od. Kasezi) und über den Richter der Provinz berichten, sind alle aus einer

späteren Zeit, ja einige von ihnen sogar aus dem 15. und dem 16. Jahrhundert. Daher fehlt den logischen, auf diesen Nachweisen gegründeten Konstruktionen, vor allem dem Bestehen eines karantanischen Staates zwischen der oberen Drau und der oberen Enns von der Mitte des 7. bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts, jede unwiderlegbare Grundlage. Stellung und Rolle der Edlinge vom 13. Jahrhundert an und später bieten keine unwiderlegbare Argumentation für das Bestehen einer Klassengesellschaft bei den Alpenlawen im allgemeinen, und besonders in dem erwähnten Gebiet und während der angeführten Zeit. Das Bestehen des bis zum 9. Jahrhundert einzigen bekannten Fürsten der Karantaner, der in der »*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*« angeführt wird, bietet keine berechtigte Grundlage für die Behauptung, dass es auch früher karantanische Oberhäupter gegeben hätte. Man kann nicht beweisen, dass die Edlinge gerade diejenigen Fronbauern waren, die in der Einlage des Schwabenspiegels erwähnt werden, wo über die Einsetzung der Kärntner Herzöge berichtet wird, wie auch in der Beschreibung der Herzogseinsetzung in einer Reimchronik sowie in der Darstellung des Johannes von Viktring, wonach sie im 7. und 8. Jahrhundert eine bestimmte Gesellschaftsschicht bildeten und damals zum Geleit eines angeblichen Herzogs der Karantaner gehörten. Man kann ferner auch nicht beweisen, dass Herzog Hotimir (Cheitmar) eine Empörung mit der eigenen Heeresmacht niederschlug und dass die Akte von Hotimirs und Waltungs Macht als Akte der Hoheitsmacht eines Herrschers aufgefasst werden können. Selbständige Kriegführung ist noch kein Beweis für das Bestehen einer eigenen staatlichen Organisation. Ja auch der Name Karantanien selbst kann nicht unwiderlegbar dem Gebiet zwischen Oberdrau und Oberenns zugeschrieben werden, sowie auch die Benennung der Karantaner nicht nur den Alpenlawen zwischen den genannten zwei Flüssen zukommt. Alle verfügbaren Angaben beweisen, dass die Alpenlawen im 7. und 8. Jahrhundert selbständig lebten, unter der Führung ihrer Herzöge, ebenso wie die Makedonischen Slawen unter ihren Reges, bzw. Archonten; in der Ordnung einer militärischen Demokratie, bis sie nicht im Laufe des 9. Jahrhunderts fester in das fränkische Staatssystem eingeschlossen wurden.

Über die Kroaten fehlen ebenfalls Angaben aus den zeitgenössischen Quellen. Die ältesten kommen erst aus dem 10. Jahrhundert. Konstantin Porphyrogennetos, die erste der Quellen, bringt ganz gegenteilige Nachrichten über das Siedlungsgebiet der Kroaten: einmal setzt er sie in jenes Territorium, das von den Awaren in Dalmatien beherrscht wurde, und ein anderes Mal sind es die Serben, die er in einige Gebiete desselben Territoriums placiert. So ist es eigentlich unmöglich, den genau begrenzten Siedlungsraum nicht nur der Kroaten, sondern auch der Serben festzustellen. Der These, dass die ehemaligen römischen Kolonien an der Adriaküste ihren Ager beibehielten, auch nachdem sich die Kroaten in Byzantinisch-Dalmatien angesiedelt hatten, kann der Verfasser nicht zustimmen, denn es ist bekannt, dass der grösste Teil des Agers von Salona von den Kroaten erobert wurde, es ist nicht bekannt, wie weit der Ager von Epidaurum in das Territorium von Ragusium eindrang, und was den Ager von Zara (Iadera) betrifft, kann man aufgrund eines Chirographums aus dem 11. Jahrhundert und der darin enthaltenen Ausdrücke für die Grenzen nichts feststellen, da der Text des Chirographums

in Chartularien aus dem 13. Jahrhundert bewahrt ist und da in Urkunden aus dieser und auch aus späterer Zeit häufig antike Ausdrücke, aber mit neuem Begriffsinhalt gebraucht werden. Die These, nach der die Kroaten nach ihrem Sieg über die Awaren am Anfang des 7. Jahrhunderts eine eigene staatliche Organisation gebildet hätten, kann der Verfasser nicht billigen, weil sich die Angaben des Konstantin Porphyrogennetos über die Herrschaft der Kroaten in Dalmatien im 7. Jahrhundert widersprechen und es keine anderen Angaben über die Existenz einer solchen Staatsmacht gibt. Als die Slawen unter die Botmässigkeit des fränkischen Herrschers gekommen waren, wurden ihre »Possessores«, die sich und ihre ganze Habe dem Dominium des fränkischen Herrschers unterordnen mussten, im Rahmen des fränkischen Systems der Staatsgewalt zur regierenden Schicht und, insoweit sie das nicht schon früher waren, zu einem Teil der regierenden Klasse. Aus dem Friedensvertrag vom Jahre 812 geht klar hervor, dass die Kroaten bis zu jener Zeit keine eigene staatliche Organisation besessen hatten. Die fränkische Staatsorganisation und das Machtsystem bei den pannonischen und den dalmatinischen Kroaten (Unter-Pannonien, Liburnien und Dalmatien), an deren Spitze die Duces der einzelnen Provinzen standen, die ihrerseits dem Markgrafen von Friaul, als dem Prinzeps der Ostslawen, untergeordnet waren, dienten nach der Abschaffung des Prinzipats in Dalmatien und Liburnien sowie nach den Empörungen des kroatischen Fürsten von Pannonien Ljudevit Posavski zur Bildung eigener staatlicher Organisationen, von denen sich binnen kurzem nur eine behaupten konnte, d. h. die der dalmatinischen Kroaten mit einem Herrscher, der zeitweise die Oberhoheit des fränkischen Herrschers, später des byzantinischen Kaisers und des Papstes anerkannte. Das Verhältnis des kroatischen Herrschers zur Oberhoheit, wenn eine solche bestand, gründete sich auf der Vasallität, die sich aus der Institution der Herrschervasallität entwickelt hatte aufgrund der »ordinatio imperii« aus dem Jahre 817. Der Staat der dalmatinischen Kroaten, der ziemlich lange auch die pannonischen Kroaten umfasste, war ein Patrimonium, in dem der Herrscher der Träger der gesamten Staatsgewalt war. Die Regionale Verwaltung (Županien und Banate) wurden von Bevollmächtigten des Oberhauptes in seinem Namen ausgeübt. Die Institutionen dominus, dominium, villa, curtis, servus und ancilla sowie decima begannen schon im 9. Jahrhundert in das Machtsystem einzudringen und waren die Hauptinstrumente zur Bildung der feudalen Gesellschafts- und Staatsordnung. Dem Herrscher dienten auch die Kirchensynode, die ihm nach der Christianisierung halfen, die Staatsmacht zu organisieren, die Vermögensverhältnisse und das Gerichtsverfahren zu regulieren. Der Hofapparat, als unmittelbarer Vollzieher des Herrscherwillens und als sein beratendes Organ, führte die Akte der Macht durch. Zu Beginn der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts wurde die Südgrenze des Staates vom Cetina-Fluss auf die Neretva (Narenta) zurückverlagert, und die dalmatinischen Städte, die bis zu dieser Zeit das byzantinische Thema gebildet hatten, kamen endgültig in das territoriale Gefüge des Königreichs Kroatien und Dalmatien. Die Hypothese, dass Gebiet der Narentaner (zwischen den Flüssen Cetina und Neretva) während des ganzen 11. Jahrhunderts selbständig und mit einer eigenen Staatsorganisation blieb, kann der Verfasser nur zum Teil gutheissen. Dieses Fürstentum (ducatum) blieb nämlich selbständig, wie dies auch das

slawonische war oder die Mark (die Inseln Krk, Cres und Lošinj mit dem Nachbargebiet auf dem Festland), aber nicht als separate staatliche Organisation, sondern als Teil der organisierten Macht des Oberhauptes des Königreichs Kroatien und Dalmatien. König Slavac (Slavizo rex) und die »Morstici« (morsticus scil. iupanus, bzw. Župan der Küste, Anm. d. Übers.) waren keine selbständigen Narentaner Herrscher. Slavac war ein kroatischer Regent und die »Morstici« Statthalter im Narentaner Gebiet. König Slavac regierte nicht in den neunziger Jahren des 11. Jahrhunderts, sondern um das Jahr 1074, was aus einer Stiftungsurkunde aus dem Jahre 1080 in den Chartularien von Supetar zu ersehen ist.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

8

ZAGREB

1976

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi 8

Izdavač

Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
OOUR Institut za hrvatsku povijest
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Za izdavača

Prof. dr Igor Karaman

Prijevod

Dr Blanka Jakić

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Ul. Đure Salaja 3